

YUGOSLAVYA'DA TÜRK ÂBİDELERİ VE VAKIFLARI

EKREM HAKKI AYVERDİ

Yüksek Mühendis

Türklerin Avrupa kıtasında terk ettikleri irili ufaklı âbideler, büyük ve yaygın mi'marilerinin ehemmiyetli bir safhasını teşkil eden, başlı başına bir mevzu kıymetini haiz bulunmaktadır.

Gönül bu şu'beyi de, Orta Asya'dan kopup Horasan, Kafkas, Azerbaycan ve Irak'tan geçerek Anadolu'ya yerleşen kollarına muvâzi olarak, bir kül halinde mütalâa etmeyi ne kadar arzulasa da, bu gün için imkânsızlığı karşısında mahdud sahalarla iktifaya mecbur kalmaktadır. Koca Osmanlı Avrupa'sı karşısında pek fazla bir kemmiyet ve keyfiyet muhâsbesi taşımayan Yugoslavya'yı tetkik sahası olarak inihabdan kasdımız de, Arnavutluk, Bulgaristan ve Romanya'nın şimdilik meçhullere gömülmüş, Macaristan'da pek bir şeyler kalmamış bulunması, Yunanistan'da da sistemli bir şekilde ve kazanmakla tavsif edilecek derecede izlerin haritadan silinmesine mukabil, bu memlekettekilerin oldukça muhafaza edilmiş olmasıdır.

Bu günkü Yugoslavya'yı teşkil eden altı eyâletten, Slovenya müstesnâ, beşinde pek çok Türk yapısı bulunmaktaydı. Bunlardan Hırvatistan'dakiler yok olmuş, diğer dördünde çeşitli, hayli medeniyet izleri kalmıştır; bakiyyelerin, bütün memlekette diğer çağların ve medeniyetlerin bıraktıklarından pek daha zengin ve mütenevvi olarak kabulü yanlış düşmez. Hele bazı muntakalarda inhisar derecesine varan kesâfet, bu yerlere Türk damgasını vurmaktadır. O diyarlardan geçerken, bu bereket karşısında bir yandan iftihar ve yakınlık hisleriyle teselli bulurken, bu kadar kıymeti terk ile ric-

atten hicrân ve clem duymamak da kabilmuyor.

Ta Sava nehrinden Vardar kıyalarına, Bulgaristan'dan Adriyatik sahillerinedek uzanan eni, boyu beşyüz kilometrelik bu vâsi sahadaki lâyu'ad Türk eserleri hakkında pek az yazı yazılmış olup, ekseriyetini Boşnakça ve Sırbca olanlar teşkil eylemekte, bunlar da umûmî kütüphânelerimizde bile bulunmamaktadır; Türkçe yazılmış eser ise yoktur. Binaenaleyh Türk mi'marisi Yugoslavya kolunun bu günkü kemmiyet bilânçosunu, hakikate yakın bir şekilde yapmak mümkün değildir; hele bunu, en yüksek dereceye yükseldiği XVII - XVIII. asırlara teşmil etmek bir hayalden başka bir şey olamaz.

Lâkin diğer Balkan memleketlerinden daha iyi bir şekilde muhafaza edilmiş olmalarına rağmen, bu eserler de, tabii zaman âmîlinin te'sirinden başka, çok çeşitli hâdiselerin tazyığı karşısında, birer birer eksilip yok olmaktadır. Son büyük harb bir çok âbidelere mal olmuştur. Diğer taraftan Müslüman nüfusun adeta sistemli bir şekilde her gün biraz daha azaldığı görülmektedir. Bu yüzden elde edilen malûmatı gün geçmeden neşretmek bir vecibe olmuştur. Bununla, Balkanlar'da Türk mevcudiyetinin ne demek olduğu görülecek ve onu peşin hükümlerle istihfaf eden hariçtekilere, muta'assıb ve programlı mütalâaları benimseyen içimizdekilere, canlı bir cevap teşkil eden böyle bir muhasebe, Rumeli'nin diğer muntakalarının bizim elimizde arz ettiği zenginlik hakkında bir ölçü ve bu günkü komşularımızın cibilliyeti hakkında da bir mehenk olacaktır.

Binaenaleyh bibliyografyada zikredeceğimiz menbalardan derleyebildiğimiz veya bizzat görüp hakkında az veya çok bilgi edindiğimiz eserlerin tafsilâtını, tarihlerini, mümkün olanların rölöve, kroki ve fotoğraflarını derc ile imkân dahilinde malûmat vermeğe çalışacağız.

Bibliyografyanın tetkikinde görülecektir ki en çok tettebbu'at Bosna ve Hersek'tekiler üzerinde olmuş, onlarda da çalışma mihverini, tarih ve kitâbeler teşkil eylemiştir*. Eski Sırbistan'dakiler üzerinde hemen hiç çalışma yoktur. Yalnız sabık Kosova vilâyetimiz ve civarı hakkında Sırbca ve Almanca bir iki eser vardır. Onlarda da mi'marî hususlar belirtilmemiştir. Bizim tetkikimizin şimdilik kâfi ve tam olamayacağı bu izahatla kendiliğinden meydana çıkar; yalnız en ziyade alâka duyması lâzım gelen milletin lisanında yazılan ilk tetkik bulunması ve ileride, inşallah, yapılacak neşriyata ön ayak olması bakımından bir kıymet ifâde edebilir.

Bu etüdümüzde kale, cami, medrese, kütüphâne, han, hamam, kervansaray, türbe, köprü gibi aslı vakıf olan eserleri toplayıp şehircilik hakkında da bir fikir vermek üzere şehirlerin vüs'ati, evlerinin adedi, çarşıları hakkındaki malûmatı derc ile başlı başına bir mevzu olan Türk tipi evleri ikinci bir yazımıza bırakacağız. Bunun için de evvelâ cenubdan başlayıp Makedonya'yı, sonra Sırbistan'ı, onu müteakıb Bosna ve Hersek'i yukarılara doğru tarayacağız; Hırvatistan en sona kalacaktır. Bununla beraber Üsküb şehrini hepsine takdim etmeyi de hissen vâcib gördüğümüzü belirteceğiz.

Mevki isimleri İmparatorluk zamanındaki telâffuza veya Tik ve eş gibi bütün bütün değiştirilerek söylenen şekle uygun bir şekilde yazılarak o zamanki mevcu-

diyet tebârüz ettirilecek, bununla beraber şimdi kullanılan isimler de ilâve olunacaktır. Osmanlılar zamanındaki telâffuzu ma'lûm olmayanlar yalnız bu günkü imlâsiyle gösterilecektir.

Şimdi şehirleri birer birer ele alarak inceliyelim.

Üsküb (Skoplje) şehri:

Bugün Makedonya cyaletinin merkezi olan Üsküb şehrinin ortasından Vardar nehri geçmekte olup, şimalc düşen sol sahilindeki tepede eski kale bakâyası görülmekte ve bunun şimâl ve şarkında asıl Türk şehri kurulmuş bulunmaktadır. Sağ sahilde, eskiden de ehemmiyetsiz iken, bir de yeni binalar yapmak için mevcut az miktarda eserler de yıktırılarak hemen bir şey bırakılmamış gibidir.

Panoramadan (resim I), görüleceği vechile şehir tamamıyla Türk damgasını taşımaktadır. Kaleden yalnız bir kaç duvar kalıntısı mevcuttur. Üst düzlükte de son Osmanlı devrinde yapılan askerî kışlalar görülüyor. Her şeye rağmen şehirde ekseriyet Türkler'dedir.

Şimdiki şehrin 3 Km. şimal-i garbisinde olan ilk kasabanın milâddan evvel IV. - V. asırlarda, İlliryalılar idâresinde, Skupi ismiyle mevcut olduğu bilinmektedir¹; Büyük İskender'den sonra Makedonya sülâlesinin cline, sonra Romalılara geçmiş ve Roma tarzında bir şehir kurulmuştu. Milâdın 515 senesinde zelzeleden harab olunca da şimdiki yerine nakl edilerek, ailesi itibariyle bu civara mensub olan, Jüstinyen tarafından mühim bir merkez hâline getirilmiştir. VII. asırda bir müddet cenub İslavlarının eline geçtikten sonra tekrar Bizans tarafından alınmış, XIV. asır başında Stefan Dušan Sırb krallığına ilhak eylemiştir. Türkler tarafından fetih Kosova muharebesini müteakıb, H. 792 (M. 1389) senesindedir. Fetihden evvelki senelerde şehrin ne halde olduğu hakkında vâzih bir fikir elde edilememektedir; bununla beraber o zamandan, kale müs-

* Bosna ve Hersek kısmına aid bütün menbaları kendi işi gibi, bize gösteren, terceme ve izah eden İlahiyat Fakültesi Profesörü aziz ve muhterem Tayyib Okıç ile tercemelerde yardımlarını lütfeden mühendis Şefik Berkol ve Midhat Sertel Beylere teşekkür etmeği borç bilirim.

¹ *Kamusü'l-A'lâm* II, 932; Dr. Haralampije Polenakovič, *Skopye, Glasnik Jugoslavya*, Beograd 1952.

tesna, hiç bir eser intikal edemediğine bakılırsa her halde pek büyük bir mevcûdiyeti olmadığı tahmin olunabilir. Fet-hi müteâkıb Türkler tarafından vâsi ve mühim bir merkez haline getirildiği de, bakiye âsârdan, vakfiyelerden ve sair vesika ve menba'lardan anlaşılmaktadır. Bursa ve Edirne misallerinde olduğu gibi, ufak bir kasabadan büyük bir şehir meydana gelmiş ve ehemmiyetini XVIII. asra kadar muhafaza etmiştir. Ancak H. 1100 (M. 1688) de Avusturya generali Piccolomini tarafından yakıldıktan sonra epeyce sönmüştür; *Kamusü'l-A'lâm*'da bu asır bidayetinde 4000 ev ve 1000 dükkân, 50 han, 3 hamam bulunduğu bildirilmektedir.

Evliya Çelebi II Üsküb'ün Rumeli eyâletinde sancak beyliği olup 500 asker ve 5000 cebelisi bulunduğunu ve hisarının 300 hisar eriyle muhafaza edildiğini bildirmekte ve idâri teşkilâtına aid mühim malûmât vermektedir; yine Evliya'ya göre, kalesi "mücellâ senk - trâşide" iki kat surlu ve muhammesü's - şekil olup, 70 burcu ve nehir kenarında bir su kulesi varmış; cənub tarafındaki kapu II. Sultan Murad zamanında tâmir olunarak şu kitâbeyi taşımakta imiş :

مراد بن محمد خان سنة خمسين و ثمانمئة

XVII. asırda 10.060 ev, 2150 dükkân, 110 çeşmesi mevcut olup bunların ve şehrin suyu Kaçanik boğazından İsa Bey kemerleriyle gelmekte bulunuyordu. 120 cami ve mescidi, 70 sıbyan mektebi, 7 misâfirhânesi, 20 tekyesi olduğunu kaydeden Evliyâ Çelebi medrese ve han adedini bildirmeyip yalnız birincisi için meşhurlarından altısını, ikincisi için dört tanesinin adlarını bildirmektedir; kezalik hamamlarından yalnız üç tanesinden bahsediyor.

Şimdi büyük Benderin binalarından mühimlerini birer birer inceliyelim:

II. Sultan Murad camii'i:

Murabba'a yakın plânlı, çatılı bir cami olup önde yanları pencere

duvarla kapalı ve ortada 4 mermer sütûna müstenid beşli bir revakı vardır (resim 2, 3); kitâbelerden anlaşıldığına göre cami iki def'a yanmış ve tâmir görmüş, eski şeklinden çok kaybetmiştir. Cami'in içinde yanlarda mevcut üçer mustail ayak sonradan genişletilmiş gibi görünmektedir; bunların üstündeki kemerlerin aslında olup olmadığı da anlaşılamamaktadır. Muhakkak olan bir şey varsa, tavanın bu günkü şeklinin Sultan Reşad zamanındaki son tâmire aid olduğudur (resim 4). Revak, kemerleri ve ayakları eskidir (resim 5). Plân murabba'a yakın olmakla beraber aradaki 2.00 M. fark binanın eskiden kubbeli olması ihtimalini zayıflatıyor. Eski olan duvarlarda, silmelerinde ve içeride, kubbeğe işaret olacak bir vaz'iyet pek görülmemektedir (resim 6). Cami'in takdim ettiğimiz rölövesini derc eden H. Duda III da bu babda bir fikir beyan etmemekte; hatta sarîh olan inşa tarihi hakkında ihtirâzî kayıtlar koyarak arkeolog ve mimarların bu günkü binâyı tetkik edip tarihini ta'yin etmeleri lüzûmuna işaret etmekle iktifa etmektedir. Kitâbesini yazarken bu son bahse avdet edeceğiz. Cami bu gün mu'taddan dik bir çatıyla örtülü olmasına rağmen minaresi yine de pek yüksek düşmektedir; Duda'daki rölövesine nazaran 36 M. irtifa'ındadır (resim 3); şerefe istalaktitlidir. Minarenin ilk yapıdan olduğunu kabul etmek doğru olur kana'atindeyiz.

Cami'in üç kitâbesi vardır; kapı kemeri üstündeki celi sülûsle yazılmış olan en eskisi üç satır üstüne arapçadır; yazısı güzeldir. Tarafımızdan tesbit olunduğuna göre:

١ - قد بُني جامع العتيق في زمان سلطان الغزاة
والمجاهدين السلطان مراد بن محمد خان
طاب ثراها في سنة اربعين وثمانمئة
واحترق في سنة اربع و اربعين وتسعمائة
٢ - و امر بتجديده من قبل له سلطان السلاطين

II Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314, İkdam Matbaası, V. 553-563 s.

III H.W. Duda, *Balkantürkische Studien*, Wien 1949 Rudolf M. Rohrer, 41-43 s.

ظل الله تعالى في الارض السلطان سليمان
ابن السلطان سليم خان ابدالله تعالى خلافته
الى البرين (؟)

٣- وقع بدأ بنيانه في شوال خمس واربعين
وتسعمائة والاختتام في شعبان المعظم
المنخرط في سنة تسع واربعين وتسعمائة
تقبل الله تعالى قبولاً حسناً¹

Bu kitâbeye nazaran cami'in H. 840 (M. 1436) da II. Sultan Murad tarafından yaptırılıp H. 944 (M. 1537) de yandığı ve Kanûnî devrinde H. 945 (M. 1538) de teccidine başlanıp, inşaatın, dört sene devam ederek H. 949 (M. 1542) de bittiği anlaşılmaktadır.

Birinci teccid kitâbesinin üstünde on iki beyitlik Türkçe tâmir kitâbesi cami'in H. 1100 (M. 1688) de Avusturya işgali esnasında yanıp H. 1123 (M. 1711) de III. Sultan Ahmed tarafından tâmir edildiğini bildiriyor; tarih mısra'ı «*بووالا*»

H. 1120 «*معبدى سلطان احمد ابلدى ترميم*» (M. 1708) dir. Metinde H. 1123 yazıldığı halde tarih mısra'ının H. 1120 göstermesi tereddüdümüzü mucib olmaktadır. Ma'al-esef kitâbenin tamamını kaydetmeğe inkân bulamadığımızdan kontrol kabil olamıyor; birinde veya diğerinde bir istinsah hatası olmadı ise bu mubayencti, H. 1120 (M. 1708) senesini tâmirata mubaşeret, H. 1123 (M. 1711) i de hitâm tarihi olarak tefsir etmek suretiyle açıklamak mümkündür.

Bu ikisinin ortasında Sultan Reşad zamanında yapılan tâmirin iki beyitlik kitâbesi vardır. Bina Üsküb'de tarihi ve kitâbesi ma'lum en eski camidir.

¹ Evliya Çelebi, V, 555, de bu kitâbeyi yalnız «*تامة حسين و محمد خان سنة خمس*» şeklinde metni noksan ve târihi 840 yerine 850 olarak yanlış kayd etmiş, buna istinaden Duda cami'in Sultan Murad tarafından inşa olunup olunmadığı hakkında tereddüde düşmüştür. Halbuki yukarıki kitâbede Sultan Murad'ın inşa ettiği ve tarihi sarıhtir; muhtemelen Kanunî devrinde yangından çıkan kitâbede görülerek kayd olunmuştur; görülmemiş bile olsa bir asırlık yakın bir devirde hakikat başka vesikalara ve ma'lûmata nazaran ortaya konabilir bir keyfiyettir.

İshak Bey Cami'i:

Kaleyle şarkındaki yamaç arasında bulunan vadide Üsküb Fâtihî veya başlıcalarından biri olduğu bilinen "Paşa Yiğit Mehmed" in² oğlu veya oğulluğu İshak Bey³ in yaptırdığı bu cami, ortada merkezî bir kubbe, yanlarda sivri birer manastır tonozuyla, mihrab çıkıntısında basık bir manastır tonozuyla mesturdur.

Kubbenin sekiz köşe kasnağı sağır olup, istalaktitli bir müselles tertibatı ve

² Üsküb halkı Paşa Yiğit'e efsânevi bir hüviyet atfetmekte, bu zate "meddah" ve kitâbedeki telâffuza göre "Medah Baba" ismi izâfe edilerek, adetâ kudsileştirilmektedir. Etrafı açık 6 köşeli ve kubbeli türbesi aynı isimdeki medresenin avlusundadır; (Salih Asım, *Üsküb Tarihçesi*, yazma, Topkapı Sarayı, Sultan Reşad, No.616) Sonradan yapıldığı tahmin olunan tarihsiz taşında «*هو الخلاق - الباقي المرحوم المغفور - قائم اسكوب الشيخ - مدح*» yazılıdır. Halk beynindeki tevâtür bu türbenin Paşa Yiğit'e aid olduğudur; esasında Paşa Yiğit tarihçe ma'lum bir şahsiyettir; *Tacü't-tevarih* müellifi Hoca Sadettin, kendisinden "Emir-i nâmdar Paşa Yiğit" olarak bahseder. Bak. I, 126 İstanbul 1279 Tab' hane-i Âmiri; M. Süreyya da Paşa Yiğit'in Üsküb beyi olduğunu ve H. 830 (M. 1426) da vefat ettiğini bildirir Bak. *Sicill-i Osmanî* II, 37. Diğer tarihî eserlerde de Paşa Yiğit'ten bahs olunur. Anlaşılan bu zat, ömrünün sonunda uzleti tercih etmiş, halk da onu bir veli gibi karşılayarak efsânevi bir hüviyete sarmıştır. (Medah babanın türbe ve kabir taşı resmi için Elezovic'in müteâkib notta adı geçen eserine Bak. S.5-6.

³ İshak Beyin şahsiyeti hakkında rivayetler muhtelifdir. Bu cami'in kitâbesinde Paşa Yiğit'in oğlu olduğu mezkûrdur; *Tacü't-tevarih*, yukarıki zamanındaki ta'yini anlatırken "Üsküb şehrinin ve tevâbi'nin eyâlet ve hükümetini Paşa Yiğit nam emir-i nâmdara ki İshak Beyin efendisi ve mürebbsidir." Solak-zade, Hoca Sadettin Efendiden mülhem ve onunla kısmen müşterek bir ta'birle "Paşa Yiğit ki İshak Beyin efendisidir" Bak. Tarih, İstanbul 1298, S. 52 demektedir; *Sicill-i Osmanî* ise yukarıki haşiyedeki sahifede, vüzaradan İshak Beyin Paşa Yiğit'in kölesi olduğunu yazmaktadır; Kamusu'l-A'lâm, Timurtaş Paşanın oğlu olduğunu kayd ediyor; Sırb menbaları, (Elezovic *Turski spomenici društva, skopskog naručnog društva*, 1925-27 den ayrı baskı, 122 s.) İsakovic olarak kabul etmektedir. Paşa Yiğit mühtedi değildir; eğer cami kitâbesindeki oğlu sıfatı evlâdlığından kinaye değilse, İshak Beyin de mühtedi olmaması lâzım gelir.

yine istalaktitli bir kuşakla dört köşeden sekize geçerek duvarlara oturur (resim 7, 8); merkezî kısımla cenahlar arası Bursa kemeriyle, mihrab tarafı dâirevî kemerle ayrılmıştır; son cema'atin yanları duvarla kapalı ve ortada dört mustatil sütüne müstenid yuvarlağa yakın beş sivri kemerlidir; kemerler testere dışı tuğladır; kemer alınları taşla kaplıdır; ayakların üstü de ahşab çatıyla örtülüdür. Minaresi 12 köşeli bir kaide üstüne düz dilimli bir küp ve uzunca bir gövde ve istalaktitli şerefeye yapılmış olup kâmilen taştandır; korkulukları oyma köfeki kafestir, minare kapısı son cema'at duvarının içindedir. Cami duvarları da kâmilen kesme taştandır (resim 9, 10). İkinci kitâbesinden de anlaşılacağı üzere, cami bir tevsi geçirmiştir; bu amelîyenin mihrab cihetindeki çıkıntı veya yan cenahlarla yapılması mümkündür; ikinci kitâbenin şimaldeki küçük medhal üstünde olması ve yan tonozların hey'et-i umumiyyeye pek uymayacak tarzda, adeta bir miğfer şekli göstermesi yan cenahların çok alçak olması gibi sebeblerle tevsi'in daha ziyade yanlarda olması muhtemel görünüyorsa da son cema'at yerinde ve cebhede bir ekleme görülmemesi ve minarenin vaz'iyeti bu şikkî biraz zayıflatıyor; yeter ki minare ve son cema'at kemerleri de bu tevsi esnâsında tamamen değişmiş olmasın. Bu tarihî malûmat ışığında bir ikinci ziyaretimizle mes'eleyi halletmeyi temenni etmekteyiz. Bu günkü haliyle cami için pek tenasüblü denemez.

Kapı üstündeki iki satır arapça kitâbesi şudur⁴:

١ - العمارۃ الشریفہ بنہا⁵ فی ایام سلطان مراد

بن محمد خان

٢ - اثر امر الخیر اسحاق⁶ بك بن پاشا یكت بك

فی سنة اثنین واربعین وثمانمئة

Kitâbeye nazaran Paşa Yiğit Beyin oğlu İshak Bey H. 842 (M. 1438)de

⁴ Elezovič, aynı eser S. II "بنہا" kelimesi "بنہا" olarak kayd etmiştir. Doğrusu fotoğrafına nazaran yazılmıştır.

⁵ "بنہا" olması lâzım gelirdi.

⁶ İmlâsı böyledir.

II. Murad devrinde bu cami'i yaptırmıştır. Şimaldeki medhal üstünde bulunan üç satırlık arapça kitâbe şudur⁷ (Resim II):

١ - امر بوسعة هذا جامع القديم بجده حسن

بك بن عيسى بك بن اسحاق

٢ - بك زاده قدره وسمیت بجامع كبير قد فرغ

عن يد محمد بن حاجي

٣ - جنجی فی اواخر رجب المرجب من شهر

سنة خمس وعشرين وثمانمئة

Bu kitâbeye nazaran inşasından 80 küsur sene sonra H. 925 (M. 1519) da İshak Beyin oğlu İsa Bey-zâde Hasan Bey, ceddinin "cami'i kadîm" ini tevsi' ile ona "cami'i kebîr" nâmını vermiştir.

Mehmed Bey cami'i⁸ :

Şahsan göremediğimiz bu bina hakkında malûmat da edinemedik; kitâbesini ve fotoğrafını Elezovič'den alarak derc ediyoruz:

١ - بنا هذا (ا) لمسجد الشریف محمد بن اسحاق بك

٢ - فی السابع محرم سنة اربع وسبعین وثمانمئة

Kitâbeden câmi'in H. 874 (M. 1469) yapıldığı anlaşılacaktır.

İsa Bey cami'i :

Üsküb'ün cemaati en çok ve en ma'mur cami'lerinden biri olup mihver üzerinde çift kubbeli ve alçak yan cenahlı Bursa tipinin hâlis bir nümunesidir (resim 12, 13). Duvarlar 3 tuğla, 1 sıra taşla işlendiğinden arkadan bakınca Bursa'daki Murâdiye veya İstanbul'daki Murad Paşa cami'lerini andırır; kubbe eb'adı da hemen bunlara yakındır. Esas

⁷ a. metin, Elezovič, yuk. eser. S. 19 Kıs: I eser b. fotoğraf, Elezovič, *Turski spomenici*, Knj. I, SV.2, Beograd 1952, 20 S. Kıs: II. eser.

⁸ Elezovič, I. eser 37.S. Muharrir cami için "Kebir Mehmed Çelebi"ye aid olduğunu söylüyorsa da bu zatın, aynı eser S. 107 deki vakfiyesinde, Kebir Mehmed Çelebi'nin İsa Beyin oğlu, Binaenaleyh İshak Beyin torunu olduğu anlaşılıyor. Binaenaleyh bu cami'in bânisi olan Mehmed Bey, İsa Beyin kardeşi ve İshak Beyin oğlu olan diğer Mehmed Beydir.

mihverdeki iki kubbe müsavidir; yanlarda yalnız medhal kubbesi altından girilen ikişer oda olup bunlar da birbirine kapıyla merbuttur. Bu odalardan birincisi büyük, ikinciler daha küçüktür ve her dördünde de ocak bulunmaktadır. Murâdiye'de ve benzeri olan Karaca Bey camii'nde bu cenahlara, ayrı medhalleri olan, birer ön dehlizden girilirken burada doğrudan doğruya cami içinden geçilmektedir. İstanbul'da Murad Paşa camii'nde de bu basit tertib tercih edilmiştir. Cenahların irtifa'ı ortaya nisbetle epeyce az olduğundan orta kısım, mümâsillerine göre, daha sivri ve müstakil bir hal almaktadır (resim 14). Ön taraftaki revakın görünüşü bütün bu camii'lerden ayrılmaktadır (resim 15); bu örnek camii'lerde sütunlar umûmiyetle yağma dört köşe veya yekpâre sütün iken, burada yekpâre sekiz köşe yapılmış, kaide ve başlıkta murabba'a geçiş de gayet mütenasib kuvvetli istalaktitlerle temin edilmiş, kemer üzengisi altında iki sıra istalaktitli ve tablalı câzib birer başlık yapılmıştır. Kaideler iki şâkulî kademeyi müteakib bir armûdî ve dört köşe yüksekçe taban tablasından ibarettir. Bu hâliyle bütün sütün takımı yekpâre taştan oyulmuş gibi durmaktadır; halbuki aslında, başlık, gövde, kaide olmak üzere, üç parçadan mürekkebirdir.

Kemerler ve aynaları kesme taştan olup üstteki gayet geniş bir silme revakın yan duvarlarından aşağı inip yapının kaidede taşına saplanır; bu silmenin üstünde ayrıca saçak kornişî vardır. Revakın yan tarafları duvarla kapalıdır (resim 15) ve sağdakinin içinden minare merdivenine doğru bir dehliz vardır. Bu revakı hey'et-i umûmiyesiyle çok câzib ve göz doldurucudur; yalnız tecrübe bir vilâyette yapıldığından, ne yazık ki, taammüm etmemiş, tek kalmıştır. Kubbe kasnakları sekiz köşeli sağır olup tuğla ve taşla yapılmıştır; iç duvar ve kemerlere yedi sıra zengin istalaktitli müselle tertibatla oturur; yalnız medhal kubbesi kasnağının iki yanında birer pencere yapılarak bir az karanlıkça düşen bu kısmın aydınlığı fazlaştırılmıştır; medhal kubbesi altında

odalara geçit veren kapılardan başka iki geniş mihrablı hücre, mihrab çıkıntısında iki pencere ortasında dolablar vardır. Cami altta sekiz, üstte yedi ve kasnakta iki pencereyle aydınlatılmakla beraber hiç de karanlık değildir. Kalem tezyinatı oldukça az bozulmuştur.

Minare camii duvarının üzerine konmuş olup medhali yalnız son cemaat duvarının içindedir; küp kısmında dört köşeden oniki köşeye geçiş her dilî'da bir badem ve iki yaprakla temin edilmiştir. Şerife dört sıra istalaktitli, korkuluklar oyma kafestir; bütün minare kesme köfeki taşından yapılmıştır. Camii'nin haziresi epeyi vâsi olup Yahya Kemal Beyatlı'nın annesi de burada yatmaktadır.

Kitâbe iki satır üzerine arapça olup ikinci satırın yarısı, yazıyı sığdıramamaktan mütevellid giriftlik yüzünden okunması pek güç bir haldedir⁹:

١ - امر ببناء هذه العماره الشريفه المباركة المرحوم

المغفور الغازى عيسى بك بن المرحوم المغفور

الحاج

٢ - استحاقبك فى ايام السلطان بن السلطان محمدا

خان بن السلطان بن السلطان مراد خان

احسن الله تعالى حال سلطنته فى ابتغاء

مرضاته فى تاريخ ثمانين وثمانمائة¹⁰

Kitâbeden, inşaat sırasında İsa Beyin vefat etmiş bulunduğu ve İshak Beyin hacı, oğlunun gazî olduğu ve binanın H. 880 (M. 1475) de bittiği anlaşılmaktadır. İsa Beyin H. 874 (M. 1469) da hal-i hayatta olduğu bu tarihli vakfiyesinde hayatta zikredilmesinden anlaşılıyor¹¹.

Cami'i inşa ettiren her halde vakfın

⁹ Fâtih devrinde yapılan bu camii'den bahsedip kitâbenin henüz noksan okuduğumuz, bir metnini de "Fatih Devri Mi'marisi" (İstanbul 1953) adlı eserimizde S. 84 de vermiştik.

¹⁰ Elezovič, eser. I, S. 35 "اسحاقبك" i ayrı yazmak ve Mehmed yerine "Mahmud" kullanmak gibi ufak farklardan maada ikinci satırın bakiyesini şöylece kayd etmiştir: «محمود (محمد) خان بن السلطان مراد خان احسن الله تعالى سلطنته ابتغاء مرضاته فى تاريخ ثمانين وثمانمائة» «بن السلطان» görülmüyor ki bir «مرضاته» de «ل» fazladır. «فى» ve «حال» noksan, «مرضاته» noksan, «فى» ve «حال» noksan.

¹¹ Elezovič, eser. I, 73. S.

mütevellisi Kebir Mehmed Çelebi olacaktır.

İsa Beyin hayrâtı pek çok olup Saray Bosna'da Hünkâr cami'i, Üsküb'de medresesi, çifte hamamı, bir mescidi, 38 kilometrelik kemer ve tünellerden mürekkeb su tesisatı, hanı, Saray Bosna'da Bendbaşı'nda zaviyesi, iki hanı, hamamı Miljacka üstünde köprüsü, Kalkandelen'de hamamı bulunmaktadır. Sırasında bunlar da zikrolunacaktır.

Mustafa Paşa cami'i:

Kalenin şarkındaki yamaç üstünde tek büyük kubbeli, revaklı bir cami'dir. İsmi kitâbesinden anladığımız bânî Mustafa Paşa, Evliya Çelebi'nin¹² ve ondan naklen Duda'nın¹³ ve Elezoviç'in¹⁴ dedikleri gibi Koca Mustafa Paşa değildir. Koca Mustafa Paşa H. 918 (M. 1512) de Yavuz Sultan Selim tarafından i'dam edilip Bursa'da Pınar Başı mezarlığına defnedilmiştir; kabri de el'an durmaktadır. Bu zatın türbesi ise, hemen cami'in yan başındadır ve vefat tarihi H. 925 tir; mahal- len de kendisine "Gem almaz" veya "Kuzgunsuz" lâkabı verilmektedir. Bütün bu sebeplerle bu cami'in banisinin Koca Mustafa Paşa olmasına imkân yoktur. Şunu da ilâve edelim ki "*Baş Vekâlet arşivi tahrir defterleri*, No. 251 de" bulunan *İstanbul vakıfları tahrir defteri*, Mahmud Paşa ve Davud Paşa gibi zatların memleketin başka yerlerindeki hayrâtını ve bunların musakkafâtını bir usul daire- sinde derc eylediği halde (...S. 656 da) Koca Mustafa Paşanın İstanbul'da kiliseden tahvil ettiği camilerini ve onlara Dimetoka ve Drama'da vakfettiği araziye kaydetmiş, başka bir imaretinin mevcudiyetini göstermemiştir. Bu zatın Koca Mustafa Paşa olmadığı tebeyyün etmekle beraber hüviyetini tesbit etmek pek çok aranmasına ve aramamıza rağmen mümkün olamamıştır; ancak o tarih- lerde eski kayıtlardan ve defterlerden ara-

mak lâzım gelmektedir ki âtiye muâllâk bir keyfiyettir.

Cami, iki tuğla ve bir sıra taşla yapılmış dört duvar üstüne, her dılı'nda bir penceresi olan on iki köşe bir kasnağa müstenid, tek kubbelidir. Kasnak dahilinde müselleî dilimli sekiz köşeli bir tertibata oturur duvarlar 2 M. kalınlığında olup bol penceresi vardır; cami sekiz alt, on bir orta ve onaltı üst sırada ve oniki de kasnakta olmak üzere otuzyedî pencereyle tenvir edilmektedir. Ziya ahengi tatlı ve ferah- tır (resim 17, 18, 19). Binanın önünde dört yüksek mermer sütun üzerinde üç kubbeli revak bulunmaktadır; kemer ve ahnları ve son cemaatin iç duvarı da kâ- mîlen som mermerdendir (resim 20); kapı da tamamen mermerden yapılmıştır (resim 21); zengin bir çerçeve etrafında dolaşır; kapı yuvasının kenarlarında kum saatleri ve onlara müstenid, üç kemer dilim ilâ- vesiyile tahrif edilmiş olmakla beraber, yine pek uygun düşen bir Bursa kemeri bulun- maktadır. Ahşab kapı asıldandır; ufak yıldızlarla süslenmiş ve tahta yerine hep fil- dişi kullanılarak güzel bir tesir elde edil- miştir. Cami'in yan duvarının iç yüzünde büyük iki hücre bulunmaktadır; mihrab ve minber mermerden ve güzeldir.

Minare tamamen kesme taştan olup şerefesi beş sıra istalakitle oturur. Kor- kuluklara som köfeki üzerine hendsî kabartmalar yapılmıştır. Kitâbe kapı ke- meri üstünde iki satır arapçadır (resim 22):

۱ - هو بيت الله قد كان جامع الخير نوراً وضئ
ربه الصلوات قلت في تاريخ ختامه
۲ - «رفع الحق قدر صاحبه» مصطفى بن
عبدالله تحريراً في اوائل محرم سنة ثمانية
وتسعين وثمانه ما¹⁵

Kitâbe cami'in H. 898 (M. 1492) de yapıldığını ibarede söylemekle beraber hesaben de bir cümle vermiştir. İkinci satırda tırnak içinde olan kısmın yekûnu ise H. 899 u tutmaktadır; her halde bir « ۱ » nazar-ı itibara alınmamıştır.

¹² Evliya, V, 556. S.

¹³ Duda, aynı es. 56. S.

¹⁴ Elezoviç, esr II, 83. S.

¹⁵ Son kelimenin imlâsı böyledir; doğrusu (ثمان) olacak, bu kitâbenin neşredilmiş bir sure- tini elde edemedik.

Mustafa Paşa Türbesi :

Cami'in sol tarafında tamamen kesme köfeki taşından yapılmış altı köşeli, sağır kasnak üstüne kubbeli, temiz ve basit bir binadır (resim 19, 23). Kapı üstündeki iki satırlık arapça kitâbe şudur :

١ - قد انتقل المرحوم والمغفور المحتاج الى رحمة
الملك المنان

٢ - مصطفى باشا يسر الله له الجنة والرضوان
خمس وعشرين وتسعائة¹⁶

Kitâbeye nazaran Mustafa Paşa H. 925 (M. 1519) da vefat etmiştir. Koca Mustafa Paşadan başkası olduğunu da bu tarih bize göstermiştir.

Salih Âsım, Mustafa Paşanın cami'ine su getirmek için Topçu dairesi civarında "musanna ve uzun" kemerler yaptırdığını bildirmektedir¹⁷; bu husus Paşanın vakıf-nâmelerinde dahi münderic bulunmakta imiş.

Yahya Paşa Cami'i :

Şehrin şimal ucuna yakın, çok yüksek minareli, dik çatılı ve kurşun örtülü cami'dir; cephesi yanlara birer kemer kadar taşan son cemaat mahalli altı mermer sütun üstüne beş kemerlidir; üstü tonozla örtülüdür. Duvarlar çok ufak, muntazamca taşla yapıp büyükleri yalnız köşelere kullanılmıştır (resim 24, 25, 26).

Evliya Çelebi¹⁸ bir "kubbe-i âli" si olduğunu söylüyor. Bu kayd ve ona ilâve olarak cami'in murabbaî plânla duvarlarının, çatılı bir cami için fazla olan, 2, 70 metre kalınlığında bulunması nazarı itibare alınca cami'in kubbeli bir bina olması akla yakın gelmektedir; nitekim Duda¹⁹ bu muhakemeyi kabul

ile, şehrin Avusturyalılar tarafından H. 1100 (M. 1688) de işgali sırasında vuku'bulan yangında yanarak yerine çatı yapıldığı neticesine varıyor. Bir ihtimal olarak zelzeleden de bahs ediliyorsa da üstünde durmuyor. Bununla beraber etrafı muttasıl olmıyan bir cami'in kârgir kubbesinin yangında yıkılmasına imkân olmadığı gibi, Üsküb'de böyle bir zelzele de kayd edilmiş bulunmaması ve sarıntıda asıl tehlikeye maruz olduğu halde ayakta durmakta olan revakın tonozunun ahşab olması, cami içinde kubbeye delâlet edecek bir a'raz, haricde de kasnak bakiyesi görülmemesi gibi sebepler tereddüd hasıl etmektedir; Evliya Çelebi'nin kaydına gelince, büyük seyyah müteaddid Rumeli binalarından, meselâ Foça da Sultan Bayezid cami'indeki²⁰ çatıya "tahta kubbe" demektedir; onca dik çatılar, heybet ifadesini tazammun etmek üzere "kubbe" sıfatını almaktadır. Binaenaleyh bu mes'ele henüz haledilmiş değildir ve cami'in evvelce de yine böyle bir dik çatıyla mes-tur olması muhtemel görülmektedir.

Bina epeyce feraktır; altı üstlü, on-yedi pencereden ziya alır; pek ufak taşlardan yapılmış duvarlarında bazı çatlaklıklar görülmektedir; son cemaat mahalli büyük taşlarla ve itinayla yapılmıştır; kemerler, aynaları köfeki taşından, sütunlar ve başlıklar mermerdendir; başlıklar ma'inlidir; kapı muhteşem denince kadar zengin ve güzeldir.

Cami'in yan duvardan taşkın olan son cemaat mahallinin ucunda ve binaenaleyh binadan açıkta, yüksek minaresi bulunmaktadır; sekiz köşeli ka'idesinin üst kısmı kör mihrâbcıklarla süslü olup İstanbul'daki Davud Paşa minare kaidesine benzemektedir. Bunun üzerinde kısa bir küp ve bir çift simid ve en üstte pek uzun bir gövde bulunmaktadır; şeref istalaktilidir, petek de çok sivridir. Bu suretle minare 50 metreyi bulmaktadır. Duda külâhı da hesaba katarak 55 metre diyorsa da ahşab kısmı mi'marî ölçülerde mukayeseye girmez. Uzun minarenin Rumeli'nde makbul olduğunu, ta Edir-

¹⁶ Kitâbe tarafımızdan okunmakla beraber muhterem profesör Tayyib Okiç'in, Gliša Elezoviç, *Turski Spomenici*, 1940 S.80 (Elezoviç'in bu üçüncü eseri olup I ve II numaralarla gösterdiğimizden başkadır; hepsinde de tekerrürler büyük yekûn tutar) den naklen gönderdiği suretle de karşılaştırdık; o surette ikinci satırdaki *يسر الله الجنة* cümlesinde الله noksandır, doğrusu bizim okuduğumuz gibidir. Bu kitâbenin fena bir fotoğrafı Elezoviç, eser II S. 202 de mevcuttur.

¹⁸ Evliya, V, 557.

¹⁹ Duda, *aynı eser*, 56. S.

²⁰ Evliya, VI, 431.

ne'den başlayarak, meselâ Prizren'deki Sinan Paşa camii'nde de aynı nisbeti gördükten sonra buradaki vaz'iyeti istigârâb etmemek gerektir. Cami şehrin en mühmel binalarından biridir.

Kapı üzerinde iki beyitlik arapça kitâbesi, Evliya'ya nazaran, şöyledir:

ليث الوغا الذي قد صار اسمه يحيى
بالخير عمر جامعاً للعباد والساجد
لما سمعت أتمامه في ساعة مباركة
فقلت في تاريخه «لله هذا المسجد»

Tarih ibaresi «لله هذا المسجد»²¹ olup H. 909 (M. 1503) yekûnunu vermektedir, esasen, en büyük serhad beylerinden biri ve II. Bayezid'in damadı olan Yahya Paşa²², bu tarihte Rumeli Beylerbeyi bulunmakla, tarihler birbirine uymaktadır.

Cami'in minare kapısı üstünde «بِسْمِ اللَّهِ» levhası vardır.

H. 911 (M. 1505) tarihli fermanla te'kid olunan vakıfnâmesine nazaran²³ Yahya Paşa, Paşa mahallesindeki hamamını, karşısındaki 15 dükkânı ve bir evi imâretine, cami'ine ve muallimhânesine (sıbyan mektebi) vakfetmektedir. Bundan cami'inden başka eserleri olduğu da anlaşılmaktadır. Yahya Paşa'nın İstanbul'da Kadırga'da bir mektebi ve vakıfları vardır. Sofya'daki bedesteni, dükkânları, arazisi, kervansarayını ile bunların bir kısım geliri Üsküb'deki hayratına vakıftır,

Bunlar esaslı binalar olup, şehirde daha bir çok cami ve mescid bulunduğu panoramada dahi görülmektedir; en eskilerden biri olduğu muhakkak bulunan Paşa Yiğit-Medah Baba camii'nin medresesinden ve Medah Baba türbesinden yukarıdaki haşiyelerde, bi'l-münasebe bahsedilmişti; cami yıkılmış, yalnız minaresi kalmıştır.

²¹ Tarihi gösteren ibareyi Evliya tek elifle yazarak H. 908 rakkamını bulmuştur. Duda Aynı es.S.55, bu noktaya nazar-ı dikkatı celb etmiş ve Elezoviç'in *Turski Spomeniki*, (Beograd 1940) namındaki eserinin S.373 de işaret ettiğini de kayd eylemiştir. Elezoviç'in II. eserinde 113 sahifedeki fotoğrafta, noksan olan "ا", görül-

Küçük cami'lere misâl olarak Kurşunlu Han yakınındaki Dükkâncık= Kurşunlu Han mescidini zikredebiliriz (resim 28); Kurşunlu Han bânisi tarafından yaptırılmış ve han buna vakfedilmiştir; üstünde kitâbesi olmamakla beraber XV. asra mal edilebilir. Kısa minaresi duvar üstünde olup şerefesi taşkın değildir, hususî bir tertibe mâliktir. Buna benzer, ismini öğrenemediğimiz, ikinci bir mescid panoramada görülmektedir.

Burmali Cami :

Bundan maada Vardar'ın sol cenub sahilinde Fâtih köprüsü başında olup 1920 senesinde yıktırılarak yerine askerî mahfel yaptırılan "Karlı İli Beği Mehmed" Beyin şâyân-ı dikkat camii bulunmaktaydı. Eski bir resmine nazaran (resim 29), epeyce büyük olan cami cebheye amûd üç uzun manastır tonozuyla örtülü olup hiç bir eserde görülmeyen bir tarzdadır. Plâni hakkında malûmatımız yoksa da, ebâdına nazaran yanlarda ikişer sütun bulunması bu suretle harimin dokuz gözlü olması icab etmektedir. Yalnız burada kubbe yerini tonoz alarak bir nevi ulu cami tipi meydana çıkmaktadır. Bina kesme taşla yapılmış, son cemaat kemerlerinde renkli taş kullanılmıştır. Sütunlar yekpare mermerdir. Cami duvarı üstüne oturan burmalı minaresi pek zariftir. Şerefesi Edirne Üç şerefeli minaresindekilere benzemektedir. Üç satır üstüne üç beyitlik arapça kitâbesinin H. 900 (M.1494) tarihli olduğunu Elezoviç kayd etmiştir²⁴; taş Üsküb'de cenubi Sırbiya müzesinde bulunmaktadır.

Bu zikir olunanlardan başka Evliya'ya nazaran İshak Bey Aynası, Kepenekçiler Buk'ası²⁵ İsa Bey mescidi²⁶, İsa Bey-zâde Kebir Mehmed Bey mescidi²⁷ ve Ayşe

mektedir. Binaenaleyh yukarıki kaydın doğru olduğu tahkik edilebilmektedir.

²² Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul Matbaa-i Âmire, C.IV,S. 633.

²³ Elezoviç, eser II, S.120.

²⁴ Elezoviç, eser II, S.86.

²⁵ Evliya Çelebi, V, 560.

²⁶ *İsa Bey vakfiyesi*, Elezoviç, II. eser, s. 83 v.d.

²⁷ Kebir Mehmed Beyin H. 874 tarihli vakfiyesi, Elezoviç, eser II, 111. S. v.d.

Kadın'ın bina ettiği mescid ²⁸ malûm bulunmaktadır. Salih Âsım, yandıktan sonra H. 1217 de ihya olunan Şahin oğlu Murad Paşa, Payko oğlu, Yoğurtçular, tek kubbeli Kazancılar ve Borizan camilerinin ismini de bi'l-münasebe zikretmektedir ²⁹.

Medreseler :

Salih Âsım 1932 senesinde on iki medrese bulunduğunu bildirmektedir. ³⁰ Şehrin geçirdiği H. 1100 felâketinden evvel herhalde daha fazlaydı. Evliya Çelebi, yalnız Sultan Murad, Yahya Paşa, İshak Bey ³¹, İsa Bey ³², Mustafa Paşa, Karlı-Zâde medreselerinin ismini zikrele iktifa edip yekûnu bildirmemiştir. 1912'de 12 olan bu aded, 1932 de üçe inip yalnız Emir İsmail, Medah medresesi ve bilâhare Kral Aleksandr namına izâfe edilen bir medrese mevcut bulunmaktaymış, bu sonuncunun yeni bir yapı olup olmadığı anlaşılmıyor; biz mahallinde hiç birisini bulamadık.

DÂRÜ'L-İT'AMLARA gelince, Evliya Çelebi, aynı sahifelerde, dokuz aded olduğunu bildirip Yahya Paşa, Hünkâr Mustafa Paşa, İsa Beyin isimlerini zikrediyor. Bunlardan mâada İshak Bey ³³, Kebir Mehmed Bey ³⁴ imâretleri malûm ise de bu gün hiç biri mevcut değildir. 1913 de yalnız bir tâne vardı ³⁵.

Salih Âsım, imâretlerden İsa Bey 400, İshak Bey 160, Yahya Paşa 180, Mustafa Paşa da 200 ki, cem'an 940 okka (1280 gram) ekmek pişirilip dağıtıldığını, Hüma Şah imâretinde,

²⁸ Ayşe Kadının H. 1004 tarihli vakfiyesi Elezoviç, I 120. S. v.d.

²⁹ Salih Âsım, *Üsküp Tarihi ve civarı*, Üsküb 1932 Halik Kâzım matbaası, 9-11 S.

³⁰ Salih Âsım, *aynı eser*, 9. S.

³¹ Bu medrese İshak Beyin 844 tarihli vakfiyesinde de münderictir; Elezoviç I es. 24.S.v.d

³² Bu Medrese İsa Beyin vakfiyesinde de münderictir; Elezoviç, I, es. 74 S.v.d.

³³ *İshak Bey vakfiyesi*, Elezoviç, I. es. 245, S. v.d.

³⁴ *Kebir Mehmed Bey vakfiyesi*, Elezoviç, I. es. 111 S. v.d.

³⁵ Duda, *ayn. eser*. S. 59.

eyyam-ı mubarekede, zerde, pilâv tevzi olunduğunu beyan eylemektedir ³⁶.

Hamamlar :

Evliya Çelebi'ye nazaran İsa Beyin çifte ³⁷, Yahya Paşa cami'ine yakın Kızlar; Şengül Hamamı ³⁸ mevcuddur (resim 32). Salih Âsım (*ayn. es.* 13-14 S.) de dokuzu eski ve üçü yeni olmak üzere cem'an 12 hamam olup bunlardan 1932 de dördünün mevcut bulunduğunu ve Davud Paşa, İshak Bey, İsa Bey, Hatuncuklar (herhalde kızlar olacak) Kuru, Kara Kapıcı hamamlarının zikre şayan olduğunu yazıyor. Bunlardan mâada Yahya Paşanın Paşa mahallesinde bir hamamı ³⁹ ve hepsinin mühimmi de Davud Paşanın çift hamamı vardır.

Sadr-ı A'zam Davud Paşa her halde H. 878 (M. 1473) de Bosna Sancak Beyi iken ⁴⁰ yaptırmıştır. Şimdi müze ittihaz edilmiştir ⁴¹; derzler çimentoyla yapıldığından çirkin görünmekteyse de hey'et-i umumiyesi temiz bir haldedir (resim 30, 31). Soğukluk kubbeleri on beşer metrelik olup kurşun örtüsü durmaktadır; küçük kubbeler ise rüberoid ile kaplanmıştır. Duvarlar iki tuğla bir taşla oldukça muntazam örülmüştür. Erkekler medhali caddede, kadınlarınki arkadadır. Fâtih köprüsü'ne pek yakın olan bu hamamın ihtişamlı ve cazib bir manzarası vardır.

³⁶ Salih Âsım, *ayn. eser*, S. II.

³⁷ İsa Beyin 866 tarihli vakfiyesinde münderictir; Elezoviç, I es. 75. S.v.d..

³⁸ Evliya'da V, S. 557 isim (كز) gibi yazılmış ise de (د) nun dandanı fark edilmektedir. yalnız nokta düşmüştür. Duda fazla tetkik etmeden böyle nakletmiştir. Bu hamam Kurşunlu hanın karşısındadır ve Dükkâncık Cami'inin vakfidir.

³⁹ Aynı zatın cami'inde bahsedilen vakfiye fermanı Elezoviç, I eser, S. 120. Evliyanın Yahya Paşa cami'ine yakın olarak bildirdiği (Salih Âsım'da Hatuncuklar namile) Kızlar hamamının bu olup olmadığı da akla gelmektedir.

⁴⁰ *Sicill-i Osmanî*, II, S.323.

⁴¹ Bak. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri mimarisi*. İstanbul 1953, S.84, hamam, Baş Vekâlet arşivi, *tahrir defterleri*, No.251 de mukayyed İst. vakıfları defterinde S. 618-624 arasında Davut Paşanın İstanbul'daki büyük hayratına bıraktığı vakıflar meyanında gösterilmiştir. Paşa Üsküb'de ayrıca dükkânlar vakf eylemiştir.

Su tesisatı ve çeşmeler :

Evliya kendi zamanında 110 çeşme, Salih Âsım⁴² 1932 de 36 aded bulunduğunu ve bunlardan yalnız 12 sinin fa'al olduğunu beyan etmektedirler. Evliya, çeşme ve diğer imâretlerin suyunun Kaçanik boğazından İsa bey tarafından getirildiğini yazmaktaysa da mumaileyhin malûm olan vakfiyelerinde bu husus tasrih edilmemiş; muhtemelen diğer bir vakfiyeye rabtedilmiştir; filhakika Salih Âsım bu suyun Kaçanik boğazında Lepenca nehrinden Orman nam mahalde alındığını ve Üsküb'ün içinde akan bir cedvelin mevcut bulunduğunu, tarihini ve menbaini zikretmiyerek, bu hususun İsa Bey vakıfnâmelerinde yazılı olduğunu bildiriyor. Hacı Vasiljeviç'in kitabında bu tesisatın uzun bir kemerinin 1900 senesine aid fotoğrafı vardır⁴³; geçtiği vadi derin olmadığından tek katlıdır ve kemerler sivridir. Salih Âsım, cami sahibi Mustafa Paşanın kendi cami'i için şehrin şimalinde Topçu dâiresi civarında "musannâ ve uzun" kemerler yaptığını ilâve etmektedir; bu malûmattan Üsküb'te mühim bir su şebekesi bulunduğu ve her halde XVII. asırda 15 ten aşığı olmayan hamamların, çeşmelerin, şadırvanların ve evlerin bol suyla beslendiği anlaşılmaktadır. Eskiler suyun bu mebzuliyetinden dolayı şehri Rumeli Burası diye de adlandırırıldarı.

Köprü :

Evliya Çelebi, Vardar üzerindeki bu 14 gözlü köprünün (resim 33) Fâtih tarafından bina edilip dört gözü harap olunca tâmir edildiğini ve tarihinin,

تعمیرینی کورنلربو جسر بی نظیرک
تحسین ایدوب دیدیلرچوق اولکنندن اعلا
تعمیراوتنمق ایله یاپیلدی کوکلی خلقک
اولدی هلالی تاریخ « ترمیم جسر بالا »

⁴² Sâlih Âsım, *ayn.es.* S. 13.

⁴³ Hadzı Vasiljeviç, *Skoplje u Okolina* (Üsküb ve civarı), Beograd, 1930.

Tarih ibâresi H. 987 (M. 1579) vermekle III. Sultan Murad zamanını göstermektedir. Hammer⁴⁴ de Fâtih devrinde H. 868 (M. 1464) de yaptırıldığını bildirmekle beraber, *Kamusü'l-A'lâm*⁴⁵ ve Salih Âsım, II. Murad'a atfetmektedir. Bu ihtilâfın halli yeni vesikalara bağlıdır.

Salih Âsım ufak yazma risalesinde H. 1100 (M. 1688) tarihinde Avusturalyalılar tarafından köprünün yarısının yıkıldığını kitâbe ve mevzu olduğu çıkıntılı mihrabın sökülüp imha olunduğunu da bildirmektedir. Matbu tarihinde ise dört gözü ahşapla tâmir olunmuş ve H. 1306 (M. 1888) de Hafız Mehmed Paşanın Üsküb mutasarrıflığı esnasında kârgir olarak yapılmıştır, demektedir⁴⁶. H. 1326 (M. 1910) da yaya kaldırımları bir miktar tevsi edilerek kemer yüzünden taşırılmış, en son 1930 dan sonra ortadaki kitâbe ve mihrab ayağı hizasına kadar tekrar genişletilmiştir. Vasiljeviç'in kitabında S. 125 de 1885 ve S. 126 da 1930 tarihli resimler vardır⁴⁷.

Hanlar ve misafir-hâneler :

Evliya Çelebi⁴⁸, şehrin yedi "Misafir hane-i hasbisi" olup en meşhurunun Yahya Paşaya aid bulunduğunu beyan ediyor; bu zatın hanı, cami bahsinde gösterilen vakfiye fermanında da bildirilmektedir. Yahya Paşanın Sofyadaki Bedestanı ve dükkânları, Kervansarayı ve arazisi de bu imârete, cami'e ve muallimhânesine mevkuf imiş. Bu gün hiçbiri mevcut değildir. Evliya Çelebi, İsa Bey cami'i yakınında Mehmed Ağa hanının tarihinin:

⁴⁴ Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, mütercimi: Mehmed Ata, İstanbul 1329, III, 77.

⁴⁵ Şemseddin Sami, *Kamusü'l-A'lâm*, İstanbul 1308 Mihran Matbaası, III, 932

⁴⁶ Salih Âsım, *Ayn.es.*, S. 15. Salih Âsım bu tarihi 1888 diyorsa da köprünün 1885'teki bir fotoğrafı tamamen kârgir olduğunu gösteriyor. Ya onda, veya fotoğrafın tarihinde bir hata vardır.

⁴⁷ bak. Ekrem Hakkı Ayverdi, *ayn eser*, S. 85.

⁴⁸ Evliya, V, 557.

ایتدی بنایه همت حاجی محمد آغا

تاریخی دیندی اول دم خان جدید ورعنا⁴⁹

(H.999-M.1590) olup, Yahya Paşa, İsa Bey, İshak Bey hanları bulunduğunu bildirmektedir. İshak Bey vakfiyesinde⁵⁰ bir "han-ı cedid", bir de "han-ı atik" zikr olunduğuna göre İshak Bey hanını iki tane olarak kabul etmek iktiza eder. Salih Âsım⁵¹ Şar, Boyalı, Camlı, Sulu Kapan ve Kurşunlu hanlarının 1932 de mevcut olup Sulu Han'ın Alaca cami'e vakfedilmiş olan İshak Bey, Kapan Hanının da İsa Bey hanlarının ikinci isimleri olduğunu beyan ediyor. Boyalı, Camlı gibi isimler taşıyıp otel gibi kullanılan hanların son devrin hafif inşaatından olup olmadıklarını bilmediğimiz gibi Kurşunlu handan başkası üzerinde de duramadık.

Kale eteğinde bulunan bu mühim ve ihtişamlı bina da (resim 33, 34), Davud Paşa Hamamı gibi müze olarak kullanılmakta ve taş masnûâta hasredilmiş bulunmaktadır. Kurşunlu Han, Evliya Çelebi'de mezkûr değildir. Bu hanın bânisinin Muslihu'd-din olduğunu Salih Âsım bildirmektedir. Hanın H. 957 (M. 1550) deki vakfiyesi suretini Saray Bosna'da terk eylediği evrakı arasında saklamakta olan muhterem Prof. Tayyib Okıç "Müezzin Hacı Muslahaddin" olduğunu tekid eyledi⁵². Bu isim Evliya'nın bildirdiği isimlerle karışacak gibi olmadığından, onun hiç bahs etmediğine hükmetmek lâzım gelir. Bu kadar mühim bir binayı meskût geçince de diğerlerinin ne çapta olduğu anlaşılır. İsminden de anlaşıldığı gibi, birinci harbe kadar kurşunla mestur imiş, şimdi kiremitle örtüldür; cebhe iki sıra tuğla, bazen bir,

⁴⁹ Matbu nüshada üçüncü mısırada tarihi yerine "tarih" olarak yazılmışsa da vezin icabı bizim tashihimiz gibi olmalıdır.

⁵⁰ *Ishak Bey vakfiyesi* Elezović, I. eser S. 25 v.d.

⁵¹ Salih Âsım, Aynı es. S.16-17 ve 24.

⁵² Gerek bu verdiği malûmattan, gerek Boşnakca ve Makedonca metinleri izahla memleketi olan Bosna-Hersek hakkında bize pek çok menba'lar hazırlamış olmasından muhterem profesöre teşekkürler ederim.

bazen müteaddid taş sıralarıyla inşa olunmuş, aralara şakulî tuğlalar da kullanılmıştır; kemerler haricde ve dahilî revaklarda tuğladan olup tam dâirevidir. Alt kat hücrelerin pencereleri yalnız avluyadır. Revak sütunları dört köşe köfekindedir; kemer başları 3 sıra tuğla, bir muntazam taşla işlenmiştir. Bu bina, yakınındaki Şengül Hamamıyla beraber, hanın kapısı karşısında bulunan Dükkan-cık = Kurşunlu Han cami'inin (resim 28) musakkafâtındandır.

Çarşı ve Bedesten :

Evliya Çelebi'nin 2150 dükkândan mürekkebe olup "serâpâ kap kemerlerle müşeyyedir" dediği kapalı çarşı ayrıca tedkik olunamadı. 1932 de mevcut olduğunu Salih Âsım beyan ediyor. "iki başı demir kapılı, kubbeler ile mebni" bedestanını İshak Beyin yaptırdığı oğlu İsa Beyin vakfiyesinde munderiştir.⁵³, bu bina uzun zaman harab kaldıktan sonra son zamanlarda ta'mir olunmuştur.

Saat Kulesi :

Evliya tarafından zikr olunduğuna nazaran, en aşağı üç asırlık olması lâzım geliyorsa da daha evvellere aid olduğu inşaatından tahmin olunabilir (resim 36); önce murabba'î kesme taş bir kaideden gayet iri bademlerle, yine taştan, sekiz köşe gövdeye geçilmekte, bir silmeden sonra tuğla devam etmektedir. Salih Âsım (aynı eser S. 14) Evliya'nın kaydından tegafül ederek kaidenin kârgir, üstünün ahşab olarak Üsküb nazırı Ali Hıfzı Paşa zamanında H. 1230 (M.1814) de yeni yapıldığını bildiriyor; bu 1230 inşaatı her halde bir tamirdi; kaide mevcuddu, ahşab kısmında saat koymak için ilâve edilmiştir. Salih Âsım müteakiben, H. 1317 (M. 1889) de ahşab kısmı yerine Selânik tuğlasıyla şimdiki tuğla bedenini yapıldığını bildiriyor ki, kendi yetiştiği zamana ait bulunmakla doğru olması lâzım gelir. Bu son ilâve ve tadili yapan Belediye reisi İbrahim Naci Bey, Yahya Kemal Beyin babasıdır.

⁵³ *İsa Beyin 874 tarihli vakfiyesi*, Elezović, I.eser 77 S. v.d.

Emsalini pek çok göreceğimiz bu kuleler, Türk şehirlerinde saatin nasıl bir yer tuttuğunu ve ne zaman başladığını tedkik edecekler için mühim birer vesikadırlar.

Evliya Çelebi yetmiş sıbyan mektebinden bahsetmektedir; bunlardan bir tanesinin Yahya Paşaya ait olduğu camii'nde zikrolunan vakfiye fermanı metninden anlaşılmaktadır. Bu gün ortada hiç birisi yoktur.

Tekkeler :

Evliya Çelebi 20 tekyesi olup Mevlevihânenin Vezir-i a'zam Melek Ahmed Paşanın Rumeli valiliği sırasında, konağı iken, zaviyeye tahvil edildiğini, Lokman Hekim ve Medah tekyeleri bulunduğunu bildiriyor.

Bunlardan maada Hacı Şeyh meydanındaki Rifaî tekyesinin bir çok tamiirler görüp en son H. 1265 (M. 1848) de tecdid edildiği kapı üstündeki kitâbesinden anlaşılmaktadır.

«دیرسن دو جهانه سنی صوقیه افاعی
کل اشته بود درکه والای رفاعی»

En eskileri XVII. asra aid olmak üzere, sema'hâneye muttasıl türbede on kadar sanduka vardır. Salih Âsım, Üsküb'de Mevlevî, Rifaî, Kadirî, Sinanî, Celvetî, Halvetî tariklerine mensub 15 tekye olup bunlardan ikisi münhedim, biri metrûk, dördü harab bulunup sekizinde âyin icra olunduğunu yazar⁵⁴.

Evliya'nın zikrettiği Mahmud Paşa, Emir Paşa, Koca Serdar, Sıçan-Zâde saraylarından eser dahi kalmamıştır.

Türbeler :

Mustafa Paşa Türbesinden, bânisi olduğu camii anlatırken bahsetmiştik. Bir de nehrin sağ sahilinde, kurşunlu, kubbeli Kadı Baba Türbesi (resim 37) zikrolunabilir. Burada medfun olan zat *Tezkire-i Şuara* sahibi Kadı Aşık Çelebidir. Vefatı H. 979 (M. 1571) dir⁵⁵.

Kale :

Fetihten evvel mevcut olan kalede Türkler tarafından tâmir ve ilâveler yapılmıştır. Evliya'nın ifadesinde şimal tarafındaki bir kapının tâmiri kitâbesinin «مراد بن محمد خان سنه خمسین وثمانمأة» yani H. 850 (M. 1446) olması, ikinci Kosava muharebesi sıralarında böyle bir tâmir yapıldığını gösteriyor. Fakat şimdi oralarda askerî tesisat olduğundan tedkiki kabil olamamaktadır.

Kanuni'nin torunu Hüma Şah, Peyikhan ve El Aldı Sultanların Üsküb'de medfun olduklarını da Salih Âsım risalesinde bildiriyorsa da ne dereceye kadar doğrudur ve neye müsteniden yazılmıştır, anlaşılamamaktadır. Üsküb civarında da 20 kilometre şark-i cenubisinde bir kaplıca olup Davud Paşanın buraya bir havuz yaptırdığı ve menbaa doğru tünel açtırdığı Salih Âsım'da mezkûrdur. Kalkandelen caddesi üstünde, Üsküb'e 10 kilometre mesafede Hüseyin Şah köyünde, kubbeli, musannâ bir cami ve köye ismini veren zatin H. 961 tarihli türbesi bulunduğu Üsküb hanedanından Ekrem Humbaracı Beyden öğrenilmiştir⁵⁶.

Usturumca (Strumica) kasabası :

Yugoslavya'nın şark-i cenûbî köşesindeki bu kasabada, Evliya'nın kaydına göre⁵⁷, muhiti 3000 adımlık üç kapılı bir kale, aşağı şehirde 2000 ev, bir kaç cami ve mescid (adedi yok) medrese ve hamamlar ve 6 tekye bulunmaktadır.

Kamûsü'l-A'lâm, son asır nihayetlerindeki malûmata istinaden, 600 nüfusu ve güzel bir II. Sultan Murad Camii olduğunu bildirmekle iktifa etmektedir.

Velendive (Valandovo) kasabası :

Evliya Çelebi, bu kasabada 1 mescid, 1 hamam ve han bulunduğunu bildirmektedir⁵⁸.

⁵⁴ Salih Âsım, *aynı es.* S. 10.

⁵⁵ *Sicil*, III, 282.

⁵⁶ Bu zat Karlı İli beyi idi, *Sicil*, II, 183.

⁵⁷ Evliya, VIII, 752.

⁵⁸ Evliya, VIII, 752.

Tikveş (Negotin) kasabası :

Evliya'ya göre ⁵⁹, bu küçük kasabada 300 ev, 3 cami, 2 mescid (isimleri mezkûr değil) olup çarşı içindeki kiremitli ve kârgir minarelidir. 1 medrese, 1 mekteb, 1 hamam, 1 tekve ve 2 han bulunmaktadır.

Manastır (Bitolj) şehri :

Bu mühim Osmanlı merkezi hakkında Evliya şu malûmatı vermektedir ⁶⁰: 3000 ev, 900 dükkân, 70 cami ve mescid, 9 medrese, çarşı ve kubbeli, "kale-misdi", demir kapılı bedestan.

Büyük köprü başında İshak Efendi Cami'inin tarihi:

عون بسم الله الرحمن الرحيم
طالب تاريخنا بناء القديم
اسحق بن عيسى فاضل اد
دام سعد از عن ابا التميم (؟)
قد بنا جامعاً ينعم اليها
ان قضى من شأنه نعم العليم
ثم املى ملهماً تاريخه
وَصَدَّ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

son tarih mısra'ı H. 886 (M. 1481) tutmaktadır ⁶¹.

Çarşı içindeki Mahmud Efendi Cami'inin tarihi:

حق بودرکه بو جامع پر نور
و بردی شهر ایچره کون کبی رونق
ای لالی دینلدی تاریخی
معبد امت رسول حق

son mısra H. 961 (M. 1553) göstermektedir; matbu nüshada H. 973 kaydedilmiştir.

Evliya bir de Çavuş Cami'ini ve mükellef Dülbend Kadı medresesi ismini zikrelemektedir. Evliya asrında,

⁵⁹ Evliya, VIII, 749.

⁶⁰ Evliya V, 572.

⁶¹ Evliya, matbu nüshada (ومد) kelimesini (وحد) kayd etmiştir; iki yazma nüshayı, Topkapı Kütüphanesi, Bağdad Köşkü No. 301 ve 307 leri karşılaştırarak tashih ettik.

11 tane de köprü bulunmaktaymış. Binaların bugünkü hali hakkında malûmat edinilemedi ve haklarında sarahat olmayan bânilerin şahsiyetini tesbit de mümkün olamadı. *Kamusü'l-A'lâm*, XIX. asır sonu malûmatı olarak 31 bin nüfusu, 2500 dükkânı, 24 cami ve 9 medresesi bulunduğunu, şehrin bu ismi almasının sebebi yerinde tek başına bulunan bir manastır olduğunu ve bütün beldenin Türkler tarafından inşa ve i'mar edilmiş bulunup hattâ son zamanlara kadar hıristiyanların mülk sahibi olmalarına müsaade olunmadığını bildirmektedir. Bitolj ismindeki eski şehir, şimdikinden iki kilometre bir mesafede bulunmaktadır ⁶².

Resne (Resan) Kasabası :

Yugoslavya'nın cenubunda ve Manastır yakınında olan bu kasabada XVII. asırda 180 ev, Manastır şehirli Ramazan Beyin kiremitli câmi'i, Hacı Murad Cami'i ve birinci câmi'in hariminde bir mekteb, bir hamam ve bir hanı olduğunu Evliya bildirmektedir ⁶³. *Kamusü'l-A'lâm* ⁶⁴, bu asır başında 4 bin nüfusu, 2 camii, 1 hamamı ve bir saat kulesi bulunduğunu kaydediyor; demek ki şehir XVII. asırdan bu yana büyümüşür.

Astarova (Otešava) Kasabası :

Yugoslavya'nın cenubunda Prespe gölü yakınında bulunan bu kasabanın 2 camii ve 2 mescidi, 400 evi, 100 dükkânı, 1 medrese ve 1 hanıkahı olduğunu Evliya zikretmektedir ⁶⁵.

Ohri (Ohrid) Kasabası :

Yugoslavya'nın cenubundaki Ohri gölü kenarında bulunan bu kasabada, Evliya Çelebi ⁶⁶, 4000 adım muhitinde, 40 kuleli mühim bir kale ve 1000 adım çevresinde bir iç kale bulunup bu kısma Yukarı Şehir denmekte ve içinde kiliseden bozma, 17 kubbeli Ayasofya

⁶³ *Kamusü'l-A'lâm*, VI, 4437.

⁶⁴ Evliya, VIII, 744.

⁶⁵ *Kamusü'l-A'lâm*, III, 2278.

⁶⁶ Evliya, VIII, 746.

⁶⁷ Evliya, VIII, 735.

camii⁶⁷ olduğunu, hıristiyan mahallelerinde kaldığından cemaati azaldığını bildirmektedir. Yine bu semtteki Ohri-Zâde Camii'ni, bânisi II. Sultan Bayezid'e ihda etmiş, o da bir tane daha ilâvesiyle iki minareli yapıp Hünkâr Camii'ni ismini vermiştir. Bu cihette Evliya'nın ismini bildirmediği, bir mescid daha bulunmaktadır.

Evliya, Aşağı Şehir'de 400 fevkanî ve tahtanî büyük ev, 150 dükkân, 17 cami ve mescid bulunduğunu ve Hacı Kasım Camii'nin murabba'î, tahta kubbeli ve minaresinin tarz-ı kadîm olduğunu bildirmektedir. "*Tarz-i kadîm*" tâbirini tıknazca ve tuğlayla karışık manasına almak mümkündür. Diğerleri Sultan Süleyman'ın Tekye camii'ni, Kuloglu, Haydar Paşa⁶⁸, Zulmiye, Hacı Hamza Camii'leriyle, Çınarlı Mescid ve İskender Bey, Yunus Voyvoda, Gürcü Bey, Çarşı, Kara Hoca mescidleri bulunmaktadır. Yukarı kaledeki Paşa Sarayı göl sahilinde olup, üç yüzden fazla hücreli, hamamlı, kiremit örtülü azîm hanedandır. Aşağı şehirde Ohri-Zâde sarayı müteaddid divanhaneleri, ahırları ve göl kenarında maksûreleri olan büyük bir konaktır.

Hacı Kasım Camii'nin karşısında Siyavüş Paşa ve Sultan Süleyman'ın Tekye Medresesi bulunmaktadır; zaviyelerinde medrese talimi yapılır. Bundan maada 1 darü'l-hadis, Ohri-Zâde ve Ağa mektepleriyle beraber 7 sıbyan mektebi, 3 tüccar hanı, Ohri-Zâde ve Gazi Hüseyin Paşa umumî hamamlarından başka 77 adet saray hamamı bulunmaktadır. Ohri-Zâde Camii ve Tekye Camii'ndekilerle beraber 3 imâret ve Ohri-Zâde'nin 40 ocaklı Kervansarayından başka 2 metin misafirhane daha vardır. Fâtih Sultan Mehmed ve Sultan Bayezid bu şehirde kalmış olmakla, bir darbhane tesis

etmişlerdir. IV. Sultan Murad zamanına kadar burada para basılmıştır. Evliya Çelebi'nin ziyareti sırasında bütün aletleriyle durmaktaymış. Türbelerinden yukarı kalede Hünkâr Camii mihrabı önünde Ohri-Zâde ve Gazi Bey, Ayasofya Camii'ni sağında da şehid Hazinekar medfundurlar.

*Kamusü'l-A'lâm*⁶⁹, asır sonunda 1600 nüfusu, 6 camii ve bir saat kulesi olduğunu bildirdiğine göre, 17 cami'den 11 i yıkılmış demektir.

Usturka (Sturka) Kasabası :

Yugoslavya cenub-ı garbisinde Arnavutluk hududuna yakın olan bu kasabada, Evliya Çelebi'ye göre⁷⁰, dört cami ve mescid olup, bunlardan Ohri-Zâde Camii'ni kurşun örtülü, yüksek kubbeli ve minarelidir. 1 medrese, 1 imâret, 5 adet büyük ve küçük han bulunmaktadır. *Kamusü'l-A'lâm*⁷¹ yalnız 5500 nüfusu olduğunu beyanla iktifa ediyor.

Pirlepe (Prilep) Şehri :

Evliya'nın kaydından⁷² 1000 evi, 200 dükkânı olup, kalesinin şehirden uzak yalçın bir kaya üzerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Alay Beyi ve Arslan Paşa⁷³ camii'leri, mescidleri, medrese, tekye, hamam ve hanı vardır. Hanın kapısındaki tarih:

ای هدای روح قدسه صوریحاق تاریخی
بر مورخ دیدی که « بادا عمارت بر مزید»⁷⁴

⁶⁹ *Kamusü'l-A'lâm*, II, 1066

⁷⁰ Evliya Çelebi, VIII, 731

⁷¹ *Kamusü'l-A'lâm* II, 890

⁷² Evliya Çelebi V, 571

⁷³ Arslan Paşa, II. Bayezid'in damadı, Üsküb'deki camii'nin bânisi meşhur akıncı Yahya Paşanın oğlu Mehmed Paşa-zâde olması, ecdadının ve kendisinin Rumeli'de uzun müddet kalmış olmaları delâletiyle muhakkaktır; Bk. *Sicil*, I, 318.

⁷⁴ Evliya Çelebi matbu nüshasında şöyle kayd edilmiştir: - ای هدای روح قدسه صوریحاق تاریخی « بر مورخ دیدی که « بادا عمارت بر مزید » bu ibarenin gösterdiği tarihte oralarda han ve saire yapmaya müsaid olacak bir tasarruf istikrarı sağlanmamasından kat'i nazar, beytin kaili kaydedildiği gibi "*Havayî*" de bulunsa dahi hicrî X. asır şairlerinden olduğun-

⁶⁷ Bu 17 kubbenin tevzi tarzı anlaşılabilir; her halde ufak tonozlar da kubbe telâkki edilerek böyle yazılmıştır.

⁶⁸ Haydar Paşa H. 990 tarihlerinde Rumeli Beyler Beyi olan zat olsa gerektir. *Sicil*, II, 261.

Tarih ibaresi H. 982 (M. 1574) göstermektedir.

Kamusü'l-A'lâm ⁷⁵, bu asır başında 18000 nüfusu, 10 cami'i, 5 medrese, 3 tekve ve 2 hamamı bulunduğunu beyan ediyor. Menbaların verdiği bu malûmata biz de saat kulesini ilâve edeceğiz; muntazam moloz taşlarından yapılmış uzun bir gövde üstüne köşelerde üçlü sütunlar bulunan bir kat, ondan sonra da altı köşeli madenî bir külâh ilâve ederek çanı buraya koymuşlardır (resim 40); saat dört köşe gövde üstünde, eski yerinde durmaktadır. Bundan maada "Başvekâlet Arşivi, evkaf No. 7358" vesikadan, bir Fâtihi cami'i olduğu anlaşılmaktadır. Minetti'nin kitabındaki isimsiz cami resminin, bu olması muhtemeldir.

İştib (Ştip) Şehri :

Evliya'ya göre ⁷⁶, kalesi metrûk ve harab olan şehirde 2140, 24 cami vardır. Kale altındaki Fâtihiye Cami'ini Evrenos-Zâde İki Yurekli Ali Bey kiliseden tahvil etmiştir. Şehrin fâtihi I. Sultan Murad'ın, orta cami de denilen, cami'i musannâ, kubbeli, kurşun örtülü, "Ser - âmed" minarelidir. Hüsâm Paşa Câmî'i de kurşun örtülü, kârgir minareli ve musannâdır. Bunlardan maada Aşağı Tekye, Adlî Efendi ⁷⁷, Ahmed Paşa, Şehre Küstü, Kadın Ana camileri bulunmakta, musallı olan halk bunları cemaatle doldurmaktadır.

dan (*Kamusü'l-A'lâm*, VI, 4776) bir zühul eseri aşikârdır. Bu sebeble Evliya yazma nüshasına Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdad Köşkü, 301) müracaatla kailin Hüdayî olduğunu gördük, kıt'a da metinde kayd olunduğu gibidir. Hüdayî Çelebi'nin vefatı H.991 dedir. (*Kamusü'l-A'lâm*, VI, 4733 ve *Sicil* VI, 628).

⁷⁵ *Kamusü'l-A'lâm*, II, 1500.

⁷⁶ Evliya, VI, 119, v.d.

⁷⁷ Adlî Efendi, İştib'de doğub Sofyalı Bali efendi hülefasından bir zate intisab ile bir zaman İstanbul'da Ferruh Kethüda, Yanya'da Yâkup Efendi zaviyelerinde meşihat edip bir müddet de Siroz'da ikametten sonra İstanbul'da Mustafa Paşa dergâhına H.1019 (M. 1610) da şeyh olmuş ve H. 1026 (M. 1617) de vefat ile mezkûr zaviyeye defnedilmiştir. Ataî, *Şeyh-i Şekâyik-i nu'mâniye*, İstanbul 1268, S.606) camide bu tarihlerde olmalıdır.

Mescidleri de Çarşı içinde Arasta, Debbaghane, Han içi, Orta, Scncah, Kara Kadı, Sinan Beydir. Murad Hüdâvendigâr cami'inin bir de medresesi olup, hususî olarak ilm-i hadîs de okutulur. Hüsâm Paşa, Kadın Ana, Çarşı cami'lerinde darü'l-kurra'lar vardır. Onbir adet mektebi bulunup meşhurları Kara Kadı, Cuma Mahallesi, Sinan Beydir.

Tarikat-i Bayrâmiye'den Sofyalı Bâli Efendi, Adlî Efendi, Emir Çelebi Sultan Tekyeleri, Hüsâm Paşa cami'i yakınında Yukarı ve Aşağı Tekyeler, Kadın Ana ve Oluk mahallesi tekyeleri bulunmaktadır. Altta ve üstte elişer hücreli, serâpâ kurşun örtülü, avlusunda, bir havuz ortasında, mescidi bulunan büyük kervansaray Küçük Emir Sultan'ın vakfidir; bazıları Büyük Emir'in dahi diyorlar. Çarşıda 450 dükân ve iki kapılı, kurşun örtülü kubbelerle mestûr bir bedestan, ve çarşı içinde büyük bir havuz vardır. Mevcud yedi tüccar hanından Sinan Bey, Kara Kadı, Çömlekçi-Zâde meşhurdur. İki hamamından biri Emir Efendi'nin olup Galiça (Bregalnica) nehri kenarındadır; bu su üzerindeki ahşab köprü de Şeyh Emir Sultan'ındır.

Buraya kadar Evliya'daki malûmatı naklettik; ancak muhterem şeyyah büyük ve küçük Emir Sultanları karıştırmıştır. Evvelâ hanı (S. 121) Küçük ve bir rivayete göre Büyüğe atfettikten sonra çarşığı tavsif ederken "*Küçük Emir Sultan hanı ile...*" ifadesiyle Küçük Emir'in olduğunu tekidmesine rağmen, sahife sonunda "*Bu şehir iğre vasf ve tarif ettiğimiz emâkin-i hayrât hep Büyük Emir Sultanındır*" ve, S. 122 de *Amma bu İştib bu kadar kurşunlu imâret, han ve saire hayrât bina eden "Büyük Emir Sultan" İstanbul'da At Meydanı'nda Koca Mehmed Paşa cami'inin avlusunda olup menşei İştib'tir*", beyaniyle, Büyük namını verdiği Emir Efendiye aid olduğunu, rucuan bildiriyor.

Filhakika aşağıda yazılacak vefat tarihinden İştibli ve Emir lâkabiyle mülâkkab olduğunda şüphe bulunma-

vetinde fiskiye ve şehnişinler vardır. Ci-varındaki gümüş madenlerinden dolayı bu-rada XVII. asra kadar bir darbhane iş-lemektedir⁸⁸; Sokollu Ferhad Pa-şanın bu kasabada bir hanı vardır;⁸⁹ *Kamusü'l-A'lâm* 7000 nüfusu, 5 cami, 1 medrese, 3 mekteb, 1 hamam ve bir saat kulesi olduğunu bildirmektedir⁹⁰.

Kalkandelen (Tetovo) Şehri :

Bu şehirde İshak Bey oğlu İsa Beyin bir hamamı bulunduğunu H. 874 tarihli vakfiyesinden⁹¹ ve biraderinin kızı Ayşe Hatunun da bir mescidi olduğunu H. 1004 tarihli vakfiyesinden öğrenmekteyiz⁹². Evliya, bu kasabaya uğramamıştır. *Kamusü'l-A'lâm*⁹³ da 15000 nüfusu olduğunu bildirmekle iktifa ediyor.

Debre (Debar) Şehri :

Bu şehirde, *Kamusü'l-A'lâm*'in kaydına göre⁹⁴ 20 bin nüfus, 9 cami, 10 medrese, 5 tekye, 12 mekteb, 420 dükkân, 9 han, 2 hamam bulunmaktadır.

Gostvar (Gostivar) Kasabası :

Evliya Çelebi bu kasabaya uğra-mamıştır. *Kamusü'l-A'lâm*⁹⁵ yalnız 3500 nüfus olduğunu söylemekle iktifa ediyor.

Gostvar cami'i H. 1054 (M. 1644) senesinde Kaçanikli Mehmed Paşa namında bir zat tarafından yaptırılmış, kırk sene sonra yanınca şimdiki cami'i Hacı Salih Efendi yaptırmıştır. Baş çarşısının tam ortasındadır. 1923 de mi-naresi yıkılmış, aynı sene içinde ta'mir edilmiştir⁹⁶. Fotoğrafına nazaran çatılıdır; altta sekiz, üstte dokuz pencere tara-fından aydınlatılmaktadır. Son cemaat

⁸⁸ Fâtiş Sultan Mehmed'in ضرب في قراطوه yazılı akçeleri vardır.

⁸⁹ Alija Bejtović, *Spomenici Osmanlijske arhitekture U Bosni i Hercegovini Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju Jugoslovenskih Naroda Pod Turskom vladavinom*, III-IV 1952-53 Sarajevo 1953, makalesinden ayrı baskı, 272 s.

⁹⁰ *Kamusü'l-A'lâm*, V, 3639.

⁹¹ Elezović, eser. I, S. 80.

⁹² Elezović, eser. I, S. 119.

⁹³ *Kamusü'l-A'lâm*, V, 3556.

⁹⁴ *Kamusü'l-A'lâm*, II, 2117.

⁹⁵ *Kamusü'l-A'lâm*, V, 3305.

⁹⁶ *Glasnik*, III, 1952, 73-74 S.

yeri kapalı, minaresi gayet yüksek ve mevzundur.

SAAT CAMI'I:

H. 1087 (M. 1676) da Kara Mustafa Paşa-Zâde Bekir Paşa tarafından yaptırılmış⁹⁷, H. 1249 (M. 1833) de aynı aileden İsmail Bey tarafından tecdid edilmiş, 1944 de de Müderris ve Müftü Hafız İzzet Efendinin teşebbü-siyle yeniden ta'mir olunmuş, son cemaat mahallinin iç duvarı kaldırılıp yerine dört ayağa müstenid beş kemer yapılarak cami'in harimi genişletilmiştir⁹⁸. Fotoğrafına nazaran çatılı olup beden duvar-ları basık, minare alçaktır ve son cemaat-in tevsiinden dolayı ortada kalmıştır. İç tavan yeni yapılan kemerlerden sonra ahşab kubbelidir; minber köşeye gelmek-tedir.

Yanındaki H. 1252 (M. 1836) tarihli saat kulesinin 17 metre irtifaındaki kârgir kısmı bulunmaktadır. Cami'in hazîresi geniştir.

Kaçanik (Kačanik) Kasabası :

Üsküb'ün 38 kilometre uzağında olan bu kasabanın kalesi Yemen fâtihi Sadr-ı A'zam Sinan Paşa tarafından yaptırılmıştır⁹⁹; Evliya zamanında bir Bek-taşi tekyesi, bir sıbyan mektebi, büyük bir hanı, küçük bir hamamı bulunmaktaydı. Bunlardan hemen eser kalmamış ise de, bu kasabanın mikyasını çok aşan Sinan Paşa cami'i mahalline ziynet vermekte-dir (resim 38, 39). Cami 12 M. lik tek kubbeli olup yalnız alt pencereler ve sekiz köşe yüksek kasnağa açılmış dört pen-ce-reyle tenvir edilmektedir. Kubbe kasnağa kürevî alikalarla oturur. Bina haricen sıvalı olduğundan yapısı hakkında fikir edinilemiyor. Esas cebhede ilâve olunan revak ve üstündeki kat ahşab direklerle müstenid bağdâdi üstüne sıvalı bir inşa-

⁹⁷ Adı geçen Kara Mustafa Paşa, Mer-zifonlu değildir; kendisinin ve oğlu Bekir Paşa'nın hüviyetleri tahkik olunamadı.

⁹⁸ *Glasnik* II, 1952, 275 S.

⁹⁹ Bu zat Üsküblüdür ve mevalidendir; Üsküb'de Şeyh Lûtfullah Efendinin ayak ucunda yatar; tarih-i vefatı H. 1009 dur. (Evliya, V, 562)

attır. Minare kâmilan kesme taştan ve oldukça yüksektir. Pencere söveleri koyu renk bir boya ile kapatılmıştır. Mermer minber oymalı ve zariftir, mihrab da istaklitli ve mütenasib ise de yaldızlanmış ve kesif bir şekilde boyanmıştır. Bu bakıyelerden cami'in ilk yapısının itinalı ve muhtemelen kesme taştan olduğu ve belki de revakının taştan yapılp sonradan ahşab olarak yenilediği tahmin olunmaktadır.

Kitâbesi: kapı üstünde üç satır üstüne 3 beyitlik olup son iki mısra'ı ortasında rakamla da H. 1003 tarihi yazılmıştır.

حضرت غازی سنان پاشا کم
صدر عالی او در منبع جود
اندی بو جامعی بناء لله
تا عبادت ایده اصحاب شهود
والهی (۸) داعی ددی تاریخین
معبد خوب مقام محمود¹⁰⁰
۱۰۰۳

filhakika tarih mısra'ı da H. 1003 (M. 1594) ü göstermektedir.

Prizren Şehri :

Evliya Çelebi bu kasabadan geçmediğinden eski hali hakkında malûmatımız noksandır; *Kamusü'l-A'lâm*¹⁰¹ 38000 nüfusu, 24 cami'i, müteaddid medreseleri, hükûmet konağı, sarayı bulunduğunu bildirmektedir. Biz bu malûmata iki cami ve bir köprü ilâve edeceğiz. (resim 41) Sadr-ı A'zam Sinan Paşanın yaptırdığı cami'i göstermektedir. Beden duvarları yüksek, minaresi ona nisbetle de çok mürtefi olan tek kubbeli bir camidir; kubbesi 12-14 metre kadar olup son cemaat yeri yıkılmıştır. İstihbaratımıza nazaran, uzun müddet depo olarak kullanılmış ve ancak son zamanlarda

yeniden cemaate açılmıştır. Minare cami'e nisbetle yüksek durmakla beraber, kutur ve irtifa'ca o kadar mütenasibdir ki kendi başına hiç aksaklık göstermemektedir.

(Resim 42) Bayraklı cami'ini gösteriyor; o da minaresi oldukça yüksek, tek kubbeli bir camidir. Bu cami'in önündeki evde dikkati câlib bir Türk evidir. (Resim 41) Beli Drin nehri kollarından olup şehrin içinden geçen Bistrica deresinin üzerindeki köprüyü göstermektedir. (Resim 41) de tepe üstündeki mühim kale görünmektedir.

Priştine (Priştina) Şehri :

Evliya Çelebi, Makedonya'daki bu mühim Türk şehrinin kalesinin Murad Hüdavendigâr tarafından yıktırıldığını¹⁰² 2060 aded avlulu, kiremitli, kârgir evi, 350 dükkâm bulunduğunu, çarşı içindeki cami'in cemaatinin çok olup, yine çarşı içindeki Ebü'l-feth Sultan Mehmed ve Eski isminde iki hamamın mevcudiyetini bildirmekle beraber camilerin mikdarını tasrih etmektedir. Mevcud II tane tüccar hanından Hacı Bey isminde olanının tarihi;

حاجی بك دیدی لفظاً آکا تاریخ
بیک اوتوز ایکیده یاپلیدی بو خان

*Kamusü'l-A'lâm*¹⁰³ XX. asır başında 10 bin nüfusu, 13 cami, 5 mescidi 2 medrese, 3 hamamı ve 500 dükkânı bulunduğunu kayd ile camilerinden üçünün büyük olup birinin II. Murad tarafından başlanarak Fâtihten tarafından bitirildiğini, ikincisinin bizzat Fâtihten tarafından yapıldığını, üçüncüsünün yerli hanedandan Yaşar Paşaya ait olduğunu tasrih etmektedir. Bu şehrin nüfusu 28-30 bin kadardır; hamamın birisi mevcuttur; hepsi de tek kubbeli dört cami'i olup kubbeler 7-9 metre, son cemâatleri üçer keremli revaklıdır.

Metroviçe (Mitrovica) Kasabası :

Evliya bu kasabadan geçmemiştir.

¹⁰⁰ Bu kitâbe tam neşredilmemiştir; Evliya Çelebi'de yalnız son beyit vardır; onda da (دی) (دی) ile yazılmış, tarih mısra'ında da (مقام) ve "محمود" kelimeleri arasına bir (و) sıkıştırılmıştır. Bu takdirde hem mâna bozulur; hem de rakamla yazılan 1003 tarihi yerine 1009 bulunmuş olur ki hakikate uymaz.

¹⁰¹ *Kamusü'l-A'lâm*, II, 1498.

¹⁰² Evliya, V, 652. Murad Hüdavendigâr olmayıp II. Sultan Murad'dır.

¹⁰³ *Kamusü'l-A'lâm*, II, 1498.

Bu gün 15000 nüfuslu olup bir cami'i vardır. İsmi tahkik edemediğimiz mühim bir cami'in, bütün itirazlara rağmen bir müddet evvel yıkıldığı istihbar ettik. *Kamusü'l-A'lâm* ¹⁰⁴ 5000 nüfuslu, 3 cami ve mescidli olduğunu bildirmektedir.

Vulçitrin (Vuçitrin) Kasabası :

Metroviçe'nin pek yakınında bulunan bu kasabada Evliya Çelebi asrında ¹⁰⁵ 2000 ev, Hüdavendigâr cvkafi ¹⁰⁶, Eski cami namında bir mâbed, medrese, tekve, mekteb, hamam vardır. Çelebi, o devirde dahi kasabanın harâbiyete yüz tuttuğunu işaretle tekrar dirilmesi için temennilerde bulunuyor; lâkin bu temennisi yerine gelmemiştir. Şehir harabdır ve eski eserlerden bir şey kalmamıştır.

Halbuki *Kamusü'l-A'lâm* ¹⁰⁷ bu asır başında 4000 nüfusu, 14 cami ve mescidi, 2 medresesi ve yüksek bir kârgir köprüsü bulunduğunu bildirdiğine nazaran, kasabanın şimdi tedenni ettiği anlaşılıyor. Civarda Svinjare'de Sokollu Ferhad Paşanın bir kervansarayı vardır ¹⁰⁸.

Meşhed :

Priştine'den Metroviçe'ye giden yolun 3 kilometre kadar ilerisinde Hüdâvendigâr Gazi'nin ahşâsının medfun olduğu kubbeli Meşhed bulunmaktadır. Buranın iyi bir fotoğrafını almak için vâki iki teşebbüsten birinde kar, ikincisinde müdhiş bir dolu bu imkânı selbetti. Uzaktan aldığımız bir fotoğrafta (resim 44), görüldüğü üzere Meşhed 6-7 metrelik kubbeli, duvarları tuğla, taş sıralarıyla örülmüş bir kubbe olup bir avlu ortasındadır. Evliya Çelebi ¹⁰⁹, efendisi Melek Ahmed Paşa ile burayı ziyaretleri esnasında, Paşa içerisinin temiz tutulmamış olduğunu görünce, hiddetlenmiş, Evliya da "*Sırbılar Türk idaresi altında olmalarına rağmen Miloş Kabiloviç*

namına karşılıklı dağda, içinde gece gündüz hizmet edilip kandillerle ve buhurdanlarla müzeyyen bir manastır bina etmişlerdir; burasını da duvar içine alıp bir türbedâr tâyin olunsal!", deyince bir hafta zarfında icabı yapıлып kapı konmuş ve türbedar ve bekçi tâyin olunmuştur.

Evliya, türbenin etrafında on bin kadar şehid yattığını, bunlar meyanında Alemdar Baba, Şehid Şeyh İlyas Dede, Timur Paşa-Zâde Yasavul(?) Bey bulunduğunu ilâve etmektedir.

Osmanlı idaresinin geniş ve müsamahakâr düşüncesi sayesinde tâbi milletlerin, din kisvesi altında ve onunla muvazi ve desteklenmiş olarak nasıl muhafaza-i mevcudiyet ettiklerini gösteren bu beyanat cidden şayan-ı dikkattir.

İpek (Peč) Şehri :

Evliya, bu kasabaya uğramamıştır. *Kamusü'l-A'lâm* ¹¹⁰ XX. asır başında 18000 nüfus, 10 cami, 2 medrese, 550 dükân ve 10 hanı olduğunu ve camilerinden en büyük ve musanna'ının Fâtihten yapıldığını söylüyorsa da bu isimde bir camiden mahallinde bize bahs olunmadı. Bugün 21000 nüfuslu bir şehir olup eski hüviyetini hemen hemen muhafaza eylemiştir. 12 tane cami ve mescidi olup, ana yolun cenubundaki İshak Hoca=Ağaç cami'i 10 metrelik kubbeli, güzel minareli, üçlü revaklıdır. Şehirde eski Türk evlerinden nünuneler mevcuttur. Ancak bu evlerin ikinci bir etüdümüzde arzedeğimizden burada derceyleyemeyeceğiz.

Ülcün (Ulcinj) Kasabası :

Adriyatik sahili üzerinde, Yugoslavya'nın en cenubunda bulunan bu kasabada Evliya'ya göre ¹¹¹, müseddes metin bir kale ve içinde Fâtihten Sultan Mehmed Cami'i, cebhanelikler, sahrıncıklar vardır. *Kamusü'l-A'lâm* ¹¹², XX. asır başında 5000 nüfusu olduğunu bildirmekle iktifa ediyor.

¹⁰⁴ *Kamusü'l-A'lâm*, VI, 4149.

¹⁰⁵ Evliya, V, 550.

¹⁰⁶ İkinci Murad olsa gerektir.

¹⁰⁷ *Kamusü'l-A'lâm*, VI, 4691.

¹⁰⁸ Alija Bejtîć, *ayn. mak.*, 272. S.

¹⁰⁹ Evliya, V, 551.

¹¹⁰ *Kamusü'l-A'lâm*, II, 1116.

¹¹¹ Evliya, VI, 115.

¹¹² *Kamusü'l-A'lâm*, II, 1098.

Bar (Novi Bar = Antivari) Kasabası :

Yine Adriyatik sahilindeki bu kasabada, Evliya'ya göre ¹¹³ murabba'i bir kale ve Fâtiḥ cāmi'i vardır. Bu cami'in iki minareli ve 15×10 eb'adında bulunduğunu Barlı bir zattan istihbar eyledik ¹¹⁴.

Kamusü'l-A'lâm isc ¹¹⁵ bir kaç küçük cami'i, kalesi ve 140 dükkânı olduğunu bildirmektedir.

Podgoriče (Podgoriča = Titograd) Kasabası :

Zeta ve Morača nehirlerinin kavşağında bulunan bu kasaba da, Evliya'ya göre ¹¹⁶, etrafı hendekli bir kale, içinde daracık 300 ev ve bir Ebü'l-fetiḥ cami'i vardır. Yerinde müşahedemizle tesbit ettiğimize göre ¹¹⁷ kale iki nehrin birleştiği delta düzlüğünde olup, Fâtiḥ cami'i 10×10 eb'adında, çatılı, güdük minareli bir binadır. *Kamusü'l-A'lâm* ¹¹⁸ 6000 nüfusu bulunduğunu ve Morača üzerinde Vezir köprüsü bulunduğunu bildirmektedir.

Eğri dere-Bayram Paşa Hisarı (Kriva Palanka) Kasabası :

Evliya ¹¹⁹ bu Palankanın H. 1044 (M. 1634) tarihinde IV. Sultan Murad'ın veziri Bayram Paşa tarafından yeni baştan yapıldığını, muhitinin 800 adım olup kible tarafında bir kapısı bulunduğunu beyan ediyor. Kalede 50 ev, bir cami, varoşta 800 adet kiremit, tahta ve saz örtülü ev, 1 cami, 50 (?) mescid, 1 hamam ve büyük bir kervansaray bulunmakta; burada her misafire akşamları bir sini yemek ve hayvanlara yem verilmektedir.

Şarköy kalesi (Pirot) Kasabası :

Evliya'ya göre ¹²⁰, ufak, taştan

¹¹³ Evliya, VI, 114.

¹¹⁴ Bak. *Fâtiḥ Devri Mi'marisi*, S. 79.

¹¹⁵ *Kamusü'l-A'lâm*, II, 1187.

¹¹⁶ Evliya, VI, 112.

¹¹⁷ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fâtiḥ Devri Mi'marisi*, S. 80.

¹¹⁸ *Kamusü'l-A'lâm*, II, 1542.

¹¹⁹ Evliya, V, 564.

¹²⁰ Evliya, V, 362.

bir hisardır; varoşunda kiremit örtülü 1000 ev, 200 dükkân, camiler, 7 mekteb, çarşı hanı, 2 "muhtasar" hamamı vardır. Bu kasaba Nişava nehri üzerindedir; *Kamusü'l-A'lâm* ¹²¹ 9 bine yakın nüfusu olduğunu bildiriyor.

Musa Paşa Kalesi (Bela Palanka) Kasabası :

Evliya'ya göre ¹²², IV. Sultan Murad'ın Veziri Musa Paşa, 800 adım muhitinde, murabba'i bir kale yapıp mermer üzerine şu kitâbcıyı yazdırmıştır :

فتح ايدنجہ ديار بغدادی
شاه عالمه عسکر اسلام
دیدى سلطان مراد عاليشان
فتح بغداده تاريخ اولدى « غرام »

Son kelime H. 1048 (M. 1638) tarihini bildirmektedir. Kalede bir cami, anbarlar, kaleden dışarıda ise Musa Paşanın yaptırdığı "muazzam" bir han vardır. Bu hisar da Nişava nehri kenarındadır.

Kurşunlu (Kurşumlija) Kasabası :

Evliya'ya göre ¹²³, 1 cami'i, 3 küçük hanı, harab büyük bir kilisesi, 250 evi bulunmaktadır. Kasaba Toplica nehri kenarındadır. *Kamusü'l-A'lâm* ¹²⁴ eskiden kâmilen müslim olan ahalisinin, şehir Sırlara verilince hicrete mecbur kaldıklarını bildirmektedir.

Niş (Niš) Şehri :

Evliya, şehir ortasında bulunan tek kapılı ¹²⁵ kalesinin içinde bir şey bulunmadığını söylüyorsa da 1923 tarihlerinde ufak kale mescidinin henüz durmakta olduğu da bilinmektedir (resim 46). Yine Evliya'ya nazaran varoşunda 2060 ev, 200 dükkân, bâsit bir bina olan Gazi Hüdâvendigâr, Mûsili Efendi, Hüseyin Kethüda cami'leri, ayrıca mescid-

¹²¹ *Kamusü'l-A'lâm*, II, 2890.

¹²² Evliya, V, 362.

¹²³ Evliya, V, 583.

¹²⁴ *Kamusü'l-A'lâm*, V, 3723.

¹²⁵ Evliya, V, 363.

leri bulunmaktadır. Nişli Ali Ağa ve kain pederinin sarayları meşhurdur.

Haydar Kethüda çeşmesinin tarihi :

هاتف قدسی دیدی تاریخ
قدبنی عیناً تسمى سلسیل 999 (1590)

YUSUF BEY ÇEŞMESİNİN TARİHİ:

ایچن دل تشنهیه تاریخ ایدوب در
حسین کربلا عشقینه صلحاً¹²⁶

H. 1037 (M. 1627) dir. Yinc Evliya'ya göre, çarşı içinde akan "İskar" Nişava nehri üzerindeki Mehmed Paşa köprüsü, üstünde de bir kasır vardır. Tarihi şudur:

هاشمی حق دیدی بوکا تاریخ اولدی
نیشده جسر محمد پاشا

H. 1028 (M. 1618) dir. Çelebi'nin, köprünün iki başında bulunduğunu bildirdiği iki "müfid ve muhtasar" hamamdan birinin plân ve makta'ını veriyoruz; (resim 47, 48) de görüldüğü üzere. İki kubbe altında sekiz kurna, bir ılıklık, bir usturalıktan ibaret, basık ve hakikaten müfit ve muhtasardır. *Kamusü'l-A'lâm*¹²⁷, bu asır başında, 2100 nüfusu, müteaddid camileri olduğunu bildirmekle iktifa etmiştir. Niş şehri bugün de Türk hüviyetini muhafaza etmektedir.

Bana (Sokobanja) Kasabası :

Evliya'nın nakline göre¹²⁸, 200 evi, 54 dükkânı, iki mükellef kurşunlu cami ve dört mescidi, 1 medrese, 2 mektebi vardır. İki ilcasından biri şadırvanlı, halvetli, kubbeleri kurşunlu ve müzeyyen dir; suyu da pek sıcaktır.

Rajanya Palankası (Ražnaj) Kasabası :

Niş - Belgrad yolu üstünde olan

¹²⁶ Evliya Çelebi matbu nüshasında bu tarih "ایچندن تشنهیه تاریخ ایدوبدر - حسین کربلا عشقینه صلحاً" şeklinde derc edilmiştir; bu şekilde yazmadaki tarihin yanında yazılan H. 1037 rakkamını tutmadığından (Topkapı Sarayı, Bağdad, 301) yukarıki şekli istinsah ettik; bu suretle birinci mısra'da ma'nâ kazanmaktadır.

¹²⁷ *Kamusü'l-A'lâm*, VI, 4631.

¹²⁸ Evliya, VI, 171.

bu ahşab dolgulu palankada bir cami, mühimmat depoları, kale haricinde mükellef hanlar vardır¹²⁹.

Alaca Hisar (Kruševac) Kasabası :

Evliya Çelebi'ye nazaran¹³⁰, tek kapılı, müseddes şekilde harab bir kalesi vardır. 9 cami'inden çarşı içindeki Hüdavendigâr ve Alay Beyi camileri zikre şâyandır. Bir medrese, üç mekteb, iki tekye Sultan Murad yapısı bir hamam, 150 harab dükkân ve üç ahşab hanı vardır. *Kamusü'l-A'lâm*¹³¹ üç bin küsur olan nüfusunu bildirmekle iktifa etmiştir.

Paraken Palankası (Paraćin) Kasabası :

Evliya'ya göre¹³², mustatil sarp bir Palanka iken harab olmakla, Sultan Süleyman'ın veziri¹³³ tarafından müceddeden inşa olunmuştur. Cenubunda bulunan varošta Rüstem Paşanın büyük bir hanı vardır. Sultan Süleyman'ın valdesi bir cami, Alaca Hisarlı Kınalı-Zâde de bir hamam inşa ettirmiştir¹³⁴. Bu kasaba Cereniča nehri kenarındadır.

Köprü (Čuprija) Kasabası :

Kasaba Morava nehri üzerinde olup Köprülü Mehmed Paşanın büyük bir ahşab köprüsü bulunduğundan ismi de buradan gelmektedir. Mehmed Paşa H. 1061 de Köstendil sancağı beyi olduğuna göre köprüyü de o tarihte yaptırmış olmalıdır.

Uziçse (Užice) Kasabası :

Evliya'ya göre¹³⁵ 3000 adım muhitinde, 41 kuleli gayet sarp bir kalesi ve içinde küçük bir Ebü'l-feth câmi'i vardır. Varoşunda ise 4800 ev, 1140 dükkân

¹²⁹ Evliya, V, 364.

¹³⁰ Evliya, V, 385.

¹³¹ *Kamusü'l-A'lâm*, V, 3618.

¹³² Evliya, V, 365.

¹³³ Bu vezirin Rüstem Paşa olduğu, aynı kasabada yaptırdığı han'dan istidlâl olunmaktadır.

¹³⁴ Bu zatın İsparta ve Bursalı, baba-oğul Kınalı-Zâdelerle alâkası olmayıp, bu civarda Alaca Hisar kasabasındadır.

¹³⁵ Evliya, VI, 414 v.d.

kâni, kârgir, metin bedestanı vardır. 34 cami ve mescidi olup, mevzun minareli Kurşunlu Alay Beyi, Hüseyin Ağa, Hasan Efendi, Çeri Başı, Hâmidî-Zâde camileri meşhurdur; kusuru mesciddir; 11 mekteb, 2 dârü'l-hadîs, 9 tekye, 2 hamam bulunmaktadır. Aşağı çarşıda Koca Mustafa Paşa'nın (?) hasbî, kârgir kervansarayı çok büyüktür. Djetinja üstünde musannâ üç kârgir, üç ahşab köprüsü vardır. Mehmed Bey köprüsü kârgir olup tarihi:

محمد بك قرين لطف يزدان
طلودر نام نيكيه افواه
کوروب جاری داعی دیدی تاریخ
نه زيبا کورپی اتدک بارک الله¹³⁶

Bu tarih H. 1027 (M. 1618) i göstermektedir, cami karşısındaki büyük saat kulesi dikkati câlibdir. Veznedâr zâviyesi meşhurdur; 3 darü'l-kurra, iki darü'l-hadîs, 11 mekteb vardır. Nehir kenarında, muhiti 2000 adım olan, dört kapalı büyük bir namazgâh bulunmakta olup mütenevvi cins ağaçla gölgelenmiştir. Dokuz tekyesinden Hasan Efendi tekyesi Halvetiye tarikatındandır. 11 tane tüccar hanı, 2 darü'z-ziyâfesi, Aziz Muslihu'd-din, Ali Efendi, Hüsamü'd-din, Hasan Efendi pederi Hüseyin Efendilerin türbeleri ve iki de hamamı bulunmaktadır. 100 aded değirmeni vardır.

Projegacık (Už. Požega) Kasabası :

Evliya'ya göre¹³⁷, Djetinja nehri kenarında 1060 evi, 10 cami ve mescidi, 3 medrese, 4 tekye, 6 mektebi vardır.

Rudnik Kasabası :

Kalesi tahrib edilmiştir. 800 ev, 80 dükkân, 11 cami ve mescidi, 3 mekteb ve 1 hamamı vardır¹³⁸.

¹³⁶ Matbu. nüshada son beyit, کوروب جاری ، دیدی تاریخ داعی - نه زيبا کورپی اتدک بارک الله ، Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdad Köşkü No. 301 yazma nüshada, rakkamla tarih yoktur ve metin yukarıdaki kaydımız gibidir.

¹³⁷ Evliya, VI, 407.

¹³⁸ Evliya, VI, 405.

Yagodina (Yagodna) Kasabası :

Evliya Çelebi¹³⁹, 1600 ev, 100 dükkânı olan bu kasabadaki Yanyalı Derviş Bey¹⁴⁰ camii'nin kurşun örtülü, cemaati kesir güzel bir bina olduğunu ve tarihinin,

قال نثر الفوت فی تاریخه
جاهدوا هذا محل الساجدين

olduğunu yazıyor. Bu tarih H. 963 (M. 1555) tuttuğuna göre, bânisinin vefatından sonra yapılmış demektir. Filhakika tarih beytinde de buna dair bir işaret vardır. Derviş Beyin hamamı, darü'z-ziyâfesi ve müteaddid hanları da bulunmaktadır.

Baticsa (Batočina) Kasabası :

Evliya, kasabanın kalesini Fâtih ümerasından Semendireli Bâlî Beyin inşa ettiğini bildirmektedir¹⁴¹. Bir cami'i ve XVII. asırda yeni inşa olunmuş bir hanı bulunmaktadır.

Kolorine Palankası (Kolari) Kasabası :

Evliya'ya nazaran¹⁴² Sultan Süleyman'ın veziri İbrahim Paşa tarafından yapılmıştır; bir cami'i, iki hanı, mühimmat depoları vardır.

Semendire (Smederevo) Şehri :

Tuna nehri kenarında olan bu şehrin muhiti 4000 adım olan kalesinin çok yüksek ve dört köşe 30 burcu vardır; nehre doğru çıkan bir burunda kâin kalenin üç tarafı su, bir tarafı hendektir¹⁴³; iç kale en burunda bulunmaktadır. Bu hisar Türk yapısı olup H. 884 (M. 1479) da yapılmıştır¹⁴⁴. Kale içinde "tarz-ı kadîm" Ebü'l-feth, Şir Merd b.

¹³⁹ Evliya, V, 366.

¹⁴⁰ Derviş Bey, Yahya Paşa oğlu Bâlî Beyin mahdumudur. H. 957 de vefat etmiştir, (Sicil, II, 327) Yahya Paşa Üsküb'de cami'i olan meşhur kahraman akıncıdır.

¹⁴¹ Evliya, V, 366.

¹⁴² Evliya, V, 367.

¹⁴³ Evliya, V, 367.

¹⁴⁴ Elezovi ĉ, eser II, S. 54; müellif eserine bu kalenin Arapça kitâbesinin fotoğrafını koymuş ise de okunmayacak derecede silik ve çarpıktır.

Abdullah ¹⁴⁵, Hacı Veli ¹⁴⁶ camileri vardır. Sultaniye ve Şir Merd isminde iki medresesi, mescidleri de bulunmaktadır. Yalnız bir tane, Kızlar Ağası hamamı vardır. Kalede 1000, varoшта 3000 ev mevcuttur. Camilerinin yekûnu 24 tür. Belgrat cihetine doğru bir saatlik mesafede Bâli Bey meşhedi ve tekyesi meşhurdur. Semendre'de Kapı-cıbaşı Firuz Ağanın bir hamamı olup İstanbul'daki cami'yle mektebine ve Havza'daki medresesine mevkuttur. (İst. Vakıf Def. 680) *Kamusü'l-A'lâm* ¹⁴⁷ 12000 nüfusu olduğunu bildirmekle iktifa ediyor.

Panç Ova (Pančevo) Palankası :

Evliya'ya göre ¹⁴⁸, ahşab bir palanka olup bir cami'i ve hanı vardır.

Zemun Kasabası :

Belgrad yakınında ve Tuna kenarındaki bu kasabanın kalesi Evliya zamanında harab olmaktadır ¹⁴⁹; bir kurşun örtülü, kubbeli cami'i, 6 mescid, 1 mekteb ve 1 tekyesi vardır.

Belgrad (Beograd) şehri :

Evliya Çelebi'nin ¹⁵⁰ dokuz kat, bî-misâl, bölme, bölme olarak tasvir ettiği, muhiti 5600 adımlık, 116 burclu kalede Türk ilâve ve tahkimleri lâyu'ad olmakla beraber tesbiti bugün için, imkânsızdır ve başlı başına bir monografi mevzuudur*. Çelebi bir de dört surlu, dört kapılı Aşağı Hisardan bahsetmekte olup, içinde 400 kiremit örtülü ev, kurşunlu Sultan Süleyman cami'i ve hamamı, Hacı Veli, küçük Hacı Veli camileri, bir baruthâne, bir darbhâne vardır. Yukarı iç kale dört kapılıdır,

¹⁴⁵ Bu zat İstanbul Aksaray'da tramvay caddesinde cami'i ve türbesi olup H. 920 (M. 1514) de vefat eden Şir Merd Çavuştur. (*Sicil*, III, 184) de bir de Şir Merd Beyden bahsediyorsa da birincinin künyesi Şir Merd b. Abdullah olduğundan onun olması muhtemeldir.

¹⁴⁶ Macaristan tarafında bir uç beyi olup H. 940 (M. 1533) de vefat eden zat olsa gerektir.

¹⁴⁷ *Kamusü'l-A'lâm*, IV, 2629.

¹⁴⁸ Evliya, V, 385.

¹⁴⁹ Evliya, VI, 173.

¹⁵⁰ Evliya, V, 370 v.d.

* Bk. F. Dirimtekin, *Belgrad muhasaraları*, İstanbul Enstitüsü der. II.

saat kulesi de buradadır. İçinde 200 neferat evi, kurşunlu Sultan Süleyman cami'i olup minaresi 105 basamaklı, ince ve mevzundur. Burada bulunan çeşmenin tarih kitabesi;

کل بکم ایچمک دلسک دنیاہ آب حیات ¹⁵¹
dır; H.986(M.1578)rakamını vermektedir.

Yukarı kalenin garbındaki Narin kale hisarının beş büyük kulesi vardır. Varoş şehrin şimâl ve garbından maada etrafını kaplamıştır. Asker â'yan ve ulemadan maada 98000 nüfusu olup bunun 21000 i cizyedardır; her birine beşer, onar oda yazılmış 17000 evi bulmaktadır. Evliya'nın mahkeme sicillerinden aldığına göre 38 mahallesi, 160 adet hanedan sarayı vardır. Bunlardan mimar Ali, Zülfikâr, Parmaksız Hüseyin, Ramazan Ağalar, İbrahim Çelebi, İmam Şit Efendi, Koca Yusuf, Serdar Ali Ağa, Emin, Mahkeme, Müfti Efendi, Hacı-Zâdeler sarayları müellifin malûmu bulunmaktadır.

Şehrin 217 cami ve mescidinden bir kısmının ismi şunlardır:

Yukarı ve Aşağı kalede Sultan Süleyman, Ahmed Ağa, Zeynü'd-din Ağa, Bayram Bey, İnehan Bey, Turgut Bey, Habil Efendi, Çık Salın, Hacı İbrahim, İbrahim Çelebi, Hacı Sadık, Hasan Ağa, Hacı Salih, Namazgâh, Emir Hasan, Hacı Piri, Koski Bey, Türbc, Hacı Halil, Dibaghâne, Abdü'ccebbar, Fakih Hacı Ali, Ayva, Kapıcı, Cin Ali Ağa, İmâret camileri. Bunlardan maada Yahya Paşa oğlu Mehmed Paşanın aşağı çarşı içinde yaptırdığı cami kubbeli değilse de her tarafı kurşunla örtülü, cemaati kesiridir. Kible kapısındaki kitabesi:

کفت زینی چو دید تاریخش

H. 955 (M.1548), معبد امت رسول مبین

Müftü Abdu'r-rahim Efendi, Belgrad'da vefat ile bu cami'in mihrâbı önüne defnedilmiştir. Şehid Bey cami'inin kible kapısı üstündeki tarihi:

¹⁵¹ Evliya'nın matbu nüshasında bu tarih, «... کل بکم ایچمک دلسک دنیاہ آب حیات» şeklinde yazılmıştır. Bağdad Köşkü No. 301 yazma nüshasında yukarıdaki gibidir, tashih olundu.

راه حقه يابدى بر جامع بلند
حاجى محى الدين تاجر حاليا
زاینى صوت بلند ايله ددى
« فيه صلوا خمسكم » تاریخ اوله

H. 982 (M. 1574) tür.

Hacı Ali cami'i kitâbesi :

تأمل ایلر ایکن کفتی بر خوش دیدی تاریخین
عجب طرح لطیف اولمش هله بو جامع اعلا

H. 1062 (M. 1574) dir.

Diğer tarihi de H. 1062 (M. 1651) dir.

دارئى داعى دیدی تاریخین

جامع بی بدل وفرح جای¹⁵²

Yukarı kalede yedi mescid ve va-roştaysa Kaptan, Kazıklı, Dür-Zâ-de Hacı Hüseyin, Kulak Taş, Cânân Hatun, Süleyman Han, Bölme Hisar, Pazar Başı, Küçük Pazar Başı, Kestaneci, Hacı Sencah, Mu-sa Paşa mescidleri zikrolunmaktadır.

Sekiz medresesinden İmâret cami'i ve Bayram Bey isimli olanlar meşhur-dur. 9 darü'l-hadîs, 270 mekteb, 17 hâ-nikah olup bunlardan Derviş Mehmed Horasânî tekyesi namlıdır.

Yirmi altı çeşmesinden yukarı kale hendeği içindeki Sokullu Mehmed Paşa çeşmesi tarihi:

جدد هذا السبيل الاعلا

صاحب صارت (?) محمد پاشا سنه ۹۸۴

dir.¹⁵³

Evliya şehirde 600 sebil olup meşhurlarının Büyük Çarşıda Sokollu, Yahya Paşa - Zâde Mehmed Paşa, Laçın Ağa, Bayram Bey, İnehan Beye

¹⁵² Matbu nüshada, birinci tarih altına rak-kamla H. 1040 yazılmışsa da her iki tarih H. 1026 gösterdiğinden doğrusu budur.

¹⁵³ Topkapı Sarayı, Bağdad Köşkü Kütüp-hanesi No.301 ve No.307 de, iki yazma da da ikinci mısra yukarıki gibidir; matbu'da ise "صارت" yerine "الحیر" vardır birinci mısra H. 960, ikinci H. 1188 tutuyor ve rakkamla yazılmış olan H.984 de uymuyor; "صارت" kelimesinden de ma'na çıkmı-yor. Bu sebeble bu tarih değil kitâbe olacaktır; tarih rakkamla yazılan H. 984 dür.

aid olduğunu yazıyor; bu rakamda bir mübalâğa olsa gerektir; Şehirde altı ker-vansaray vardır; Sokullu'ya ait olanı tahtânî fevkânî 160 hücreyi, ahırları müstemil demir kapılı bir menzil olup ka-pı üstündeki tarihi: « بوکاربان سرايه قونان

« اولدی هپ روان¹⁵⁴ Aşağı kalede Sul-tan Süleyman hanı da demir kapılıdır; İmâret hanında, bir habbe veril-medey, bir ay kalınabilir.

Ticaret hanları yirmi bir aded olup Yeni ve Çukur Han ile Bezzazistan arasta, Şehid Bey, Servi, Pazar Yeri isminde olanlar meşhurdur. Yedi aded de bekâr hanı bulunmaktadır.

Hepsi kurşunlu olmak üzere yedi ha-mamı vardır; Sokullu'nun yeni hama-mı ile Süleyman Han, Aşağı Kalc, Behram Bey hamamları, Orta ve Çu-kur hamamlar meşhurdur.

İki imâretten Yahya Paşa-Zâde Mehmed Paşanın ki hâl-i faaliyette olup Bayram Bey imâreti muattaldır. 600 aded de değirmen vardır.

*Kamusü'l-A'lâm*¹⁵⁵ daki malûmat ise, bu asır başında, 35 bin nüfus ile bir kaç harab cami'in mevcudiyetini ihbardan ibaret kalmakta, Evliya'nın cûş ve hurûş ile, vecd ile bahsettiği bu Türk şchrin-den şimdi bir kale meydanı, bir de son asır yapısı Bayraklı camiden başka bir iz kalmamış bulunmaktadır.

Yenipazar (Novi Pazar) Kasabası :

Evliya'ya göre¹⁵⁶ kasaba Fâtih devrinde inşa olunarak mevkiinin müsa-adesinden ve Raška nehri kenarında ol-masından faydalanarak inkişaf etmiştir. 3000 eve mukabil 1100 dükkânı olması da bu inkişafın bilhassa ticaret tara-fına kaydığını isbat ediyor. Yirmi üç cami ve mescidinden Altın *, İsa Bey,

¹⁵⁴ Tarih H. 1080 tuttuğundan Sokullu'nun vefatından bir asır sonrayı gösteriyor; tedkik ettiğimiz iki yazma da aynı olduğundan ya bânide veya tarih kaydında bir hata vardır.

¹⁵⁵ *Kamusü'l-A'lâm*, II, 1347.

¹⁵⁶ Evliya, V, 544.

* Evliya'nın yalnız Altın ismini verdiği Cami'e Altın Alem denmektedir. Cami XVI.

Taş Köprü, Hacı Muhterem camileri meşhurdur. İki musannâ olmak üzere, beş medresesi, her camide bulunan mektebden başka, 11 sıbyan mektebi, 2 tekyesi bulunmaktadır. Çeşme adedi 50 dir. Frenk, Saray, Repoça, Şeyh İbrahim Efendi hanları en meşhur mebânisinden olup Çorbacı hanı bedestan olarak kullanılmaktadır. Saraylarından Hacı İbrahim, Zülfikâr-Zâde Mahmud Efendi sarayları meşhur hanedanlardır. Biri İsa Beye aid olmak üzere iki de imâreti vardır.

Kamusü'l-A'lâm ¹⁵⁷ deki malûmat 13000 nüfusu ve müteaddid camileri bulunduğundan ibarettir. *Lugat-ı Tarihiye ve Coğrafiye* ¹⁵⁸ 12000 nüfusu, müstahkem kalesi ve ılıcaları bulunduğunu bildirmektedir.

Prepol (Prijeplje) Kasabası :

Evliya Çelebi ¹⁵⁹, evvelce büyük olan kasabanın kendi devrinde, Lim nehrinin iki yakasında ayrı iki mahalleye ayrılp yukarı semtte Ebü'l-feth Köprüsü yanında kiremitli ve minareli İbrahim Paşa camii, iki büyük han, bir küçük hamam, bir tekye, iki mekteb ve on dükkân, elli ev bulunduğunu İbrahim Paşaya aid bütün bu hayratın iradının köprünün bakım masrafına sarf olduğunu bildiriyor.

Aşağı kısım, yukarıkiyle evvelce muttasıl iken harab olarak aralarında 1000 adımlık bir mesafe hasıl olmuştur; bu semt, Lim ve Mileşeva nehirleri arasında olup tahta örtülü vasi, kârgir 486 evi, 100 dükkânı bulunmaktadır. Camileri on tane dir; Hüseyin Paşa camii'nin kapısı bir köşesine açılmıştır; Mileşeva nehri karşısında Veznedar Ağa ¹⁶⁰ camii ferahdır; önünde

asırdan kalmadır, iyi bir halde bulunmaktadır. Avlusunda XIX. asır başlarına aid güzel ve hususiyeti haiz bir ev vardır (*Through Jugoslavaja Mec.* Aralık 1954.)

¹⁵⁷ *Kamusü'l-A'lâm*, VI-4803.

¹⁵⁸ Ahmed Rifat, *Lugat-ı Tarihiye ve Coğrafiye*, İstanbul 1300 Mahmud Bey Matbaası VII, 223.

¹⁵⁹ Evliya, VI, 421.

¹⁶⁰ Matbu nüshada (zindar) şeklinde yazılan bu isim veznedar dır.

“*ibret-nüma*” bir saat kulesi vardır; diğer yakada ağaç gölgelikleri altında bir namazgâh bulunmaktadır. Üç darü't-tedris-medrese-si, dört sıbyan mektebi olup, dört tekyesinden ikisi Halvetî, biri Kadiri, biri Bektaşidir. Ticaret hanları üç tane dir; çarşı içindeki Sokullu Mehmed Paşa hanı ma'mur ve mükelleftir; kapısı üstündeki mescidi bir cami olacak büyüklüktedir.

Kamusü'l-A'lâm ¹⁶¹, Taşlıca sancağında bir nahiye olup, bir camii, bir mektebi ve hastahanesi bulunduğunu bildirmektedir.

Şhirde bir kervansaray ve Lim üzerinde bir köprü H. 1172 (M. 1758) tarihlerinde Bosna valisi Mehmed Kukaviç Paşa tarafından yaptırılmıştır; şimdi han yıkılmıştır. Evliya burada bir Fâtih köprüsü bildirdiğine göre de Mehmed Paşaya ait olan ya ikinci bir köprüdür, veya tecediden inşa olunmuştur ¹⁶². Bu şehre yakın, Kladnica nahiyesinde, Sugubine ve N. Varoş yanındaki Kratovo mevkilerinde Bosna valisi Sokollu Ferhad Paşanın bir kervansarayı bulunmaktadı. ¹⁶³ Bu iki kervansaray da yıkılmıştır.

Mileşeva (Miloşev Dol) karyesi :

Evliya'ya göre ¹⁶⁴ 12 kuleli bir kalesi ve içinde Fâtih'in küçük bir camii varoşunda da bir camii ve bir hanı bulunmaktadır.

Taşlıca (Pljevlja) şehri :

Evliya'ya nazaran ¹⁶⁵ on camii ve mescidi olup Süleyman Hanın Mısır valilerinden Bolhenkli Hasan Paşanın ¹⁶⁶ camii kubbe etrafına altı ya-

¹⁶¹ *Kamusü'l-A'lâm*, II, 1519.

¹⁶² Bu eseri ve sair Bosna'ya aid bütün menbâları, kendi işine çalışırcasına, bana temin ve tercüme eden Ankara İlahiyât Fakültesi profesörlerinden Tayyib Okıç Beyefendiye her menbâ'nın zikrine şamil olmak üzere sonsuz teşekkürlerimi arz ederim.

¹⁶³ Ali Beytić, *Spomenici Osmanlijske Arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Prilozii'den ayrı baskı. Sarajevo, 1953. s. 272

¹⁶⁴ Evliya, VI, 424.

¹⁶⁵ Evliya, VI, 424.

¹⁶⁶ Bu tarihlerde Mısır'da memuriyet yapıp Hersek'le alâkası olan üç Hasan Paşa vardır; (*Sicil*, II, 119) Hersekli Hasan Paşa

rım kible duvarı önünde de mermer direklerle mevzu üç tam kubbe vardır; dört köşede de dört zînet kulesi mevcuttur.

Evliya'nın söylediği bu altı yarım kubbenin tarz-ı tevzii anlaşılamıyor. Alem leri Mısır'da yapıp ve yaldızlanıp buraya gönderilmiştir. Bundan maada Hacı Hasan, Hacı Rıdvan, Hacı Ali, Oda Baş, Ahmed Bey camileri vardır, iki medresesi, üç mekteb, iki tekyesi, bir Hasan Paşa imâreti, hamamı, bedestan gibi kale şeklinde üç hanı vardır. Evleri 700, dükkânları 200 aded olup Brezenica suyu kenarındaki Paşa sarayı meşhurdur. *Kamusü'l-A'lâm* 167 3000 nüfusu, 7 cami, bir kaç mektebi olduğunu bildiriyor.

Pripoy (Prihoj) Kasabası :

Evliya'ya göre 168 kalesi harabedir; 300 evi ve 3 hanı vardır. Bu hanlardan bir tanesinin ve ayrıca Lim nehri üzerindeki köprünün Hersek Sancak Beyi Gazi Sinan Bey tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır 169.

Ruda (Rudo) Kasabası :

Evliya Çelebi 400 evi, 50 dükkânı, 4 mescidi, 3 mektebi, 2 tekye ve iki hanı olduğunu bildirmektedir 170.

Dobrun Kasabası :

Evliya Çelebi, yalçın bir kale etrafında 150 evden mürekkep bir kasaba olup o asırda harab bulunan Süleyman Han camii'ni Bosna Beyi, sabık Sadr-ı A'zam Melek Ahmed Paşanın, o sıralarda, imar ettiğini beyan eylemektedir 168. Bu kasabada on altıncı asır sonlarında ilk Bosna Beylerbeyi Sokullu Ferhad Paşanın bir kervansarayını da bulunmaktadır. Ferhad Paşanın yaptırdığı altı kervansaraydan yalnız bunun duvarları ayakta, diğerleri yıkılmıştır. 168

Mısır'da bulunmuştur. (*Sicil*, I, 125) Hadım Hasan Paşa H. 998 de Mısır Beylerbeyi olmuştur; (*Sicil*, II, 128) Arnavud Ali Ağa oğlu Hasan Paşa H. 1004 de Mısır valisi olmuştur. Hasan Paşa bunlardan biri olacaktır.

167 *Kamusü'l-A'lâm*, IV, 2987.

168 Evliya, V, 543.

169 Bejt ić, *Aynı es.*, S.272 ve 276.

170 Evliya, VI, 419.

Çayniçe (Çajniçe) şehri :

Evliya'ya göre 171 700 evi, 200 kadar dükkânı, beş cami'i ve beş mescidi, ikisi kârgir, üçü ahşab minareli ve üçü minaresiz sekiz zaviye, üç medrese, beş mekteb, dört tekye ve üç hanı vardır. Camilerinden Sokullu Mehmed Paşa damadı 172 Sinan Beyin yaptırmış olduğu cami, kubbeli, müzeyyen ve mukellestir; mihrab ve minberi zariftir; haremının etrafında medrese hücreleri bulunmaktadır. Kapı üstündeki kitâbesi:

قیابوب احیا سنان بك اوزديارين

یابوب بو جامعی قلدی خوش احسان

تفکرله چیقاردم تاریخی

کوزل اولدی مناسب بیت رحمان

Tarih mısra'ı H. 978 (M. 1570) göstermektedir. Yine Evliya'ya göre Sinan Bey cami'e muttasıl türbede 173, oğulları da sokak aşırı olan Sinan Paşa Sarayı bitişiğindeki türbede yatmaktadırlar. Üç medresesi olup bunlardan Sinan Paşa medresesi meşhur ve ma'murdur. Beş aded sıbyan mektebi ve dört tekyesi vardır. Üç hanından köprü başındaki Hacı Bâlî hanı kale gibidir; diğerleri de bedestana benzer Janjina üstündeki bu köprü kayadan kayaya atılmış tek gözlüdür; Hacı Bâlî tarafından yaptırılmıştır 174. Şehre yarım saat mesafede "Gazi Mir'at Baba" bir Bektaşî âsıtır.

Biz bu şehre bir akşam geç vâsıl olduğumuzdan fotoğraf alamadık ise de yerinde müşahidlerimize ve eski resimlere göre Sinan Bey Camii'nin tamamen kesme taştan, içten içe 10×10 eb'adında ve sekiz köşe kasnaklı, şerefesi istalakitli zarif minareli, kurşun kaplı, el'an ma'mur bir bina olduğunu gördük; türbede

171 Evliya, VI, 427.

172 Bu zat XVI. asır sonlarında Hersek sancakbeyi olmuştur.

173 Bu türbede Sokollu'nun hemşiresi Şemsc Kadın da yatmaktadır; (*Bosna Meşihat-i İslamiye Mecmuası*) *Glasnik Vrhovnog Islamskog Starješinstva*, C. III, S. 279.

174 Bu zat her halde Bejt ić'in ayn. es. 276 sahifede, başka köprülerini haber verdiği Mostar Kadısı Hacı Bâlî b. Mehmed olacaktır.

8 cebheli sağır kasnaklı ve kurşun örtülüdür.

Bosna meşihat-i islâmiye mecmuası ¹⁷⁵, Evliya'nın zikrettiklerinden maada, Hacı Veliyü'd-din veya Harem cami'iyle Mustafa Bey oğlu Mehmed Bey cami'inden bahsetmektedir. Buna göre Hacı Veliyü'd-din cami'i, Osmanlı mi'marisinin parlak devirlerinde yapılmıştır; bânisinin hüviyeti meçhuldür; ahşab direkli olan son cemaati câmi ile aynı çatı altındadır. Cami harbde epeyizarar görmüştür. Mehmed Bey cami'i ılıcanın aşağısında olup alelâde kubbeli, alçak duvarlıdır; minaresi ahşabdır; halk arasında Sinan Bey câmi'inden de eski olduğu söylenmekte ise de devrinin hususiyetlerini iyice göstermediğinden XVII. asır sonlarında veya XVIII. asır başında yapıldığı tahmin olunabilir; harbde çok zarar görmüş, ahşab kısımları kâmilten harab olmuştur.

Bu Hacı Veli cami'inin Evliyanın bahsettiği Hacı Bâlî cami'i olması, isim müşahebetine bakarak, akla geliyor. Sa da Hacı Bâlî'nin malûm bir zat olması bu ihtimalde de tereddüde sebep oluyor. Bu kasabanın 1934 de nüfusu 1350 bulunmaktaydı ¹⁷⁶.

Brod Kasabası :

Foça civarında bulunan bu kasabada, Drina üzerinde bir köprü vardır ¹⁷⁷.

Ustikolina Kasabası :

Foça'nın çok yakınında olan, Drina üstündeki bu kasabada, 175 cv, bir cami¹⁷⁸ bir mescid, bir tekye, hamam ve han bulunmaktadır ¹⁷⁹.

Foça (Foča) Şehri :

Çehotina nehrinin Drina'yla bir-

leşme yerinde olan bu şehir ¹⁸⁰ Evliya'ya göre birinci nehrin sağ ve solunda iki kısım olup mükellef ve bağlı, bahçeli 2166 evi, 540 dükkâmı bulunmakta ve saraylarla çarşı Drina nehri kenarını işgal etmektedir.

Saraylar meyânında Kadı-Zâde Mustafa Efendi, Beyko, Serdar ve Başlı Açık isminde olanlar meşhurdur. Şehrin 17 cami ve mescidi olup Çehotina'nın şarkına müsadif olanlar, Hasan Paşanın Alaca cami'i ve türbesi, Cafer Efendi, Emir Mehmed Ağa, Süleyman Bey camileri ve başka mescidlerle altı adet de medresedir. Sol sahildeyse Sultan Bayezid, Fatma Sultan, Şeyh Pîri, Defterdar Paşa, Kadı Osman Efendi ve Osman Ağa cami'i vardır; bu sonuncunun tarih kıt'ası şudur:

بنای جامع جنت مثالی حاجی عثمانک

عجب اعلا عبادتگاه ارباب صفا اولدی

زیارت ایلین خیراتک آتامنه دیدی تاریخ

جامع رعنا مقام دلکشا اولدی ¹⁸¹

Son mısra, H. 1066 (M. 1650) göstermektedir. Yine Evliya'nın kaydına göre sekiz tekyesi olup Bayezid Baba namına olanda maksûreler ve imâret vardır. Fatma Sultan, Bayezid, Sipâhiler Halifesi namlarına üç hamamı mevcuttur; iki de imâreti ve Çehotina üzerinde ahşabdan, fakat gayet büyük, bir Sultan Süleyman yapısı köprü bulunmaktadır.

Evliya'dan sonra yapılanlar arasında biri Bosna valisi Kukaviç Mehmed Paşanın ¹⁸² her iki nehir üzerinde H. 1172 (M. 1758) de yaptırdığı ayrı ayrı iki kârgir köprüyle ¹⁸³ yine aynı zatın kervansarayı bulunmaktadır; kervansaray el'an mevcuttur ¹⁸⁴.

¹⁷⁵ *Glasnik*, C. III, S. 280.

¹⁷⁶ Pelletier, René, *Sarajevo et sa région*, Paris, 1954, S. 241

¹⁷⁷ Bejtîç Ayn. es., S. 275.

¹⁷⁸ Bu cami'in bânisi Turhan Bey'dir ve Hersek'in en eski camii'dir. (*Through Jugoslavia* Kânun-ı Sâni 1954, 35 S.) Turhan Bey her halde Mora fatihi olan zattır, zira buralarda da hizmet görmüştür.

¹⁷⁹ Evliya, VI, 435.

¹⁸⁰ Evliya, VI, 430.

¹⁸¹ Son beyit Evliya'da böyledir. Vezin sakattır. Şöyle olursa biraz düzelir:

زیارت ایلین خیراتک آتامنه تاریخ

دیدى بو جامع رعنا مقام دلکشا اولدی

¹⁸² Mehmed Paşa Bosnalı olup 1166-1174 (1752-1760) arasında Bosna valiliği yapmıştır. *Sicil*, IV, 246.

¹⁸³ Bejtîç, *ayn* es., S. 276.

¹⁸⁴ Bejtîç, *ayn* es., S. 272.

Kamusü'l-A'lâm'a nazaran, bu asır başında şehrin 12000 nüfusu ve 12 cami'i vardır, ¹⁸⁵ halbuki 1934 de ancak 4600 nüfusu bulunduğu göre şehir epeyce küçülmüş demektir ¹⁸⁶.

Bu camilerin hususiyetlerine gelince; en mühimmi Alaca cami'idir; Evliya'ya göre murabba'î plân üstüne tek kubbeli harimi, üç kubbeli son cemaat mahalli ve altı direğe müstenid kubbeli şadırvanı bulunmaktadır; kubbe dört yarım küre alikasıyla duvara oturmaktadır, minber ve mihrabı, müezzin mahfili beyaz mermerden, san'atkârane bir oyma işçiliğidir. Cami'in mi'marı Sinan'ın baş Halifesi Ramazan Ağa'dır. Mihrab cihetinden alınmış bir resmine nazaran (resim 48 mü), beden duvarları ufak taşlarla örülmüştür; sekiz köşe kasnağı pencerelidir. Bir tarihte ta'mir görüp cebhelerin sıvandığı, kasnak pencereleri etrafına badanayla çerçiveler yapıldığı anlaşılıyor. Minare mevzun fakat istalaktitsizdir. Cami'in sağındaki yol kenarında kubbeli, demir şebekeli türbede Hasan Paşa yatmaktadır. Şehirde iki imâret bulunmakta olup biri bu cami'in mütemmimatındandır.

El'an durmakta olan cami'in kitâbesi kapısı üstündedir, ve 50×90 eb'adında taş üzerine üçer satır arapça yazılmıştır ¹⁸⁷ :

1 — قدبنى هذا الجامع الشريف والمسجد المنيف

صاحب الخيرات

2 — والحسنات حسن بن يوسف حسبة لله

و طلباً لمرضاته

3 — والتي هاتف الغيب تاريخه - يا قيوم تقبل

بقبول حسن ¹⁸⁸

¹⁸⁵ *Kamusü'l-A'lâm*, V, 3443.

¹⁸⁶ Pelletier, *aym es.* S. 242.

¹⁸⁷ Mehmed Mujezinović, *Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine, Prilozi mecmuası*, kısalt: Mujezin, Sarajevo 1951, S. 462. Bu kitâbenin estempajının fotoğrafı makaleye ilâve olunmuştur.

¹⁸⁸ Evliya Çelebi tarihi kayd etmiş olmakla beraber rakkamla H. 1047 işaret eylemiş. « حسبة لله تعالى و طلباً لمرضاته » ve « والمسجد المنيف » ibarelerini de hiç dercetmemiştir; aynı menba Ha-

Sonda bulunan beytın tarih mısra'ı H. 957 (M. 1550) neticesini veriyor. Bu cami'in bânisi için Evliya, Paşa demektedir; bununla beraber, bu zatın Travnik'te cami'i olan Hasan Nazi Çelebi olduğu da söylenmektedir.. Evliya'da Mehmed Ağa cami'i olarak görüldüğü halde halk arasında Paşa cami'i denilen mâbed, hakikaten Mustafa Paşa'ya aid olup kapısı üstünde bulunan 70 × 80 eb'adında mermer mahkûk üç satır Arapça kitâbesi şudur: ¹⁸⁹

1 — قدبنى ووسع هذا الجامع الشريف محمد

آغا ابن عبداللطيف

2 — المتولى بوقف مصطفى باشا المأمور بان يبنى

من الزوائد مايشاء

3 — ووقع التحرير فى سنة احدى وستين

وتسعمائة ¹⁹⁰ 961 (1554)

Kitâbeden anlaşıldığına göre mütevellî Mehmed Ağa vakfın zevâidinden cami'i büyütüştür; bu sebeple cami ona izafe edilmekle beraber, halk arasında Paşaya aidiyeti unutulmamıştır ¹⁹¹; cami ma'murdur.

Nehrin sol sahilindekilerden Sultan Bayezid cami'i, Evliya kaydına göre, tahta "kubbeli" ve kurşun örtülüdür. Bosnalı müellif Müezzin oğlu Mehmed Beyin bildirdiğine göre de cami 10,5 × 19 ebadında olup Hünkâr = Carevoj cami'i namıyla anılmaktadır; kapı üstündeki dört beyitlik Arapça kitâbesi şudur ¹⁹²:

san Paşanın Budin'de defterdar iken vefat edip buraya defnedildiğini yazıyorsa da bu zatın hüviyetini, diğer menba'lardan sarîh olarak tesbite imkân olmadı.

¹⁸⁹ Mujezin, *aym mak.*, S. 465, kitâbe estempajının fotoğrafı mevcuttur.

¹⁹⁰ Evliya VI, 443, kitâbenin ikinci satırının tamamını ve üçüncünün bir kısmını "المتولى" şeklinde ihtisar veya hazfettiğinden Mustafa Paşanın ismi tasrih edilmeden kalmıştır.

¹⁹¹ Bâni olan Mustafa Paşa Sokullu'nun amcazâdesi bulunan zat olsa gerektir, *Sicil*, IV, 377.

¹⁹² Mujezin, *aym mak.*, S. 456, estempajın fotoğrafı da vardır.

- 1 — إنما يعمر مساجد الله من آمن بالله
واليوم الآخر و (أ) قام الصلاة
- 2 — بنى هذا المسجد في (أ) على المقام
في زمن بايزيد ولي مُعلَى الإسلام
- 3 — جعل الله مأواه و مثواه دار السلام
ولن قام وصلى فيها مع الامام
- 4 — تاريخ هذا الجامع الشريف و المقام
يا عباد الله سلام عليكم طيبم

son mısra'ı H. 906 (M. 1500) göstermektedir. Kadı veya Şeyh Osman Efendi isimlerini taşıyan cami'in 35X70 eba'dındaki iki satırlık kitâbesi şudur ¹⁹³:

- 1 — ان الصلوة كانت على المؤمنین كتاباً موقوتاً
2 = تاريخه طوبى لمن دخله طاهراً ¹⁹⁴

Hesabın H. 1002 (M. 1593) göstermektedir.

Kasabada bir darü'l-kurrâ ile bir saat kulesi vardır (*Trough Jugoslavja*, ayn. S. (Aralık, 1951)

Yelac (Jeleć) Kasabası :

Foça'nın şimâl-i garbisinde bulunan bu kasabada Evliya kaydına göre ¹⁹⁵ kalc, 200 ev ve varşunda cami, han, hamam ve hanın önünde bir taşköprü bulunmaktadır.

Vişgrad (Višegrad) Kasabası :

Evliya Çelebi'ye nazaran ¹⁹⁶ ufak bir kalesi ve içinde cami'i, varşunda 700 ev, "dilküşa" bir cami, 10000 at alacak bir hanı, 300 dükkânı, lâtif bir hamamı, çeşmeleri olan bir kasabadır; bu hayratın cümlesi Sokollu Mehmed Paşanıdır. Drina üzerindeki 11 gözlü köprüsü hayret verecek bir azamettir.

Evliya bu hayretinde cidden haklıdır; köprü akıntısı sert bir nehir üzerinde pek heybetli bir manzara arzeder; bir tanesi diğerlerine nazaran küçük olmak üzere 11 gözlüdür; orta gözün

iki ayak arasındaki aydınlığı 14,79, alçak su seviyesinden döşeme üstüne irtifa'ı 15,39 dur; diğer gözler 11,5-13,5 arasında değişmekte olup, sondaki diğerlerine nazaran çok küçük, ancak 5,20 metredir; köprü'nün bütün uzunluğu 179,00, yan kol 120,00, genişlik 4,30 metredir. Köprüye garb tarafından giriş mihver istikâmetinde olmayıp, tam bir 90 derece teşkil eden, bir yan kol üzerindedir; köprü'nün böyle bir dirsek teşkil etmesindeki sebebi araziyi tamam bilmeden izah etmek biraz güçtür; ancak müdafaaya bir kolaylık temin etmesi sebebi akla gelebiliyor. Köprü tamamen kesme taştan yapılmıştır; korkuluklar da dolu taş levhalarındadır. Sel yaranların üstünde ikişer ufak mihrabcık bulunmaktadır (resim 49-50). Bu köprüyü Sokollu Mehmed Paşa namına mi'mar Sinan'ın yaptığı *Tezkiretü'l-Ebniye* de de mezkûrdur ¹⁹⁷.

Köprü'nün iki kitâbesi vardır ¹⁹⁸; bu kitâbelerin tarih beyitleri Evliya'nın matbu nüshasında, çok yanlış istinsah edilerek neşrolunmuştur; Ali Bejtić'in haşiyede zikrolunan eserinden öğrendiğimize göre, mansab tarafındaki kitâbe Kosta Hörmann tarafından 1889 da, *Glasnik Zemaljskog Muzeja*'da derc edilmiş ise de müellif aşınmış olan taşları iyi okuyamadığından noksan kalmış; bunu Kadı-Zâde Mehmed Nuri Efendi 1907 senesinde, Saray Bosna'daki *Gayret takviminde* oldukça itmam eylemiştir. Menba tarafındaki kitâbe daha harab bir halde olduğundan 1914 de Saray Bosna müzesine kaldırılmış, müze ressamı röprodüksiyonunu yapmaya gayret etmiş ve Dr. Karlo Patch, buna istinaden verdiği yine noksan metni müze müdürü Vladislav Skarić ve Derviş Mehmed Korkud itmam eylemişlerdir. Köprü hakkındaki risâleyi yazan Ali Bejtić de bir takım tashihat yaparak aşağıya derc edeceğimiz esas metni hazırlamıştır. Bu zatlerin hepsi, taşlar daha bozulmadan

¹⁹³ Mujezin, *aymı mak.*, S.481 estempajın fotoğrafı da vardır.

¹⁹⁴ Evliya, VI, 431 de, kitâbenin yalnız tarih mısra'ını tam olarak dercetmiştir.

¹⁹⁵ Evliya, VI, 436.

¹⁹⁶ Evliya, VI, 542.

¹⁹⁷ Ahmed Refik, *Mi'mar Sinan*, İstanbul 1931, S.70.

¹⁹⁸ Alija Bejtić, *Sokolovičev most na Drini U Višegradu*, Sarajevo 1945, S. 18 ve 20.

Evliya'nın okuduğu sahih tarih beyitlerini ihtiva eden, yazma nüshaları görmediklerinden hatalara düşmüş olabilirler; ancak her iki kitâbe de inşadan ve köprü'nün meydana çıkmış eşkâlinden bahs edildiği, yani hiç birinde başlamayı gösterdiğine aid bir ima olmadığı halde, itmam tarihi olduğu tasrih edilen manzûmenin senesini diğerinden daha eski göstermişlerdir; böyle bir şey imkânsız olduğundan, ancak bir dikkatsizlikle karşı karşıya bulunduğumuz anlaşılıyor; bir de menba tarafındaki kitâbede köprü'nün sıfatı olarak beyan edilen "kebir" ve "eltaf" kelimeleri arasında bir atıf edatı bulunması lâzım olduğu üzerinde de durulmamıştır; edatsız mâna tekemmül etmiyor. Manzumelerin baştafları yalnız Ali Bejtîç'in naklettiği metinlerdir; elimizde başka sûret yoktur; asıl lâzım olan da tarih beyitleridir; binaenaleyh tarih beyitlerini yazma Evliya Çelebi nüshalarından tamamlayarak kitâbeleri dercedelim; sonra ihtilafli kısımlarını aydınlatalım. Munsab tarafındaki kitâbe:

خان مراد بن سلیم شاه جهان دورنده

حضرت صاحب خیرات محمد پاشا

اولوب اوج شاهه صداقتله وزیر اعظم

اعظم خیر جمیل ایتدی قبول ایده خدا

نیتن خالص ایدوب نهر درین اوستنده

نظر همتله جسر عظیم ایتدی بنا

شویله خوب اولدی بناسی که کورن آنی صانور

صوده بر اینجودرر اولمش صدف چرخ آکا

دولت و عمری بناسی اوله محکم یارب

دنی و عقبی مراداتنی ویر یا مولا

دیددی تاریخ نهادی هر کورن ایده دعا

یاپدی بو کوپریءِ صو اوزره محمد پاشا

Tarih mısra'ı H.985 (M.1577) tutmaktadır.

Menba tarafındaki kitâbe 60X85 eb'adında olup taşâ mahkûk ta'lik yazıdır.

آصف دورو زمان محمد پاشا

که جهان بولدی آنک ذات شریفیله شرف

صرف ایدوب مالنی خیراته رضاء لله

خیر ایچون ویریلان امواله دیمز کیمسه سرف

صاغ ایکن سیم وزرین صرف مبرات ایتدی

بیلدی آثاریدر هرکسه خیر خلف

بوستنده نهر درین اوزره یاپوب جسر کبیر

بغلدوب اول صویک اوستنده کمر لردن صف

بوyle بر نهر عمیق و جریانی محکم

صویک اوستنده بناسن¹⁹⁹ ایده بیلادن سلف

عون حقله ولی حضرت پاشا ایتدی

کندینک نامنی آکدیر مغه خیر یله ثقف

یاپدی بر کوپری که عالمده نظیری یوقدر

بوyle خیره ویریلن ماله صقین دیمه تلف

اومزین حضرت حقدن آنی بانی اولان

کونی خیر یله کچه کورمیه عمرنده اسف

کوروب اتمامنی هادی ددی اکا تاریخ

بارک الله عجب جسر کبیر و الطف

Bu kitâbe de H. 985 (M. 1577) tutmaktadır. Şimdi tarih beyitlerinin yazmalarda ve münteşir nüshalardaki muhtelif şekillerini ve bizim bunlardan çıkarıp yukarıda dercettiğimiz suretlere ne yoldan vasıl olduğumuzu arz edelim:

Topkapı Sarayı, Bağdat Köşkü Kütübhanesi, No. 301 yaprak 209 - b de birinci kitâbe tarihi:

دیددی تاریخ نهادی هر کون ایده دعا

یاپدی بو کوپری صو اوزره محمد پاشا

Aynı yer, 301 No. da 165 - b yaprağında:

دیددی تاریخ نهادی هر کورن ایده دعا

یاپدی بو کوپریءِ صو اوزره محمد پاشا

Fâtih Millet Kütübhanesinde Pertev Paşa kısmı, 460 No., 162 - b yaprağında:

¹⁹⁹ Bejtîç'de «بناسی» şeklinde yazılmış ise de vezin icabı «بناسن» olacaktır.

دیدى تاريخن نهادى هرکون ايده دعا
ياپدى بو کوپروءِ صو اوزره محمد پاشا
birinci mısra'da yalnız birinde "ر" noksa-
mı vardır; o da açık bir istinsah hatasıdır;
asıl tarih olan ikinci mısra'da, ikisi köprü
kelimesini "ى" ile yazmış birisi üstüne
"ء" koymuş, biri koymamıştır; üçüncü-
sü hemze koyduğu halde "و" ile kaydetmiş-
tir. Matbu nüshada ise bunun esas başlama
tarihi olduğu tasrih edildikten sonra üç
"ى" yazılmıştır; Ali Bejtič'in surctiysc 307
No. nınkinin aynıdır; ekseriyet «ى»şeklin-
de olup bununla H. 985 rakamı da tekem-
mül ettiğiinden biz de onu esasında da
doğru bulduk. Çünkü bu birinci kitâbenin
metninde başlama tarihi olduğuna dair
bir kayıt ve hattâ ima yoktur; umumi-
yetle başlama tarihleri bu cihet me-
tinde tasrih edilir; o halde her iki tarihin
aynı neticeyi vermesi mantıktır.

İkinci kitâbenin tarih beyitleri:

Topkapı, 301 de,

کوروب اتمامنى هادى دیدى اكا تاريخ

بارك الله عجب جسرى كبير الطف سنة ٩٨٥

Topkapı, 307 de,

کوروب اتمامنى هادى دیدى اكا تاريخ

بارك الله عجب جسر كبير و الطف سنة ٩٨٥

Pertev Paşa, 460 da,

کوروب اتمامنى ها (دى) دیدى اكا تاريخ

بارك الله عجب جسر و كبير و الطف سنة ؟

Birinci mısralar aynıdır; yalnız üçüncü-
de "ها" sonra "دى" nin eksikliği bâriz
istinsah hatasıdır, asıl tarih mısraların-
dan birincide "جسر" den sonraki "ى" yer-
sizdir; diğer iki kelime arasında atıf vav'ı
bulunmaması da olamaz; diğer iki nü-
shada hemen hemen aynıdır; yalnız "جسر"
sonra "و" bulunması izafetin teşekkülün-
e mani olduğundan, hattatın hatasıdır;
birinci ve ikinci nüshalarda rakamla
985 gösterilmesi de hesabımızı tekid et-
mektedir,

Matbu'da «هاتف-هادى» farkıyla,
«عجب» in «غيب» şeklinde yazılmasında
hata vardır; Ali Bejtič ise Mehmed
Derviş Korkud'un «اتمامنى هادى»
şeklindeki doğru naklini bir az indî
bir mülâhazayla ve diğer kitâbeye
bakarak tashih cylediğini, (S. 21)
de söylüyor ki, muvafık değildir ve asıl
en mühimmi iki kelime arasına atıf "و"
koymuyor, hata da buradan neş'et
ediyor. Bu mülâhazalardan şu anlaşıl-
maktadır ki bu, köprüde başlama ve
bitme olarak iki kitâbe yoktur; biri Niha-
dî²⁰⁰ diğeri Hâdî tarafından yazılan ayrı
ayrı iki tarih manzumesi vardır ve her iki-
si de H. 985 (M. 1577) göstermektedir.

Bu köprünün sağlamlığı Bosna-Her-
sek diyarında bir darb-ı mesel halini almıştır.

Ali Bejtič aynı Vişgrad köprüsü
risâlesinde (S. 7) Sokollu Mehmed
Paşanın, doğmuş olduğu civardaki Ru-
do'da kurşun örtülü ve 1806 ihtilâlinde
tahribata uğrayan bir cami'i, harab mek-
tebi, misâfirhânesi, imâreti, bir su ke-
meri, bugün gençlik kulübünün bulun-
duğu yerde ve köprünün sağında, ker-
vansarayı, temelleri kısmen görünen ha-
mamı ve bir su hazinesi 1806 ihtilâlinde
yanan bir çok dükkânı bulunduğunu bil-
diriyor. Bunların bir kısmından Evliya
Çelebi'nin sitayişle bahsettiğini yukarıda
arz etmiştik..

Vişgrad'da başkaca eski mi'marî
tarzında bir Gazanfer Bey cami'i
bulunmaktadır; bina kiremitle örtülü,
minaresi taştır.²⁰¹ Kasabanın 1934 de
nüfusu 3000 imiş²⁰². Vişgrad kaza-
sında, yukarı Dobrun'da Sultan Sü-
leyman cami'i vardır; XVII. asırda
Melek Ahmed Paşa tarafından tecdid
edilmiştir. Harbde hasâra uğrayarak yal-
nız şerefeye kadar minare kalmıştır
(Glasnik, IV, S. 373). Şchirde saat

²⁰⁰ Nihadî Prizrenli bir şâirdir; Bosna
kadısı olmuştur. Sicil, IV, 596.

²⁰¹ Glasnik, IV, 1953 S. 373.

²⁰² Pelletier, ayn. es. 253. S.

kulesi ve Nişan türbesi bulunmaktadır. Yine Rudo'da Sokollu Mustafa Paşa bir Kervansaray ve Lim üzerinde bir köprü yaptırmıştır. Cami'i 1886 feyzanında yıkılmış, yalnız minaresi kalmıştır.

Çelebi Pazarı (Rogatica) Kasabası :

Evliya bu kasabaya uğramamıştır; muasır vesikalara nazaran Arnavud oğlu denilen İlyas Bey-Zâde Hüseyin Beyin H. 966 (M. 1558) Arnavudiye isimli cami'i, civarında mektebi ve ve hamamı, bu Hüseyin Beyin muasırı veya damadı olduğu rivayet olunan Şücaü'd-din Efendinin Çarşının merkezindeki zengin vakıflı cami'i, H. 979 (M. 1571) tarihli II. Selim cami'i, Serhadiyye ve Serdariyye camileri ve H. 1287 (M. 1871) tarihli tekye ve şimdiki ismiyle Şeyhü'l-İslâm camileri vardır²⁰³ Hüseyin Beyin Arnavudiyye cami'i Kara Dağ ordusunun 1914 te buraları işgali sırasında, yanmış ve yalnız minaresi kalmıştır; bina yeniden yapılmıştır. Fotoğrafına nazaran minare şerefesi istalaktitlidir. Çarşı cami'i denilen Şücaü'd-din cami'i de aynı senede yanmış, onun da yalnız minaresi kalmış, camii kısmı çatılı olarak tamamen yeniden yapılmıştır; onun da minaresi, resmine göre, istalaktitli, renklitaşlarla müzeyyen ve pek zariftir.

Bunlardan maada İlyas Bey oğlu Hüseyin Beyin H. 961 (M. 1553) den evvel yapılmış, hamı ve Prača nehri kenarında el'an temelleri görülen ahşab büyük köprüsü olduğu bilinmektedir²⁰⁴. Bu kasabanın 1934 senesinde 3200 nüfusu bulunmaktaydı²⁰⁵.

Knežina Kasabası :

Bu civardaki bu kasabada 8 × 8 ebadında, 16 metre irtifaında kesme taştan ve eskiden kubbeli bir Sultan Selim camii'i bulunmaktadır; kitâbesi olmadığından hangi Sultan Selim'e aid olduğu bilinemiyorsa da II. olması muhtemeldir. XVIII. asırda yanmış, kubbesi ahşab olarak yapılmıştır; eski minaresi taştan ve

²⁰³ *Novi Behar mec.* VII. C., 1933 Sarajevo, S. 115-119 ve *Glasnik*, III, 1952, S. 272-74.

²⁰⁴ Bejtić, *Spomenici Osmanlijske Arhitekture*, 272 ve 276. S.

²⁰⁵ Pelletier, *ayn. es.*, S. 249.

güzeldi, üst kısmı yıkıldığından 1937 de ufak bir külâh yapılmıştır; resmine nazaran 8 dılı'lı, pencereci kasnağı bulunmaktadır; minarenin peteği yerine külâhlı bir şerefe yapılmıştır²⁰⁶.

Žepa Kasabası :

Aynı isimdeki nehir üstünde XVI. asırda yapılmış, bânisi meçhul bir köprü bulunmaktadır²⁰⁷.

Goražde Kasabası :

Bu kasabada Sokollu Mustafa Paşanın bir kervansarayı vardır (Bejtić, *ayn. es.*, 272 S.)

Prača Kasabası :

Evliya bu kasabaya uğramamıştır; muasır kaynaklara göre, istasyon civarında XVI. asır binası Mahalle cami'i, Hüseyin Paşa tarafından yapılmıştır²⁰⁸. Evvelce pek muhteşem olan bu cami geçen harbde çok hasar gördüğünden yalnız minaresi kalmıştır. Cami civarındaki kesme taş, müseddes türbede bu cami'in bânisi ve çocukları medfundur. Kasabayla aynı isimdeki nehrin solunda bir cami daha vardır ki, bânisi Mustafa Bey namında bir zattır²⁰⁹.

Nove (Hercegnovi-Castelnuovo) Şehri:

Kataro - Kotor körfezinin şimal ucundaki bu kasabayı Evliya pek dikkatle tettebbû etmiştir²¹⁰; kaleye "Noveteyn", çifte Nove denmekte olup biri yukarıdaki küçük kale, diğeri Kotor kapalı körfezindeki büyük Nove'dir; birbirine yol ile bağlıdır. Üst kalede bir Fâtih cami'i, 130 ev bulunmaktadır; Yukarı hisarın tek kapısı önünde gayet büyük bir kule vardır. Aşağı kale bir dere nin iki yanına kurulmuş olup üç büyük kuleyle tahkim edilmiştir; bu kısımda beş

²⁰⁶ *Glasnik*, III, 1952, S. 276.

²⁰⁷ Bejtić, *ayn. es.* S. 274.

²⁰⁸ Mehazımız olan *Meşihat-i İslâmiye Mecmuası* bu zatin hüviyetini tayin edememiş ise de, *Sicil* II, 185 de, Çarşnigir Başılıkla çerag edilip Budin ve Anadolu Beylerbeyi olan Bodur Hüseyin Paşanın bu kasabada cami yaptırdığını bildirerek bizi meçhulden kurtarmaktadır. Vefatı 1003 den sonradır.

²⁰⁹ *Glasnik*, III, S. 275.

²¹⁰ Evliya, VI, 455.

mahalle, 3080 ev, Sultan Bayezid ve Aşağı Cami namlarıyla iki cami, 44 mescid, 2 basit medrese, 7 mekteb ve bir han bulunmaktadır. Aşağı yukarı 15 - 20 bin nüfuslu ve 46 camili bu Türk şehrinden ne cami, ne kale, ne de kasaba kalmıştır; oradan geçirilirken ufacık bir köy ile karşılaşmaktadır. Yalnız eski Dizdar konağının bir katı mevcut bulunmaktadır.

Bilége Kasabası :

Herseg'in cenubundaki bu kasabada mühtedi Predojević Hasan Paşanın XVI. asırda yaptırdığı eski cami bulunmaktadır. Bu Hasan Paşanın ismi Malkoç Oğlu ve Sokollu Ferhad Paşa ile beraber bir çok muharebelerde geçmektedir. Cami dört köşe kesme taş bir bina olup elyevm taraça ile mesturdur; minaresi dört köşedir ve bir kule manzarası arz etmektedir ²¹¹. 1934 de kasabanın nüfusu 5400 dür ²¹².

Trebinje Kasabası :

Dubrovonik'in şarkındaki bu kasabada III. Sultan Ahmed namına yapılmış çatılı, kesme taştan, basit minareli bir cami vardır; inşasıyla Resul Bey-Zâde Osman Paşa vazifelendirilmiştir. Bu Osman Paşanın kendi namına yaptırdığı yeni cami Hünkâr Cami'inden daha güzel ve son cemaat kârgirdir; minaresi 1929 da yeniden yaptırılmıştır. Saat kulesi de aynı zatındır; 18 metre irtifaında murabba'î plânlı bir âbide iken 1947 de külâhı yıkılmış, gittikçe harab olmakta bulunmuştur ²¹³. Bu kasabada Trebišnjica nehri üzerinde XVI. asra ait Arslan Ağa köprüsü (resim 51), dört gözlü muazzam bir eser olup büyük açıklıkları 20 metreyi aşmakta, haşmetine doyulamıyacak muhteşem bir manzara arz etmektedir ²¹⁴. Kasabanın kalesi de Türk yapısıdır ²¹⁵; 1934 de şehrin nüfusu 6200 miktarındaydı ²¹⁶.

Çerenişe (Čeraniča) Kasabası :

Evliya'ya göre ²¹⁷, Hersek'in cenubunda bulunan bu kasabanın, 350 evi, bir cami, altı mescid, bir medrese, iki mektebi, bir tekye, bir han ve hamamı vardır.

Lubin (Ljubinja) Kasabası :

Evliya kaydına nazaran ²¹⁸, Hersek kasabasında mazgallı ve müstahkem kuleli 200 ev, biri II. Sultan Osman'ın Kızlar Ağası Mustafa Ağanın ²¹⁹ gayet güzel cami'yle Hacı Ahmed Ağa mescidi, bir medrese ve mektebi, iki tekye, mükellef ve büyük bir hanı olduğu bildirilmektedir. Ta'rihine nazaran kasaba daimi bir ordugâh manzarası arz etmektedir. 1934 de bu kasabada 3600 nüfus bulunmaktadır ²²⁰.

Ustulçe (Stolac) Kasabası :

Hersek'de Bregava nehri kenarında olan kasabada Evliya'ya nazaran 280 ev, 20 dükkân, bir cami, üç mescid, bir küçük hamam ve han vardır. Bütün evler kulelerle tahkim edilmiş, kârgirden yapılmıştır ²²¹.

Bu kasabadaki I. Sultan Selim'in Hünkâr Cami'i H. 920 (M. 1514) te kesme taştan yapılmış, çatısı sonradan tecdid edilmiştir; iç mahfili ve son cemaat mahalli ahşabdır; minare ve minberi taştır.

Tanzimat usullerine karşı isyan eden Hersek Muhasarrıfı Rıdvan Bey-Zâde Ali Paşanın H. 1222 (M. 1836) da yaptırdığı cami, eski ve harab bir cami yerine inşa edilmiş olup önu direkli son cemaat yerinin üstü cami harimine ilâve edilmiştir; resmine nazaran fevkânîdir; iki sıra pencereyle aydınlatılmış, taş minareli, kiremitli bir binadır ²²². Eski hamam H. 1009 (M. 1600) da bu ka-

²¹⁷ Evliya, VI, 469.

²¹⁸ Evliya, VI, 442.

²¹⁹ Bu Mustafa Ağa H. 1014 (M. 1605) ve H. 1032 (M. 1622) de I. Sultan Ahmed ve II. Sultan Osmanın Kızlar Ağası olan zattır; Sicil, VI, 368.

²²⁰ Pelletier, *ayn. es.* S. 247.

²²¹ Evliya Çelebi, VI, 441.

²²² Glasnik, II, 1952, S. 49.

²¹¹ Glasnik, V, 1954, S. 37.

²¹² Pelletier, *ayn. es.* S. 240.

²¹³ Glasnik, IV, 1953, S. 80-83.

²¹⁴ Bejtić, *ayn. es.* S. 274.

²¹⁵ Glasnik, V, 1954, S. 37.

²¹⁶ Pelletier, *ayn. es.* S. 240.

sabada doğmuş olan Silâhdar Hüseyin Paşa²²³ tarafından yaptırılmış ve suyu kemerlerle nehirden getirilmiştir²²⁴. Bu kasabada bir de saat kulesi bulunmaktadır²²⁵. Kasabanın 1934 deki nüfusu 4200 kadardır²²⁶.

Poçtel (Poçitelj) Kasabası :

Neretva nehri üzerinde bulunan bu kasabanın kalesi, Evliya'nın nakline göre²²⁷, küçük fakat metindir; nehirden su almak üzere hisarın bir yolu bulunmaktadır. Varoşunda bir çoğu kuleli, müstahkem 150 ev vardır. Evliya Çelebi, kasabadaki cami'i Köprülü-Zâde Fazıl Ahmed Paşanın kethüdası İbrahim Ağanın²²⁸ cediti Ali Ağanın yaptırdığını ve kitâbesinin,

« قد بنى هذا الجامع الشريف صاحب الخيرات
والحسنت الحاجى على بن موسى اغا»

H. 971 (M. 1563) olduğunu bildiriyorsa da Mehmed Mujezinovič²²⁹, 35×52 santim ebadında kitâbesini

۱ — قد بنى هذا المسجد الشريف لمغفرة العصاة
۲ — صاحب الخير و اجير الحسنت الحاجى على
بن موسى فى سنة ۹۷۰ (1562)

şeklinde bir az farklı olarak neşretmiştir.

Eski bir fotoğrafına nazaran, bu cami dört duvar üstüne kasnaklı, kesme taştan, üçlü revaklı, mütenasib minareli bir bina; kasnağı 8 köşeli olup her yüzünde bir pencere bulunmaktadır; minberi mermerden ve gayet müzeyyendir; mihrabı istalaktitlidir; cami bu gün harabedir; kurşunları bozulmuştur²³⁰; Evliya'nın

hariminde bulunduğunu bildirdiği "ser-âmed" servi el'an durmaktadır. Bundan başka Evliya'nın ifadesinden Hacı Ali Ağanın biraderi olduğu anlaşılan Ömer Ağanın kale eteğinde büyük bir darü'z-ziyâfesi bulunmaktadır. Evliya bu kasabayı ziyaret ettiği H. 1073 senelerinde Kethüda İbrahim Ağa bir medrese, bir hamam ve han yaptırmak üzere İstanbul'dan adam göndererek inşaat için tedarikte bulunmakta imiş; filhakika bunlar yapılmıştır; medrese el'an mevcuttur; resmîce nazaran 10 hücre, bir büyücek dershanesi olup kurşunlu kubbelerle, kârgir ayaklara müstenid revakı ahşab çatıyla örtülüdür.

Cami'in bir az ilerisindeki dört köşe saat kulesi de ma'mur bir haldedir. Bu kasaba yakınında Pragava nehri üzerinde "Üsküblü Koca Mustafa Paşa, ? - nın bir köprüsü olduğunu Evliya bildirmektedir²³¹.

Gabele (Çabela) Kasabası :

Evliya'ya göre²³², Neretva nehri mersâsında olup kalesi düz bir kumsal üstündedir; Fâtiḥ Sultan Mehmed tarafından yaptırılmıştır; köşelerinde dört kule, içinde bir Fâtiḥ cami'i²³², 20 kadar ev vardır. Varoşunda 150 ev, 30 dükkân, Rüstem Paşa cami'i ve iki mescid, bir tekyc, iki han bulunmaktadır. Kale Sultan İbrahim zamanında teccid edilmiştir. Nehir kenarında Sultan Süleyman'ın üç gözlü bir tersanesi vardır.

Nehrin garb tarafındaki Gabele çiftliği kasabasında 300 ev, bir cami, iki mescid vardır. Nehrin dar bir boğazında Koca Mustafa Paşanın²³⁴

²²³ Bu zat Praça'da cami yaptıran aynı Hersekli Bodur Hüseyin Paşa olsa gerektir, *Sicil*, II, 185.

²²⁴ *Glasnik*, V, 1954, 37-395. S.

²²⁵ Bejtüç, *ayn. es.* S. 255.

²²⁶ Pelletier, *ayn. es.* S. 250.

²²⁷ Evliya, VII, 476.

²²⁸ Kara Şişman İbrahim Ağa bilâhare vezir olmuş ve Tuna'da vefat ile İsakiçida defnedilmiştir.

²²⁹ Mehmed Mujezinovič, *Turski Natpisi XVI. Vijeka Iz nekoliko Mjesta Bosne I Hercegovine*, Prilozi Mec. I, 1951, S. 470.

²³⁰ *Glasnik*, IV, 1953, S. 77.

²³¹ Evliya, VI, 477 müellif Üsküblü Mustafa Paşayı, dâima Koca Mustafa Paşa olarak kabul etmiştir. halbuki Üsküb'deki zatın Koca lâkabını taşıyan Sadr-ı A'zam Mustafa Paşa olmadığını Üsküb bahsinde bildirmiş tik; bu köprü sahibinin de Koca Mustafa Paşa olmayıp, Üsküb'de medfun olan Kuzgun-gunsuz veya Gem almaz Mustafa Paşa olduğu tahmin olunabilir; her iki takdirde köprü, XV. asır sonu veya XVI. asır başına aiddir.

²³² Evliya, VI, 477-479.

²³³ Bak. Ekrem Hakkı Ayverdi, *T. D. M.*, S. 74.

bina ettiği beş katlı Kor ve üç saat mesafede yine aynı zatin yapısı Noren kalesi bulunmaktadır.

Ulok (Ulog) Kasabası :

Evliya'ya göre ²³⁵, 150 evi, Şeş Tokollu Mehmed Beyin yüksek minareli bir cami'i, iki mescidi, bir hamam ve hanı bulunmaktadır.

Nevesin (Nvesinje) Kasabası :

Evliya'ya göre ²³⁶, eski bir şehir olup mükellef ve müzeyyen 1500 evi, 80 dükkânı, 11 cami ve mescidi bulunmaktadır. Bunlardan en mühimmi "mükellef ve müzeyyen" Sultan Bayezid-i Veli cami'idir; kurşunla örtülüdür. Mütevellisi H. 986 (M. 1578) de sağ duvarını açıp, iki kcmcr ilâvesiyle, cami'i genişletmiş, haremde de halkârlar ile müzeyyen tavanlı revaklar yaptırmıştır. Evliya Çelebi, mihrab, minber ve mahfilinin ve kürsisinin gayet musanna' olduğunu fakat minaresinin nisbetsiz, haremünün hücrelerle çevrili bulunduğunu bildirmektedir; silikçe bir fotoğrafına göre, ufak kesme taşlarla inşa edilmiş, çatılı bir bina dır; minaresi de kendisine göre pek müte nasib ve istalaktitlidir.

Evliya'ya nazaran çarşı içindeki Veli Ağa cami'i sade bir bina olup kurşunla örtülüdür :

ولی آغا او صاحب خیر چونکم
بنا قیلدی بو جامعی او زاهد
ایشیدنلر ایدوب تاریخ قصدین
اولوبدی شول مقام دار المساجد

Tarih beyti hesaben H. 920 (M. 1514) neticesini vermektedir. Bu cami'in harem kapısı üstünde saat kulesi vardır; *Bosna Meşihat-i İslâmiye* mecmuasında kulenin 3,20 × 3,43 makta'ında ve 15 metre irtifaında olduğu mezkûrdur ²³⁸.

²³¹ Bak. 231 numaralı haşiyeye.

²³⁵ Evliya, VI, 437.

²³⁶ Evliya, VI, 438.

²³⁷ Matbu nüshadaki tarih kitabı böyle değildir; bu suret Topkapı Bağdad Köşkü No.301 yazmadan, vezin için bir kelime tashih edilerek nakledilmiştir.

²³⁸ *Glasnik*, V, 1954, S. 36.

Yine Evliya Çelebi'ye nazaran, Sinan Kadı cami'i eski ve kurşunludur; mescidler sekiz tanedir. Sultan Bayezid cami'inin etrafında iki medrese bulunmakta, harem avlusunun son tarafındaki merdiven dibinde Ruznamçeci Büyük İbrahim Efendinin biraderi ²³⁹ merhum Ali Efendi kurşun örtülü, büyük kubbeli bir darü'l-kurra ve bir darü'l-hadis yaptırmıştır. Evliya, Hersek'te böyle müstakil darü'l-kurra bulunmadığını bildiriyor. Bunlardan başka şehirde altı mekteb, üç tekye, Veli Bey cami'i karşısında, gayet metin bir han, lâtif bir hamam vardır; bunlar Veli Beyin oğlunun hayratıdır. Seksen kadar dükkânı bulunmaktadır.

Muasır kaynaklardan *Meşihat-i İslâmiye Mecmuasından* ²³⁸ Vakıf cami'inin çatılı ve minaresinin moloz taşından dört köşe bir kule gibi olduğu anlaşılmaktadır; ezan dört pencereden dışarıya aksetmektedir. Bu kasabanın 1934 deki nüfusu 6200 dür ²⁴⁰.

Polgay (Blagaj) Kasabası :

Evliya ²⁴¹ bu kasabayı Fâtih'in bizzat zabtettiğini söylüyor; yalçın bir kaya üstünde cem'an yedi kulesi olan kalenin kapısı her zaman kapalı durur; kalcırları ve ahali, Duna nehri kenarındaki varoşta oturur. Şehrin ortasından geçen nehir üstünde iki köprü vardır; kasabada kulelerle tahkim edilmiş 450 ev, 10 dükkân ve 5 cami bulunmaktadır. Fâtih Sultan Mehmed cami'i ²⁴² küçük ve kısa minareli ve kurşunludur. Bir medrese, bir mekteb ve tekye, bir küçük hamam ve iki han vardır. Karagöz Beyin bina ettiği bu hamamın ²⁴³ (resim 52, 53) de görülen restitüsyon plânlarına nazaran soğukluk kısmı oldukça büyük olduğu halde, sıcaklık ufaktır; soğukluk kubbesi

²³⁹ Bu zat IV. Sultan Murad'ın meşhur musâhibi ve ruznamçesi İbrahim Ef. olup H.1047 de vefat ettiğine göre biraderinin mevzu'î bahs Darü'l-kurayı ve Dârü'l-hadîsi, o tarihlerde yapmış olması muhtemeldir.

²⁴⁰ Pelletier, *ayn.es.* S.248.

²⁴¹ Evliya, VI,427.

²⁴² Ekrem Hakkı Ayverdi, *F.D.M.* S.80.

²⁴³ *Glasnik*, II,1951,S.395.

müselles-i kürcvî alikalara oturmakta ve kubbenin ufak ve sağır bir kasnağı bulunmaktadır. Köprülerden birisi de XVI. asrın ikinci yarısında ümeradan Karagöz Mehmed Bey tarafından yaptırılmıştır ²⁴⁴.

Hünkâr cami'i kasabanın ortasında olup Kanunî Sultan Süleyman tarafından inşa olunmuştur. Saray Bosna'daki Hünkâr cami'ine çok benzer, ikisinin de aynı mimar tarafından yapıldığı söyleniyor. Buna kenarındaki misafirhâne şâyan-ı dikkattir; içinde her tarafa geçen sıcak su tertibatı bulunmaktadır; maalesef bu gün harabdir ²⁴⁵.

Buna Kasabası :

Balagay'ın pek yakınında ve aynı isimdeki nehir üstündeki bu küçük kasabada Hersek Sancak Beyi olup tanzimat nizamına karşı koyan Ali Paşanın H. 1252 (M. 1836) da yaptırdığı cami'i vardır (resim 54); kesme taştan, sekiz köşe sağır kasnaklı, kubbeli ve yanları duvarlı üçlü kârgir revaklı bir camidir ²⁴⁶; yanında görülen bina yenidir.

Mostar Şehri :

Hersek'in merkezi olan bu şehir Neretva nehrinin iki yakasına yapılmıştır; bütün mânasiyle Türk serhad beldeleri hüviyetini devam ettirmekte, bilhassa muhteşem tek kemerli köprüsüyle şöhrat salmış bulunmaktadır. Tavsifini önce Evliya Çelebi'den dinleyelim ²⁴⁷: Most, Boşnakça ve Sırbçada köprü demek olduğundan, ismini zincire asılı bir geçitten almaktaymış. Kalesi köprüünün başlarındaki iki küçük kuleden ibâret olup Kanunî Sultan Süleyman binasıdır; dirsekli burçlarla ayrıca tahkim edilmiştir (resim 55). Kaleler üstündeki kasırda şehirliler toplanıp sohbet ederlermiş. Şehnişinli, kameriyeli, maksureli 3040 evi, 350 dükkânı olan şehrin ma'mur kısmı çarşı yakasındadır; mecmu-ı tûli 5000 adımıdır. Kırk beş adet cami ve mescidi vardır. Evliya'nın bildirdiği ev

adedine nazaran XVII. asırda on beş bin nüfusu olan şehrin bu asır sonunda 12600 ahalisi ve 30 cami ve mescidi bulunmaktadır ²⁴⁸.

Şimdi âbideleri tetkik ve izah edelim :

Yavuz Sultan Selim cami'i ²⁴⁹ nehrenin sol sahilindedir; I. Sultan Selim zamanında yapılmıştır ve minaresizdir; dahili kalemleri bozulmuştur.

Eski cami : Evliya Çelebi'nin eski cami dediği bu cami'in adı Mujezinoviç'e göre, Nasuh Vučjakoviç'tir; kapısı üstündeki 20×35, iki satırlık Arapça kitâbesi şudur ²⁵⁰:

من بنا مسجداً في سبيل الله المعين
تاريخه رحمة الله عليه دائماً

Kitâbenin tarih mısra'ı H. 935 (M. 1528)i vermektedir. Evliya Çelebi aynı tarih beytini yazdığı halde rakamla 878 işaret etmiştir ki bir hesap hatasından doğmaktadır. *Meşihat-i İslâmiye Mecmuası* da kitâbesinden bahsetmeksizin, doğrudan doğruya 1564 tarihini bildirmektedir; kitâbe olduğuna göre doğru olamaz. Cami'in kubbesi son harbde mühim hasar görmüştür.

Keyvan Kethüda cami'i ²⁵²: Bu camiden Evliya bahsetmemiştir. *Meşihat-i İslâmiye Mecmuası*na göre, büyük tepe üstünde inşa edilmiş olup minaresi sol taraftadır; dahili kalemleri güzeldir; bânisi bu cami için 67 dükkân vakfetmiştir.

Kapısı üstünde, 28×57 santim ebadındaki kitâbe şudur:

یابدی کیوان کتخدا بو جامعی
ایلیوب عون رب العالمین
بو عبادتکاهه مسرور اولدر
قاعدین ورا کعین الساجدین

²⁴⁸ *Kamusü'l-İslâm*, VI, 4473.

²⁴⁹ *Glasnik*, II, 1951, S. 394-395.

²⁵⁰ Mujezinoviç, *ayn. mak.* S. 484; kitâbenin estempajının fotoğrafı vardır.

²⁵¹ Mujezinoviç, *ayn. mak.* S. 465 kitâbenin estempajı makaleye merbuttur.

²⁵² *Glasnik*, II, 1951, 394-399 S.

²⁴⁴ Bejtiç, *ayn. es.* S. 276.

²⁴⁵ *Glasnik*, II, 1951, 398-400 s.

²⁴⁶ *Glasnik*, III, 1952, S. 48.

²⁴⁷ Evliya, VI, 481 ve devamı.

دیدى قندى سخش تاريخى
بيت منان و مقام الصالحين

Tarih beyti hesabın H. 960 (M. 1552) göstermektedir.

KARAGÖZ MEHMED BEY CAMİ'İ :

Şehrin en güzel camilerinden biri olup içten içe 14,00 × 14,00 ebadında, 8 pencerele kasnaklı, tek kubbeli, üçlü revaklı, tamamen kesme taştan yapılmış bir binadır. Son cemaat başlıkları istalaktitli, sütunları yekpare mermerdendir. Tak kapısı yanları istalaktitli ve bir mermer tarih levhasını da ihtiva eden çökertme, müsclesli bir kitâbe altındadır (resim 56). Çok eski ve silik bir resminde bazı İstanbul camilerindeki gibi, ahşabdan ikinci bir son cemaat çatısı bulunduğu anlaşılıyor; bu ilâve saçağın ayakları ve kapısı halen de yerinde durmaktadır.

Minare kaideden itibaren on altı yüzlü başlayıp devam ettiğinden, küp kısmında badem yapmaya lüzum kalmamış, yalnız daralan satırlarla gövdeye geçilmiştir; bunların altında ufak kör hücreler vardır. Şerefesi üç sıra istalaktitli olduğu gibi minarenin heyet-i umumiyesi emsalsiz bir tenasübe malikdir (resim 57). Cami'in köşelerinde yarım küre alikalar dört sıra zarif istalaktitle müzeyyendir; minber mermerden ve oymalı silmeler, kitâbelerle müzeyyendir; kapısı kuvvetli bir tacla biter; külâhı gayet yüksek ve mütenasibdir. Dahilî kalemleri son zamanlarda yapılmıştır.

Evliya Çelebi cami'e Hacı Mehmed Bey cami'i ismini vermiş ve kitâbesini şöyle yazmıştır :

قد بنى هذا الجامع الشريف الاكرم فى عصر
سلطان الاعظم السلطان سليمان خان غازى عز
نصره دستور المكرم نظام العالم حضرت اخ الوزير
المعظم صاحب الخيرات والحسنات الحاجى محمد
بك قد وقع التحرير لتاريخه فى سنة خمس وستين
وتسعمائة 965 (1557)

Bu cami'in vakfiyesi H. 977 (M. 1569)

tarihlidir; bânisi 58 dükkânı bu cami'e vakfetmiştir ²⁵³.

DERVİŞ PAŞA CAMİ'İ :

Kesme taştan, kubbeli, şerefesi müzcyen minareli güzel bir camidir. H. 1001 (M. 1592) Bosna valisi Mostarlı Derviş Paşa ²⁵⁴ tarafından yaptırılmıştır; kalemleri badanayla örtülmüştür ²⁵⁵.

HACI ALİ CAMİ'İ :

Çarşı içinde Ahmed Efendi çeşmesinin karşısında olan bu mescidin pek lâtif ve cami olmağa müstâid olduğunu Evliya bildiriyor. Kapı üzerindeki kitâbesi :

اول محمد مصطفى حقيبي سويلدى
اول كشى كه حق ايجون مسجد بناسن ايلدى
دى خلوص قلب ايله اسنان آنك تاريخى
بيك اون آلتى سنده ياپدى حاجى على مسجدى

H. 1016 (M. 1607).

DEFTERDAR CAMİ'İ :

Kitâbesi, Evliya'ya nazaran:

محمد نام دفتر دارعالى
اولوب ساعى خير و مانع حيف
دوشوب بر بى نظير و خوب تاريخ
ديدى اودمده هاتف منزل ضيف

mısra H. 1017 (M. 1608) i tutmaktadır.

Koski Mehmed Paşa Cami'i :
Köprüye yakın bir yerde ve nehrin

²⁵³ Karagöz Bey hakkında malûmatımız pek noksandır; Alija Nametak, *Karatozbeğ i nyegovo doba, Novi Behar Mec.*; C.VII, 1933, 36-41 de, halk arasında dolaşan rivâyetlere göre, civardaki Beyaz Ova'da doğmuş, İstanbul'a gidip mevki edinmiş, servet kazanmış kardeşi Hacı Mehmed Bey de onun parasiyle bu hayratı yapmıştır; aynı makalede Zagreb Yugoslav Akademisi 1184 numaradaki 1735 tarihli yazma bir mecmuada görülen kayda nazaran da Karagöz Bey, Hersek Sancak Beyi olan, H.960 (M.1552), Hadım Haydar Paşanın emriyle Mostar köprüsünün inşaatını H.965 (M.1557) de yaptırmıştır.

²⁵⁴ Sicil, II,329.

²⁵⁵ Glasnik, II,1951,S.394.

kenarında bulunan bu kurşun örtülü, büyük tek kubbeli cami, kâmil kesme taştan yapılmıştır (resim 58). Kaideden itibaren on altı dılı'lı yürüyen minare mevzun ve mütenasib, şerefesi basittir; önünde ufak bir avlusu bulunmaktadır. Evliya Selâtin cami'i gibidir, diyor. Güzel bir yazıyla olan kitâbesi Evliya'ya nazaran:

حسبة لله محمد پاشا
یاپدی بو جامعی یرنده اول
دیدى تارینجی روح قدس
بیت رحمان و مقام صلحا

Tarih beyti H. 1027 (M. 1618) i gösteriyor. *Meşihat-i İslâmiye Mecmuası* 256 mihrab ve minberinin ve mahfilinin istalaktitlerle müzeyyen olduğunu ve dahilî kalemlerinin ilk şekillerini muhafaza eylediğini ve altı sütuna müstenid şadırvanının, ahşab kısmının ilk tezyinatını havi olduğunu bildirmektedir. Bu zat Sokollu Lala Mehmed Paşa ruznamçecisi ve bilâhare ordu defterdarı olmuştur. Bir de medresesi vardır. Cami'inin yanında kütübhanesi bulunmaktadır 257.

Ruznamçeci İbrahim Efendi cami'i :

Evliya bu cami'in mahalle içinde bulunduğunu yazmaktadır; aslen Mostarlı ve IV. Sultan Murad'ın ruznamçecisi olan İbrahim Efendi tarafından yaptırılmıştır. Evliya Çelebi binanın evsafından bahsetmez. Muasır kaynaklar ise kubbeli olduğunu yazmaktadırlar 258; Cami ebadı itibariyle küçük ise de, teferruatı bakımından şâyan-ı dikkattir; minaresi istalaktitlidir; ufak Tejiča deresi kenarında olan cami, H. 1030 (M. 1620) de yapılmıştır; bu cami yanında bâninin Kresina isminde medresesi vardır.

Sivri Hacı Hasan veya, Radişeva cami'i :

Nehrin sağ sahilinde, Sarıca İbrahim Ağa cami'i karşısındadır. İnşa tarihi H. 1031 (M. 1621) dir; cami kub-

beli olduğu gibi, minare şerefesi istalaktitli ve pek müzeyyendir 259.

Sarıca İbrahim Ağa cami'i :

Evliya bu cami'i kurşun örtülü, âli kubbeli bir "cami'i ibret-nümûn" olarak tavsif etmekte ise de Ruznamçeci İbrahim Efendi cami'i ile karıştırdığı anlaşılıyor; bu cami'i kaygan taşla örtülü, ahşab çatılı, pek zarif minaresi istalaktitlerle müzeyyen ve mütenasibdir; minare Karagöz Bey minaresine pek benzer; bu da aşağıdan yukarıya 16 dılı'lı ve küp kısmı kör mihrabçıklarla müzeyyendir. Evliya'ya göre kitâbesi:

صاحب الخيرات ابراهيم اغا اول كان لطف
اول محب اهل دل ارباب فقرك مسندی
چون تمام اولدی دیدی هاتف آنک تارینجی
مسجد اصحاب دل اهل حقیقت معبدی

H. 1023 (M. 1614) tutmaktadır; *Meşihat-i İslâmiye Mecmuası* = Glasnik, mevzu-ı bahs nüshasında bu tarihi 1634 gösteriyorsa da hata Evliya'nın matbu nüshasındaki yanlış hesabladığı H. 1044 (M. 1634) tarihini, kitâbesine bakmadan kabul etmesinden doğmuştur.

Dibag cami'i :

Sağ sahilde, Dibagathâncye yakındır; debbaglar, XVII. asrın ilk yarısında yaptırmışlardır 260.

Sol sahilde bir de Kotlevin mescidi olup, H. 1043 (M. 1633) deki vesikaların bahsettiğine nazaran, bu tarihten evvel olmalıdır.

Ruznamçeci İbrahim Efendi medresesi'nin meşhur olduğunu ve her iki yakada birer hamam ve 127 konak hamamiyle, çarşı içinde büyük bir han ve murabba'i bir saat kulesi bulunduğunu Evliya Çelebi yazmaktadır. Bu şehrin dibaghanesi ve on dokuz su değirmeni pek meşhurdur. Yukarıda camiler meyânında zikrettiğimiz gibi, mevcut medreseleri iki tane olup biri Ruznamçeci İbrahim Efendi, diğeri Karagöz Bey medreseleridir. Meşhur köprüsüne gelince: Ev-

256 Glasnik, II, 1951, S. 396.

257 Glasnik, I, 1951, S. 397.

258 Glasnik, II, 1951, 19 .S.

259 Glasnik, II, 1951, S. 397.

260 Glasnik, II, 1951, S. 400.

liya Çelebi köprüünün Sultan Süleyman'ın emriyle Mimar Sinan tarafından yapıldığını söylüyorsa da, *Tezkire-tü'l-Bünyân ve Ebniyede* böyle bir kayıt bulunmadığı gibi, son araştırmalar Mimar Sinan'ın çıraklarından bir Mimar Hayrü'd-din tarafından yapıldığını meydana koymuştur. Evliya köprüünün başlarındaki kulelerin kapıları arasındaki mesafeyi 100 adım, yani takriben 70 metre olarak bildirmektedir; köprüünün ayakları arasındaki açıklık ise 29,40, üstteki genişliği 4,30 dur²⁶¹. Evliya Çelebi genişlik için 15 ayak yani 4,5 metre kadar gösterdiğinden hakikate tevafük ediyor, demektir. Ruznamçeci İbrahim Efendi, XVII. asırda Dibagathane yakasındaki suyu, tunç künkleri köprüye rabt etmek suretiyle karşı tarafa geçirip, hamam ve camilere ve sair hayrâta dağıtmıştır.

Köprüünün tarihine gelince: Evliya Çelebi köprüünün Sultan Süleyman'ın emriyle Mimar Sinan tarafından yapıldığını söylüyor; muasır kaynaklar, bu arada tetkikine imkân bulduğumuz Ali Bejtiç, *Bosna ve Hersek'deki Osmanlı mimarîsi* adlı, eserinde²⁶², Mimar Sinan'ın çıraklarından Hayrü'd-din tarafından H. 974 (M. 1566) da inşa edildiğini bildiriyor; bu tarih Evliya'nın gösterdiği tarihlerin hesabına da uymaktadır; Ali Nametak, Mostar hakkındaki makalesinde²⁶³ Zagreb Yugoslav Akademisi, 1184 No.da olup, fotoğrafını koyduğu, H. 1148 (M. 1735) tarihli bir yazmada,

« قلعِ موستار کو پروسی مجدداً بنا اولندی۔ »

فی تاریخ خمس وستین و تسعمائة - فی غرة محرم

الحرام بنظارة مرحوم و مغفور - قره کوز بك

بأمر حیدر پا (شا؟) میر؟ لواء هر سلك

şeklinde, yani köprüünün H. 965 senesinde o zamanki Hersek Sancak Beyi bulunan Hadım Haydar²⁶⁴ Paşa emriyle Karagöz Beyin nezaretinde, yapıldığına dair mevcut kayde istinaden inşa

tarihinin H. 965 olduğunu bildiriyor. *Meşihat-i İslâmiye Mecmuası*, bu kaydı ikmal ile köprüünün H. 965-974 dokuz sene sürdüğünü ve Karagöz Bey nezaretinde yapıldığını söylüyor²⁶⁵. Anlaşıyor ki, tarihi her ne kadar muahhar ise de, yazma mecmuanın kaydı doğrudur; H. 965 tarihi başlama ve bildirilen H. 974 tarihi bitmeyi göstermektedir. Evliya'nın gösterdiği birinci tarih « قدرت كبرى » H. 974 (M. 1566) ve manzum kıt'a

قوس قزحك عینی بو کو پری بنا اولدی

وارمی بو جهان ایچره مانندی هی اللهم

عبرتله باقوب دیدی تاریخی بر عارف

ال کچدکی کو پریدن بزده کچرز شام

Bu da H. 974 (M. 1566) senesini göstermektedir.

Bir de ecnebi kaynakların ve zannımca Prof. Babinger'in bu köprüyü Romalılara ve saireye mal etmek gibi gayretleri vardır ki vesikaların sarahati ve inşaatın gösterdiği Türk hususiyetleri karşısında üzerinde durmağa değmez iddialardan ibarettir. B. A. H. e. g. g. e. r, *Oriens*, VII, No. 1, 1954, bütün ihtimalleri tetkik ve muhakeme ile bu hakikati meydana koymaktadır.

Mostar şehrinde saydığımız eserlerden başka H. 1119 (M. 1707) de vefat eden Mostar müftüsü âlim Mustafa İbni Yusuf ü'l-Mostârî (Şeyh Juje) nin açık ve H. 1174 (M. 1760) da vefat eden Hacı Mehmed Kreho'nun kubbeli türbeleri vardır. Mustafa Mostarî'nin kabri altı sütun üstüne tel kubbeyele kaplıdır.

Koniçe (Konje) Kasabası:

Neretva nehri kenarındaki bu kasaba, (resim 60), Evliya'nın nakline nazaran²⁶⁶ suyun iki tarafına yayılmış ve büyük bir ağaç köprüyle bağlanmıştır. 600 kaygan taşı örtülü evi, 75 dükkânı, sekiz cami'i ve mescidi, iki medrese, üç mekteb, iki hânîkah, bir küçük hamam, iki hanı vardır.

Muasır kaynaklara nazaran²⁶⁷,

²⁶¹ Bejtiç, *ayn. mak.* S. 275.

²⁶² Bejtiç, *ayn. mak.* S. 275.

²⁶³ Alija Nametak, *Novi Behar*, VII, Sarajevo 1933, 35. s. v.d.

²⁶⁴ *Sicil*, II, 260.

²⁶⁵ *Glasnik*, II, 1951, S. 394.

²⁶⁶ Evliya, VI, 487.

²⁶⁷ *Glasnik*, V, 1954, S. 40.

Mehmed Çavuş yahut Tećijska Cami'i köprüden 100 metre mesafede, nehrin sol sahilinde kasabanın en güzel bir abidesidir.

Yunus Çavuş yahut çarşı cami'i yine sol sahilde ve tarzına nazaran XVI. asra aid olması lâzımdır, üstündeki kitâbeye göre H. 1033 (M. 1623) de İbrahim namında birisi tarafından teccid edilmiştir; bina kesme taştan, minare ahşabdandır.

Evliya Çelebi, köprüünün ahşab olduğunu bildirmekte ise de, son neşriyat bu köprüünün H. 965 (M. 1557) senelerinde ve herhalde vakfiyenin tanzim olduğu H. 978 (M. 1570) den evvel Karagöz Bey tarafından kârgir olarak yaptırıldığını göstermektedir ²⁶⁸. Evliya Çelebi'nin böyle bir hata yaptığına tesadüf edilememiştir; bu kaydını bir zuhul olarak kabul icabetmektedir, zannındayız. Köprü (resim 61), iki büyük, iki daha küçük gözden mürekkeb nefis bir eser olup orta gözleri 15 metreyi bulmaktadır.

Bu şehir civarında Clavati çevo da, Neretva üstünde Moštar hâkimi Hacı Bâlî b. Mehmed Efendinin bir köprüsü vardır ²⁶⁸. 1934 senesinde bu kasabanın nüfusu 2500 idi ²⁶⁹.

Duna (Duvno) Kasabası :

Bu Hersek kasabasında ²⁷⁰ Evliya Çelebi, 400 kârgir, kaygan örtülü ev, 10 dükkân, mükellef bir cami'i, mescidler, bir han, bir ufak hamam, olduğunu bildiriyor.

Meşihat-i İslâmiye Mecmuasından öğrendiğimize göre ²⁷¹, Cüce Cafer namındaki bu cami XVII. asırda yapılmış, 1791 de barut inilâkiyle kubbesi harab olunca çatılı, ahşabdan mahfilli olarak teccid edilmiş 1870 senesinde de Pehlivan Ağa namında birisi tarafından tâmir edilmiştir. Silik bir fotoğrafına nazaran kesme taş gövdeli, son cemaat yeriyile beraber bir murabba teşkil eden kârgir, basit minareli bir camidir.

Şuviçse (Šujica) Kasabası :

Evliya'nın nakline göre ²⁷², 300 evi, bir cami ve bir hanı olan bir kasabadır.

Helivne هلونه , (Livno) Şehri :

Serhaddın mühim bir kalesi olan bu şehir Evliya Çelebi yukarıki imlâ ile kaydetmiştir ²⁷³. Fâtih tarafından zabtedilmiş olan hisar beyzi şekilde olup bir kayanın üstünü işgal eyler. XVII. asırda yer yer harab olmakla Evliya'nın hâmisi ve o zaman Bosna Beylerbeyi olan Melek Ahmed Paşa kendi malından tâmir etmiş ve büyük bir kule ilâve cylemiştir; içeride 300 ev, ufak bir Hünkâr cami'i vardır. Varoşunda kârgir 1100 evi, 300 dükkân, yedisi büyükçe on üç cami ve mescid, üç medrese, altı mekteb, altı tekve, bir tek hamam vardır. Kasaba XVII. asırda Klis sancağının merkezi bulunuyordu.

Meşihat-i İslâmiye mecmuasına nazaran ²⁷⁴ eski Roma şosesi üzerinde bulunup 1463 te Osmanlılara geçen bu şehir, H. 1098 (M. 1686) Avusturya muharebesi sırasında sergerde Stojan Yankoviç'in çeteleri tarafından korkunç bir şekilde tahrib edilmiştir. 1934 senesinde kasabanın nüfusu çok az bir miktarda idi; ancak 2200 kişi bulunuyordu ²⁷⁵. Çarşı içindeki Dukat Oğlu Hacı Ahmed veya Glavica Cami'i, fotoğrafına nazaran bedeni, sekiz köşe kasnağı, son cemaat mahalli tamamen kesme taştan tek kubbeli bir bina olup taş minaresinin kısa bir külâhı vardır. Mihrabı, minberi, sütun başlıkları güzel işlenmiştir; dört sütuna müstenid mahfili pek câlib-i dikkattir; kapısı sivri bir kemerle yapılmıştır ²⁷⁶. Kapı üstündeki kitâbesi şudur :

لطف حقله ايريجك اتمامه هاتف ديدى

مسجدك تاريخ كوي « نعم دار المتقين » ²⁷⁷

²⁷² Evliya, V, 447.

²⁷³ Evliya, V, 485.

²⁷⁴ Glasnik, IV, 1953, S. 145-148.

²⁷⁵ Pelletier, *ayn.es.* S. 247.

²⁷⁶ Glasnik, IV, 1953, S. 146.

²⁷⁷ Mujezinović, *ayn. mak.*, S.479, müellifin iş'arına göre bu kitâbe şimdi mevcut değildir; yerinde H. 1302 (H. 1886) tarihli bir tâmir levhası vardır; Kitâbe Evliya'dan alınmıştır.

²⁶⁸ Ali Nametek, *Novi Behar*, VII, 1933, S. 41 ve Bejtić, *ayn.es.* S. 246.

²⁶⁹ Pelletier, *ayn.es.* S. 246.

²⁷⁰ Evliya, V, 492.

²⁷¹ Glasnik, V, 1954; S. 41.

Hesaben H. 996 (M. 1587) tutmaktadır. Sipâhî Mehmed b. Abdullah cami'i :

Kapısı üzerinde 35 × 70 ebadında üç beyitlik Arapça kitâbesi şudur:

بنی مسجداً ابتغاءً لله
محمد سپاهی بن عبدالله
بمال طیب و حلال کسبه
لیصلی فیہ و یدکر الله
فی سنة تسعمائة و احدی و سبعین
لیکن مقبولاً حسناً عندالله²⁷⁸

Bal Ağa - Balajinoj veya Balaguša cami'i :

Fotoğrafına ve mecmuanın tarifine nazaran eski şehrin medhalindeki bir tepenin üstündedir; beden duvarları basıkça, minaresi kısa ve kalındır. Son cemaat yerinin iki tarafı duvarla kapalı olup ortası müzeyyen başlıklı iki sütuna müstennidir; üç sivri kemer duvar ve ayaklara basar. Minberi taştır; mihrabı istalaktitlerle müzeyyendir; beş müzeyyen başlıklı sütuna müstenid bir mahfili vardır; tabiattan alınmış kalemlerle müzeyyen, cami'in içi pek câzibdir. Cami oldukça harap bir haldedir; kurşunları bozulmuştur; minare son harbde bombardımandan zarara uğramıştır²⁷⁹. 10,5 × 19,00 ebadındaki bu mühim cami'in 55 x 93 santimlik taş kitâbesi şöyledir:

غفرالله تعالى بالعز والكرم
لصاحب الخیر و سائر الامم
و یسرالله له اجر جزیل
قد وضعنا تاریخه بذهبي القلم²⁸⁰

Tarihi H. 920 (M. 1514) göstermektedir.

Evliya'nın Lala Paşa ismini verdiği ve yalnız tarih mısra'ını yazdığı Mustafa Bey veya sadece Bey Cami'i kubbelidir; H. 1098 (M. 1686) daki Avusturya işgali esnasında çok zarar gören cami son harbde İtalyanlar tarafından ahır ittihaz edilmiş ve bir mermi büyük

kubbeyi delmiştir. Şehrin diğer camilerinden daha büyük ve güzel olan bu cami'in istalaktitlerle müzeyyen yüksek mevzun bir taş minaresi vardır; son cemaat yeri tamamen yıkılmış, ne kapısı ne penceresi kalmıştır²⁸¹. Kapısı üstündeki 70×87 ebadındaki, bozuk yazılı Türkçe kitâbesi şudur:

ینه رسام رسم نهاد ذکا
قلدی تدبیر حضرت امیر اللواء
مصطفی بیک که منبع الخیرات
ایلدی خیر ایدوب جامعه بنا²⁸²
بر مقام لطف و زیاده
اوردی اندن ابو بنایه بنا
که بو یرلرده مثلنی آنک
کورممش اولاکمه له (؟) مثلا
ایله لازم محله یاپدی آنی
شکر ایدوب جماعتی ایدی ثنا
و یردی شعر تمام زینت و زین
بر یرنده قصوری یوق اصلا (؟)
بر خدایی نلر اولدی مان
باش آکر کورسه قبه مینا
الله الله نه جایی دلکش اولور
بو میدر یوخسه جنت الماوا
قلدی قدرت بو بیت معموری
قبله کاه قلوب اهل صفا
الاجورد (؟) درکه حقه بند
ایلدیم صاحبته دلدن دعا
کشفیا بنیادی بیلنمک ایچون
تاریخن دیدمکه بو خیر البنا سنه ۹۸²⁸³

²⁸¹ Glasnik, ayn.mak. S. 147.

²⁸² Kitâbenin yazısı köttüdü; iyi okunmuyor, vezin ve lâfzı da bozuktur. İkinci beyitdeki "جامعه" nin ل nin olması daha doğrudur. Kitâbenin sonunda "سنه ۹۸" gibi bir rakkam görünmektedir; Evliya'nın matbu' nüshasında tarih; 975 kaydedilmiş ise de Topkapı Sarayı, Bağdad Köşkü No.301 yazmada H.985 dir; bizim hesabımız da bunu te'kid etmektedir.

²⁸³ Mujezinovič, ayn. mak., S.474.

²⁷⁸ Mujezinovič, ayn. mak., S.471. Evliya yalnız tarih beytini kaydetmiştir.

²⁷⁹ Glasnik, ayn. mak. S. 147.

²⁸⁰ Mujezinovič, ayn.mak. S.457.

bu tarih H. 985 (M. 1577) tutuyor. Evliya Çelebi bu cami'e Lala Paşa dediği gibi *Yugoslavya Meşihat-i İslâmiye Mecmuası* da bâninin bilâhare Lala Mustafa Paşa olan Kilis Sancağı Beyi Mustafa Bey olduğunu sarahaten yazıyor; halbuki Lala Mustafa Paşa H. 974 tarihlerinde İstanbul'da bulunup cami'in inşaatından sekiz sene evvel de H. 977 (M. 1569) da, Kıbrıs'a hareketle fetihden sonra kubbe veziri olmuştur; bu yüzden cami'in yapıldığı H. 985 de Kilis Sancağı Beyi olması mümkün değildir. Diğer cihetten o tarihte bu Sancağın Beyi olan, aynı namda, birisini de tesbit mümkün olamamıştır. Herhalde meselenin tenviri lâzım gelmektedir. Bu şehirde dört köşe, ve her yüzde ikişer pencereyi büyücek bir saat kulesi vardır.

Evliya Çelebi'nin dere kenarında bulunduğu bildirdiği büyük hanın bânisi Bosna valisi Sokollu Ferhad Paşadır²⁸⁴; bu han şimdi tamamen yıkılmıştır.

Evliya Çelebi şehirde pek çok çeşme olup Handan Kethüda namına olanın meşhur bulunduğunu ve şehir civarında bir minare boyu yerden sular fişkırarak değirmenleri çevirdiğini yazıyor. Menbaa büyük bir havuz yapıp arkadaki kayaya şu tarihi hakketmişlerdir; Evliya bunu durbinle okuduğunu ilâve etmektedir:

مصطفى آغا بنى هذا البنا
حسبة لله رب العالمين
يسر الله له اعلى المقام
ضاعف الله جزاء المحسنين
الهم الله لنا تاريخه
مجمع الابرار وحي الراملين

H. 974 (M. 1566).

Ravno Kasabası :

Livno'nun şarkında olan bu kasabada Sokollu Ferhad Paşanın bir kervansarayı vardır²⁸⁴; bu han yıkılmıştır.

Klamoč (Glamoč) Kasabası :

Evliya'ya göre²⁸⁵ sarp kaya üstünde bir kalesi, cami'i, mescidleri, bir hanı olan ufacık bir kasabadır. 1934 senesinde 2000 nüfusu bulunmaktaydı²⁸⁶.

İvranya (Vrana) Hisar ve Hanı :

Benkovac civarında, Adriyatik denizine pek yakın bir yerde, ufak çiftlik gibi bir köydür. XVII. asırdan sonra elden ele geçen bu yeri Evliya Çelebi ziyaret eylemiş²⁸⁷, fakat hiçbir tarife geçmeye vakit bulamamıştır.

Kulelerle tahkim edilmiş bulunan kalesi bugün harabdır (resim 62). Bu mevkide ehemmiyetli olan kalenin yüz elli metre garbındaki handır. Memeli kemer pencerelerine bakınca bir Venedik yapısı hissini veren bu binanın, kapısında Türk üslubu hemen kendini göstermektedir. Hanın iç kısmı eski halini daha fazla muhafaza etmektedir; mahallî rivayet bu hanın 500 sene evvel Türkler tarafından yapıldığı merkezindedir. (Resim 63) binanın takribî bir krokisini göstermektedir; basık kemerli bir kapıdan, önü büyük bir kemerle avluya açılan, medhal tonozu altına girilir; avlu çok geniştir; karşıda, mazgal deliklerinden ziyade alan üç ocaklı asıl yolcu dairesine geçilir; buranın kapısı, iki yığma ayağa müstenid üç sivri kemer ve bir kubbeyle muhafaza edilmektedir (resim 64). Ayaklar ve kemerler gayet itinalı kesme taştandır; kubbe yıkılmıştır; yolcu dairesini örten tonoz da yıkılmıştır (resim 65); bu son resimde görülen arka cebhe yolcu dairesinin büyüklüğü hakkında bir fikir verir; fotoğrafın sağında görülen büyük pencereler sonradan açılmıştır.

Avlunun sağında ahır kısmı vardır; (resim 66) da ahırın medhal kemeri ve duvarları, (resim 67) de ocağı ve haricî cephesi görülüyor; memeli pencereler Venedikliler tarafından açılmıştır. (Resim 68) de hanın medhal cebhesidir; üstteki kat ve maşikuliler Venediklilerin yaptığı muhdes kısımlardır. Bütün bina gibi,

²⁸⁵ Evliya, V, 501.

²⁸⁶ Pelletier, *ayn. es.*, S. 244.

²⁸⁷ Evliya, V, 467.

²⁸⁴ Bejtich, *ayn. es.*, S. 272.

haricî duvarlar da kesme taştan yapılmıştır.

Avlunun sol tarafına sonradan bir sıra oda ilâve olunmuştur. Bina bugün bir çiftlik olarak kullanılmaktadır.

Udvine (Udbina) Kasabası :

Una nehri kenarındaki bu serhad kasabasında bir kale ve içinde cami ve anbarlar olduğunu Evliya Çelebi bildirmektedir ²⁸⁸.

Lika (Lika) Kasabası :

Una nehrinin karşı sahilinde ve biraz şimalde olan bu kasabanın mustatili bir kalesi kulelerle tahkim edilmiş 300 evi, cami'i, anbarları olduğu Evliya'da mezkûrdur ²⁸⁸.

Bihke (Bihac) Kasabası :

Bosna'nın Osmanlılar tarafından zabtolunan son kalesidir. Evliya Çelebi burayı tarif etmemiştir. Muasır malûmata nazaran ²⁸⁹ Fethiye cami'i gotik tarzlı ufak bir kiliseden tahvil edilmişti; bu günkü vaziyeti, fotoğrafına göre, basit kârgir minareli, çatılı ufak bir camidir. Bihke kaptanlarının oturduğu kule iyi bir vaziyette bulunmaktadır. Kule civarında sekiz köşeli, taş ve tuğla sıralariyle yapılmış bir türbe mevcuddur; içinde kimin yattığı bilinmemektedir; epeyi harab vaziyettedir. Bu kasabanın 1934 senesinde 8500 kadar nüfusu bulunmaktaydı ²⁹⁰.

Ostrojac (Ostrozac) Kasabası :

Bu kasabada güzel bir saat kulesi bulunmaktadır ²⁹¹.

Srepniça (Srebrenica) Kasabası :

Drina nehri dirseğinin iç kısmında olan bu kasaba, Evliya Çelebi'nin izahatına göre ²⁹², Fâtih tarafından zaptolunmuş, muhasara esnasında kalede vaki olan hasarat II. Sultan Bayezid tarafından sathice tamir edilmiştir ²⁹³.

²⁸⁸ Evliya, V, 511.

²⁸⁹ Glasnik, IV, 1953. S. 368.

²⁹⁰ Pelletier, *ayn. es.*, S. 239.

²⁹¹ Beytić, *ayn. es.*, S. 253.

²⁹² Evliya, V, 425.

²⁹³ Bu kalenin tamamen Türk yapısı olduğu, Beytić, *ayn. es.*, S. 293. deki kayıddan, anlaşılmalıdır.

Varoşunda 800 kârgir ev, 70 dükkân, kiremitli ve minareli Sultan Bayezid cami'i ve başkaca beş cami ve mescid, üç mekteb, bir tekye ve hamam ve bir han vardır.

Şahin Paşa Hanedanı Makarrı :

Saray-Bosna ve civarında şehirler haricinde eski derebeylerinin konakları olup Evliya tarafından "hanedan" olarak tavsif edilen malikâneler vardır; Evliya'nın bildirdiği Şahin Paşa hanedanı'nı bunlara misal olarak alabiliriz ²⁹⁴; büyük seyyahın nakline göre, gece gündüz, bin atlının konup geçtiği bu handa 70-80 hücre ve bir çok maksûreler vardır. Yolcuya ve hayvanına arzusu veçhile yiyecek ikrâm olunur; hamamında yıkanılır. Fâtih zamanından beri devam edegeldiği anlaşılan bu anane, eski derebeyliğe müslüman âdetlerinin aşılmasıyla meydana gelmiştir.

Saray Bosna (Sarajevo) Şehri :

Osmanlı Bosna eyâletinin merkezi olan bu büyük belde Bursa, Edirne, Üsküb ve emsali gibi tam mânasiyle yeni baştan yapılmış bir Türk şehridir. Yerinde Vrhbosna ²⁹⁵ isminde adı bilinmeyen bir palanka varken Osmanlılar devrinin ilk yarım asrında pek çok cami, han, hamam, medrese, köprü, bedestanlarla müzeyyen mamur ve müreffeh bir şehir olmuştur.

İsminin esasını yakınındaki büyük Bosna nehrinden almakta olup, fethi müteakib henüz sancak beyliği merkezi halinde iken yapılan Bey Sarayından dolayı da buna saray ismi eklenerek Saray Bosna namıyla anılmaya başlanmıştır. Bazan Bosna Sarayı da denir; Boşnak lisanındaki ismi Sarajevo'dur.

Şehir Osmanlılar tarafından H. 840 (M. 1436) da işgal olunduktan sonra Bosna Sancak Beyi makarrı oldu; H. 991 (M. 1583) de de Bosna Beylerbeyine resmî merkez vazifesi görmeye başladı ²⁹⁵. Bununla beraber valiler ön-

²⁹⁴ Evliya, V, 426.

* *İslam Ansiklopedisi*, İst. 1941, C. II, 736.S.

²⁹⁵ Pelletier, *ayn. es.* S. 24.

ce Travnik'de ve 1588 den sonra Banya Luka'da kalır ve şehri senede bir defa resmî olarak ziyaret ederlerdi ²⁹⁶. 1851 den 1878 ya kadar valiler bu şehirde ikamet ettiler; 1878 da Avusturya işgali vaki oldu; 1918 de Yugoslavya'ya verildi. İlk Sancak Beyi Konjie'de iskân edilen Tatarların reisi Minnet Beyin oğlu Mehmed Bey olmuştur ²⁹⁷. İkincisi Üsküb'de büyük hayratı olan İshak Bey-Zâde İsa Beydir.

İsa Beyin emâreti H. 858 (M. 1454) senesinde, vefatı da H. 874 (M. 1469) dan az sonradır ²⁹⁸. İlk Beylerbeyi H. 991 (M. 1583) de Sokollu Ferhad Paşa olmuştur. Evliya'nın bu şehri tavsifine gelince ²⁹⁹, müellif Fâtih devrinde Hersek ve İzvornik'ten sonra burasının fethedilip şimdiki Hünkâr Cami'inin yerinde bir saray inşa edilmekle isminin ondan geldiğini bildirdikten sonra, kalesinin küçük olduğunu ve içinde bir "Ebü'l-Feth Mehmed Han Cami'i bulunduğunu ve XVII. asırda Sadr-ı A'zamlardan Melek Ahmed Paşanın Bosna Beylerbeyliği esnasında bu kaleyi tamir eylediğini bildirmektedir. Evliya, Kanunî nizamı mucibince üç tuğlu vezirlere verilen bir eyâlet olduğunu söylediği halde *İslâm Ansiklopedisinde*, H. 991 (M. 1583) senesinde Bosna'nın eyâlet olduğu beyan olunmaktadır; bu iki menba arasında en aşağı yirmi senelik bir tarih farkı vardır.

Şehir 400 mahalle olup bunun onu Sırp ve Bulgar, ikisi Yahudi, 390 1 müslümandır, on yedi bin fevkânî ve tah-tânî mamur evi vardır; her eyâlettekin-den daha geniş olan Paşa Sarayı en mükellefi olmak üzere, Defterdar Musli Efendi, Ser-Defterdar Mûsli Paşa sarayları meşhurdur. 177 cami ve mes-cidinden 77 sinde cuma namazı kılınır;

²⁹⁶ Y. A, S. 732.

²⁹⁷ Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi*, İstanbul 1329, Mehmed Ata tercemesi, III, 82 ve Sicil, IV, 515.

²⁹⁸ Glîša Elezoviç, *Turški Spomenici, Glasnik Skopskog naučnog društva* (1925-1927) den ayrı baskı, S.24.

²⁹⁹ Evliya, V, 427 v.d.

mütebaki 100 tanesi mesciddir ³⁰⁰. Evliya, camilerinden yukarı kalede Sultan Paşa (?) Varoшта Ferhad Paşa, Hüsrev Paşa (Bey olacak) Gazi Ali Paşa, İsa paşa (Bey olacak) camilerini ve Hacı Osman mescidini zikrediyor. Bunların tafsilâtını aşağıda göreceğiz. Medreselerinin adedini bildirmeyip çok olduğunu beyanla iktifa ediyor; yine Evliya sekiz darü'l-kurrası olduğu halde âli tabakalısı bulunmadığını, on yerde hâdis okutulduğunu, takat ayrıca darü'l-hadîsi bulunmadığını söylüyor. Yüz seksen adet sibyan mektebinden Hacı Sencah'ın tarihinin « قالوا لا علم لنا الا ما علمتنا » olduğunu ilâve eyliyor. ³⁰¹

Evliya şehirdeki 47 tekyeden Mevlî Hânîkahının Miljacka nehri kenarlarında cennet gibi bir buk'a olup 79-80 hücre, semâ'hânesi, darü'l-itamı bulunduğunu, bundan başka da Misafir Şeyh, Abdülkadir Geylanî, Halvetî, Bistrigî İbrahim ³⁰² Efendi tekyelerini zikrediyor. Durmadan akan 110 çeşmesi, 300 den fazla sebilhânesi vardır; Ferhad Paşa, Hüsrev Paşa (Bey), Murad Paşa, Gazi İsa Bey sebilleri en meşhurlarıdır.

Çarşı hamamları beş tane olup en hoş Hünkâr hamamıdır; 670 den fazla mükellef konak hamamı vardır.

Yolculara hasbî aş dağıtılan üç kervansarayı mevcuttur. Yirmi üç tane kale gibi tüccar hanından Hacı Beşir ve Hacı Nezir ³⁰³ maruftur. Sekiz

³⁰⁰ Bejtîç, *ayn. es.* S. 243; Meşihat-i İslâmiye'nin resmî istatistiğine göre, ikinci cihan harbine kadar Saray Bosna'da 108, bu gün 87 cami bulunmaktadır. Bütün Bosna Hersek'te harbdan evvel 1173 cami ve mescid vardı.

³⁰¹ Bu tarih H. 1054 (M. 1644) tür; ancak tarihe imâ olan, « قالوا » 138 hesablanmazsa H. 916 (M. 1510) etmektedir; kezalik matbu nüshada «سجاء» suretinden yazılan ismi de Topkapı Sarayı, Bağdad Köşkü Kütüphanesi, No.301 den yukarıki gibi tashih olundu.

³⁰² Bistrigî kelimesi matbu nüshada Şerifi yazılmıştır; Bağdad Köşkü No. 307 yazma yaprak 129 a nazaran, tashih edilmiştir. Esasen Bistrigî İbrahim Efendi meşhur bir şeyh olup Hünkâr Cami'i haziresinde yatmaktadır.

³⁰³ Matbu nüshada nezir ismi «نزر» gibi garib bir şekilde yazılmıştır. Bağdad Köşkü No. 301 yazma 155 yaprağa göre tashih edildi.

aded de bekâr hanı vardır. Dükkânları 1080 aded olup sakafı ahşab ile örtülüdür; bedestanı kârgirdir. Miljacka üzerinde yedi köprü vardır; Hünkâr köprüsü alçak, fakat uzundur.

Hacı Hüseyin köprüsünün tarihi:

کوريجک اتمامی هاتف دیدی تاریخ
کوروی حاجی حسین قلدی تمام³⁰⁴

Evliya'nın muasırlarından Athanas Georgik'in 1628 deki tavsifine göre de yeni üslûbda kesme taş çok güzel köprüler, 115 cami, 15000 ev, 12000 (?) dükkân vardır³⁰⁵. Bosna Katolik Piskoposu Fra Marijan Maravić 1655 de, 20000 Türk, 100 katolik evi, 118 cami zikretmektedir³⁰⁶. Daha bunun gibi bir çok müşahideler bu şehrin feyz ve bereketini anlatmakta mütefiktir. Ancak H. 1109 rebîü'l-evvelinde (M. 1697) Prens Eugène Bosna'ya akın ederek şehre kadar gelmiş ve iki gün iki gece şehri yakmıştır; bu esnada 6000 ev ve 160 cami'in harab olduğu rivayet edilir³⁰⁷. Daha yeni kaynaklardan *Kamusü'l-A'lâm*³⁰⁸, asır sonunda üçte ikisi müslüman olmak üzere 50000 nüfusu, 120 cami ve mescidi, müteaddid medrese ve 20 mektebi bulunduğunu bildiriyor. Yalnız Sultan Mehmed tarafından yaptırılmış saraydan bahsetmesi bir zühûl eseridir. *İslâm Ansiklopedisi*, (II. 736) da, Osmanlı hâkimiyetinin son senelerinde 41000, 1910 da 52000, 1921 de 66000, 1931 de 78000 ahali olduğunu bildirmektedir. Bu gün nüfusunun 100.000 olduğu söylenmektedir; şehir, tarihî Türk kısmı ve hıristiyanlarla meskûn yeni kısım olmak üzere ikiye ayrılmış olup büyük müslüman ekseriyeti ekalliyete indirilmiştir.

³⁰⁴ Matbu nüshadaki beyit noksan ve yanlış; Bağdad Köşkü No. 307 yaprak 129 b'ye nazaran tashih edildi; tarih H. 1029 (M.1669) tutmaktadır. Hacı Hüseyin şehir kethüdası olduğundan köprüye (Şehriye) ismi verilmiştir.

³⁰⁵ Starine, Zagreb 1885, S. 126 dan naklen, Pelletier, *ayn. es.* S.26.

³⁰⁶ Fermandžin, *Acta Bosnae*, Zagreb 1892, S. 476 dan naklen Pelletier S. 29.

³⁰⁷ Pelletier, *ayn. eser*, S. 29.

³⁰⁸ *Kamusü'l-A'lâm*, II, 1388..

Şimdi şehir âbidelerini tarih sırasına göre tetkik edelim:

Eski cami - Hünkâr cami'i Ebü'l-feth cami'i: H. 858 (M. 1454) de Bosna Sancak Beyliğine tayin olunan İshak Beyoğlu Gazi İsa Bey bu cami'i H. 862 (M. 1458) de ahşab olarak yaptırmış³⁰⁹ H. 866 (M. 1463) da Saray Bosna'yı ziyaret eden Fâtih Sultan Mehmed'in takdirine mazhar olduğunu anlayınca da kabulünü rica etmiş ve bu suretle Hünkâr cami'i namını almıştır. H. 968 (M. 1560) da bir çete baskınında yanan bu cami'in, Bosna şer'i sicillerindeki bir keşif hüccetine nazaran H. 973 (M. 1565) de ihyasına başlanıp bir sene sonra bitirilmiştir. Bu günkü kubbeli cami'in içten içe ebadı 13×13 tür; minberi, mihrabı, iki kürsüsü taştandır.

Hekim oğlu Ali Paşanın divan efendisi Akevalı Osman Şehdî Efendi, H. 1173 (M. 1579) bir kütüphane eklemiştir, H. 1265 (M. 1848) Şerifi-Zâde Mehmed Fadıl Paşa ilâveler yaptırmış, H. 1270 (M. 1853) de de muvakkithâne, imam ve müezzin odaları ve şadırvan inşa olunmuştur. Haziresinde Şeyh İbrahim Bistrigî (H. 1075), Yeniçeri Ağası Bosnalı Abdullah Ağa (H. 1105), vâli Bosnalı Muharrem Paşa (H. 1076) medfundurlar³¹⁰.

Yerinde müşahede ve tedkikimizce nazaran (resim 69), avlu kapısından iki kubbe altından geçilip cami haremine girilir; medhalin sağ ve solunda bölmelerle ayrılmış dörder kubbeli iki kol vardı; bunlardan sağdaki büyücek kubbe Cemaat-i İslâmiye'nin merkezidir; soldaki yukarıda mevzu-i bahs kütüphanedir (resim 70); kütüphane ikiye bölünerek, alt kat ve sol kolun cebhesindeki iki oda ile beraber kitab mahzeni, üstü okuma yeri vazifesine tahsis edilmiştir. Medhalden köfeki taşından yollarla ayrılmış kakma çakıl döşeli avluya gidi-

³⁰⁹ Ahşabdan kasıd, her halde, kârgir duvar üstüne ahşab çatı olacaktır.

³¹⁰ T. O. M. cüz 12, S. 774. İstanbul 1329, Bibliyografya: *Saray Bosna'da Ebniye-i Hayriyenin musaaver tarihi*, muharriri: Kemura - Zâde Seyfû'd-din Fehmi bin Ali.

lir; cami'in esas revakı üçlü iken, yanlara birer kemer ilâvesiyle genişletilmiş ve bunlara saplanmak üzere üçer kubbeli yan revaklar ilâve olunmuştur (resim 71).

Şeyh Seyfû'd-din Kemura'nın, Fadıl Paşanın yaptığından bahsettiği ilâveler bunlar olsa gerektir. Eski revaklar da yeniler de istalaktit başlıklı mermer direklere oturur; böyle yanları açık bir sütunlar manzûmesine diğer hiç bir camide rastlanmaz.

Cami kürevî müselles alîkalara oturan sekiz pencere, yüksek kasnak üstünde, tek kubbeyle örtülmüştür. Alîkaların üstleri, hariçte müsellesî mâil sofalarla örtülmüştür. Bütün manzûme kurşun kaplıdır (resim 72). Minber mermerden oyma, güzel kapılı ve külâhlı, mihrab yine mermerden ve istalaktitlidir. Alçı pencereleri ve kalemleri bozulmuştur. Kapı üstünde sekiz beyitlik ve H. 1262 (M. 1845) tarihli tamir kitâbesi vardır (resim 73). Şeyh Seyfû'd-din Kemura Efendi H. 1265 tarihli ilâveden bahsettiği halde, üç sene evvelki bu tamiri kale almamış ise de bu noksan, bir bibliyografya makalesi olan mehazımızdaki nakil hatasından da doğabilir.

Cami, Şeyh Seyfû'd-din Efendinin işareti veçhile tamamen XVI. asır yapısıdır; ilk binasından eser kalmamıştır. (Resim 71), görüldüğü veçhile hazirede pek çok eski kabirler vardır.

Yahya Paşa Cami'i :

Nehrin sağ sahili yamaçlarında, Üsküb'de de cami'i olan II. Sultan Bayezid'in damadı Yahya Paşa tarafından H. 878 (M. 1484) de yaptırılmıştır. Cami, kiremitle örtülüdür; ahşab son cemaat mahalli çok geniş ve mütenasibdir; minare kârgirdir. İç tavanın ahşab işçiliği pek güzeldir ³¹¹.

Gazi İsa Bey oğlu Mehmed Bey cami'i :

Hersek Sancak Beyi Mehmed Beyin Bistrik deresi civarında yaptırdığı bu cami'e, mahallesine nisbetle, Bistrik derler. Cami, H. 1109 (M. 1697) Avusturya işgali esnasında harab olmuştur;

ahşab çatılı olarak yeniden yapılmış ve 1905 te tamir edilmiştir. Minaresi kârgirdir; mihrab ve minber istalaktitlidir ³¹². Yanında meşhur Bistrigî tekyesi ve kendi mektebi vardır. Üç beyitlik Arapça kitâbesi şudur :

ابن عيسى محمد بك بنى
جامعاً للقاعدين الخاشعين
كان موصوفاً بعدلٍ وسخى
وهو فى الدنيا اميرالسائلين
قيل تاريخاً لهذا الجامع
معبد الاعيان دار العارفين ³¹³

Tarih beyti hesaben H. 926 (M. 1520) göstermektedir. *Meşihat-i İslâmiye Mecmuası* = *Glasnik* ise 1519 işaret etmiştir; herhalde bir zühûl olsa gerektir.

Mustafa Bey Cami'i :

Bânisi İskender Paşanın oğlu Mustafa Beydir; sol sahilde ve nehrin yakınında, kubbeli bir camidir. Çok yüksek ve mevzun minaresi ayakta ise de son cemaat yeri tamamen yıkılmış, kubbesinin üstünde otlar bitmiş bir halde bulunmaktadır ³¹⁴. Kitâbesi şudur:

مصطفى بيك قدبنى هذا البنا
حامداً لله حمد الشاكرين
الهم التاريخ من عند الآله
معبد الابرار دارالحامدين ³¹⁵

Hesaben H. 924 (M. 1518) tarihini göstermektedir.

Çekrekçi Cami'i :

Baş çarşı mevkiinde Çekrekçi Hacı Mustafa Muslihu'd-din namında birisi tarafından H. 933 (M. 1526) da yaptırılmıştır ³¹⁶. Kesme taş duvarları alçaktır; sekiz köşe kasnaklı ve kubbelidir. Önüne geniş sayvanlar ilâve edilmiştir; minaresi renkli taşlarla süslüdür.

³¹² *Glasnik*, II, 1951, S. 161

³¹³ Evliya, V, 430 ve Mujezinovič, *Turski Natpisi u Sarajevu iz XVI Vjeka, Prilozi za orientalnu filologiju i istoriju Jugoslovenskih Naroda pod Turskom Vladavinom*, III, IV, 1952-53, s. 96

³¹⁴ Pelletier, *ayn. eser.* S. 89.

³¹⁵ Mujezinovič, *ayn. mak.* S. 95.

³¹⁶ *Glasnik*, II, 1951, S. 160

Gazi Hüsrev Bey Cami'i :

Şehrin en mühim binası olan bu cami, tam bir Türk muhiti teşkil eden çarşının ortasındadır. Cemaati kalabalık; vakfı pek geniştir. Camiden başka medrese, türbe, bedestan, han, hamam ve bir hanikah bu Hüsrev Beyin hayrâtıdır; bunları sıralarında zikredeceğiz.

Cami ve kitâbesi müteaddid tetkiklere mevzu olmuştur. Bunların en mufassalı Ćiro Truhelka³¹⁷ ya aiddir; 120 sahifelik bir monografide Hüsrev Beyin bütün hayrâtını gösterip kitâbelerini vermektedir; plânlar Almanca bir kitâbdan alınmıştır³¹⁸.

(Resim 74) de görüldüğü veçhile cami vâsi bir avlu ortasında olup kible kapısı karşısında sekiz direğe müstenid bir şadırvan vardır. Şadırvanın esası eskidir; ahşab kısmı tamir görmüştür. Haremın sol köşesine ve arka taraflarına dükkânlar tecavüz etmiştir; ortada cami ve türbeler bulunmaktadır. Beş kemerli revakın yanları kapalıdır; harimın orta kısmı yüksek dört köşe bir beden üstüne oturan sekiz yüzlü ve pencereless kasnağa müstenid on beş metre kutrunda tek kubbeyle örtülüdür; yanları epeyi alçak olup birer ufak kubbeyle, mihrab çıkıntısı ise yarım kubbeyle mesturdur; (resim 75 - 76). Plânı İstanbul'daki Atik Ali Paşa Camiine pek benzer; yalnız burada yan kubbeleler tektir; bununla beraber kubbenin daha büyük, orta kısmın daha yüksek olması Husrev Bey Cami'ine daha heybetli bir manzara vermektedir; eb'ad arasındaki tenasüb de daha uygundur. Bu cami'in bânisi ve bıraktığı bütün eserler Bosnalılarca pek mergub olduğundan, alâkayı hiç bir zaman kesmemişler ve içini dışını tezyine pek heves ve gayret göstermişlerdir; bu yüzden cami'in içi sıvama muhdes kalemlerle yüklü olduğu gibi, haricde revak altında, pencere kenarlarında, tezyinat ibzal olunmuştur. (Resim 77,

78, 79) da bu hal açıkça görülmektedir. Hattâ son iki resimden, evvelce bir de kesme taş taklidi yapıldığı anlaşılmaktadır; son zamanda bunlar hazfolunmuştur. Kapının taş ve tahta kısımları da boya ve süse gark edilmiştir. Daha eskiden kemerler de boyanmıştı; şimdi onları da biraz hafifletmişlerdir.

5,00 metre irtifanda, 0,65 kutrundaki revak sütunlarının başlıkları istalaktitlidir. Minber, mermerden oyma, nefis bir cserdir (resim 78); mihrab da pek zariftir. Mahfiller pek geç bir tarihe aiddir olmamakla beraber sonradan ilâve olunmuştur.

Kapı üstündeki kitâbe şudur (resim 80):

جامع الابرار خسرو بك بنا
حسبة لله دارالساجدين
قاتل الاعدا معين للغزاة
ناشر الاحسان نصير العابدين
الهم الله لنا تاريخه
مجمع الابرار دارالحامدين³¹⁹

Kitâbeye göre II. Sultan Bayezid'in kızı Selçuk Sultan ile Ferhad Beyin oğlu olan, Husrev Beyin ikinci def'a Bosna Sancak Beyliği zamanında, H. 937 (M. 1530) senesinde, bu cami inşa olunmuştur.

Ak Cami (Bijela) :

Bosna Sancağı Beyi Husrev Beyin Divan kâtibi Haydar Efendi tarafından H. 952 (M. 1545) de inşa edilmiş mühim bir camidir. H. 1109 (M. 1697) Avusturya akınında harab olmuş ise de derhal ihyâ görmüştür. H. 1282 de, Topal Osman Şerif Paşa tarafından tekrar imar olunmuştur³²⁰.

Cami mustatili ve oldukça büyüktür; gayet câlib-i dikkat büyük bir ahşab sayvanı vardır; yarı irtifada bir balkon taşımaktadır.

³¹⁷ Dr. Ćiro Truhelka, *Gazi Husref Beg njegov Život i njegovo doba Sarajevo* 1912.

³¹⁸ Edmund Sty, *Das Bauwesen in Bosnien und Herzegovina*, Wien 1887.

³¹⁹ Truhelka, *ayn. es.* S.66 ve Mujezinovič, *ayn. mak.* S. 96 Evliya yalnız tarih beytini kayd etmiştir.

³²⁰ *Glasnik*, II, 1951, S. 45.

Bozacı Cami'i :

H. 963 (M. 1555) scnesinde Bozacı Hacı Hasan namında birisi tarafından inşa edilmiştir ³²¹; kubbeli ve mermer direkli bir son cemaat yeri vardır; kitâbesi şudur :

قد بنى هذا البنا للصالحين
من هو فخر لقوم مانحين
قال فيض الرب تاريخاً له
جنة المأوا و دارالصالحين ³²²

tarih beyti H. 963 (M. 1555) göstermektedir.

Kadı Hasan Efendi Cami'i (Brdo cami'i) :

Saray Bosna Kadısı Hasan Efendi tarafından H. 968 (M. 1560) da yaptırılmış, çatılı, kalınca kârgir minareli bir camidir. Önünde 6 metre genişliğinde sayvan şeklinde bir son cemaat yeri bulunmaktadır ³²³. Cami, 1697 Avusturya işgalinde yanmış, H. 1165 (M. 1751) de Oruç-Zâde Hacı Hasan Efendi tarafından yaptırılmıştır.

Gazi Ali Paşa Cami'i :

Büyük cadde üstünde olan bu cami, Sultan Süleyman-ı Kanunî vüzerasından Gazi Ali Paşanın olup 10 metrelik tek kubbeli, son cemaat yeri üç kemerlidir (resim 81). Duvarları bir kalınlık sıralar teşkil eden ufak ebadda düzgünce taşlarla yapılmış, minare kaidesi ve son cemaat kemer altları da aynı şekilde örülmüştür; kasnak da bu işçilikte olup sekiz penceresi vardır. Kapısı basittir. Minare küp kısmından itibaren, sık derzli ve muntazam kesme taştan olup gövdenin alt sırasında oyma lâleler bulunmaktadır; kâidenin üstüne de bir sıra kör mihrabcıklar yapılmıştır. Pencere kenarları umumiyetle tuğladan işlenmiştir; yalnız alt sırada ayrıca mermer söve vardır (resim 82, 83). Malzeme ve işçilik birinci derecede olmamakla beraber nisbetler mükemmeldir; tesiri güzeldir. Dahilinde kubbeyi taşıyan kürevî alikalar üç

dilimli olup üç köşesinde zengin istalaktitler vardır, minberi mermerden oyma ve güzeldir; kalemleri bozulmuştur. Kapı üstündeki kitâbe şudur:

حضرت غازى على پاشا بنى
حسبة لله دارالصالحين
ليس فى الدنيا مقام مثله
مسجدالعرفان دارالصادقين
الهم الله لنا تاريخه
مجمع الزهاد و دارالعاشقين ³²⁴

Tarih beyti H.968 (M. 1560)ı vermektedir. Ferhad Paşa Cami'i :

Çarşı içinde 8 pencereci bir kasnağa oturan 9.00 M. kubbeli, son cemaati üç kemerli bir camidir. Duvarlar sıva altında kapanmıştır (resim 84). Kitâbesi şudur:

قد بنى فرهاد بك هذا البنا
مجمع الزهاد و دارالعابدين
قد هدى الله لنا تاريخه
حسبة لله رب العالمين ³²⁵

Hesaben H. 969 (M. 1561) göstermektedir. Kitâbede Bey olarak yadedilen bânisi bilâhare Bosna Beylerbeyi olan Ferhad Paşadır.

Baş Çarşı Cami'i :

Çarşı içinde bulunan bu cami, Hoca Durak namında bir zat tarafından yaptırılmıştır ³²⁶. 8 metrelik kubbesi pencereci bir kasnağa oturur; son cemaat yeri mermer direkler ve kemer üstüne ahşap çatıdır. Duvarlar hemen tamamen sıvanmış olmakla beraber, pencere hizasına kadar açık bırakılan kısımdan, inşaatın ufak taşlarla yapıldığı görülmektedir. Rumeli'nde câri olan merak ve arzuya uyularak minare camiden daha mühim ve derece itibariyle fevkinde, iti-

³²¹ Glasnik, II, 1951, S. 159.

³²² Mujezinovič, *ayn. mak.* S. 107.

³²³ Glasnik, II, 1951, S. 47.

³²⁴ Bu kitâbe Evliya, V, 430 da (ufak bir hata ile) ve Şeyh Seyfû'd-din Kemura, *Sarajevske džamije i druge Javnue Zgrade Turske dobe, Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1911, XXIII C.I ve II, S.175 de neşrolunmuştur.

³²⁵ Evliya, IV, 430 ve Mujezinovič, *ayn. mak.* S. 110.

³²⁶ Glasnik, II, 1951, S. 159.

nalı ve yüksek tutulmuştur (resim 85). Kaideden itibaren 16 dılı'lı devam eden minarenin gövdesinin alt sıralarına gömme, kırmızı renkli taşlarla lâleler yapılmıştır.

Hoca-Zâde Hacı Ahmed Cami'i:

Nehrin sol sahilinde kiremit örtülü ahşab sayvanlı camidir. Gayet zarif kârgir minaresi yıkılmış, yerine ahşabdan ufak bir minare yapılmıştır ³²⁷.

خواجه زاده رحمة الله عليه
قد بنى في الله بيت المسلمين
بارك الله دام في حفظ الله
لو حسن الله نعم دارالصالحين
تالت التاريخ فيها قد وقع
مجمع الزهاد وبيت الراكعين ³²⁸

Tarih H. 955 (M. 1546) tutmaktadır.

Hacı Osman mescidi :

Hünkâr köprüsü başında, şirin bir mesciddir; kitâbesi :

حاجي عثمان قد بنى هذا البنا
حسبة لله دارالطالبين
يسر الله له في الجنة
منزل عرفان بيت الكاملين
قال تاريخاً له عبدالنبي
بقعة لطالبين القاعدين ³²⁹

Son beyit H. 1000 (M. 1592) rakamını göstermektedir; bânisi debbag olduğundan bu cami'ye Debbag Câmî'i de denir ³³⁰.

Magribî Cami'i:

Şeyh Magribî namında bir zat tarafından XVI. asırda ve bir rivayete göre H. 881 (M. 1486) da yapılmıştır.

Cami kârgir duvarlı ve ahşab çatılıdır. Duvarlar epey yüksek olduğu halde ahşab son cemaat yeri de çatıya çıkarılmış, binaenaleyh mürtefice düşmüştür, taştan minaresi çok uzundur.

Bu camilerden başka, ahşab çatılı, şu küçük cami ve mescidler bulunmaktadır:

Sol sahilde:	Hicrî	Milâdî	
Hacı Abdü'l-halim Ağa Mescidi	910	1504	İnce ahşab minarelidir; Miljacka'nın yakınında, düzlükte. Bânisi İskender Paşa Kethüdası Abdu'l-halim Ağa.
Hacı Turhan Mescidi	966	1558	Bu camiden az yukarıda; onun tarafından yaptırılmıştır.
Hasan Pehlivan Mescidi	928	1521	İskender Paşanın mutemedi yaptırmıştır, nehre yakındır.
Vekilharç Mescidi		XV. asır	
Müftü Sülcyman Efendi Mescidi	973	1565	1697 istilâsında yanmış ve müteaddid def'a tamir görmüştür; Ali Fakih mezarlığı civarındadır.
Hacı İsa Mescidi	1040	1630	1697 de yanmış yeniden yapılmıştır; minaresi taştandır.
İvlakovalı Hacı Mehmed Mescidi	966	1558	1697 de yanmış müteaddid defalar tamir edilmiştir. 6 direkli bir sayvanı vardır; minaresi ahşab.
Sancak Beyi Yakub Paşa Mescidi	897	1491	Ahşab minareli.
Hacı Timur Han Mescidi	974	1566	Ahşab minareli ve sundurmalı.
Sağır Hacı Ali	"	956 1549	Ahşab minareli.

³²⁷ Pelletier, *aynı eser*, S. 95.

³²⁸ Mujezinović, *aynı makale* S. 112.

³²⁹ Evliya, V, 431.

³³⁰ *Glasnik*, II, 1951, S. 164.

Sol sahilde		Hicrî	Milâdî	
Hacı Seyyid	Cami'i	971	1563	12 yüzlü ince ahşab minare. Bânisi tüccar 1697 de yanıp yeniden yapılmış.
Hıtrî Süleyman	"	986	1578	Sol sahilin en yüksek yerinde; ahşab minare.
Aşık Memi	"	959	1551	12 yüzlü ahşab minare.
Şeyh Bağdadî	XVI. asır.			Bir rivayete göre daha sonra. (resim 86) 1697. de yanmış ve yeni baştan yapılmış olduğu malûm; ahşab minare.
Keçeci Hacı Sinan Mescidi		951	1544	Taş minareli. 6 direğe müstenid sayvan. 1697 de minarecden başka kısımlar yanmış; tamamen yeniden yapılmış.
Çuhacı Hacı Süleyman Mescidi		946	1539	Taştan gayet mevzun ince minareli, medhali sağdan; 7 direğe müstenid altı aralıklı sayvan; 1697 de yanmış, hemen tamir edilmiş.
Kara Ferhad Cami'i		965	1557	Kârgir minareli büyük cami.
Haraccı Hacı Mustafa Mescidi		957	1550	Ahşab minaresi ve sayvanı, harab.
Kazanî Hacı Ali Mescidi		969	1561	1697 de yanıp ahşab olarak yeniden yapılmıştır.
Terzibaşı Sinan	"	941	1534	Minareli, soldan medhalli; basit sayvanlı. 1697 yangınından hemen sonra ahali tarafından yaptırılmış.
Gazi Bâli Bey	"	912	1506	Yahya Paşa oğlu Bâli Bey tarafından, buradaki Sancak Beyliği zamanında yaptırılmış. Zarif ahşab minareli. Bir kerre harab olup yaptırıldıktan sonra 1697 yangınında yanmış ve tekrar imar olunmuş.
Hacı Turhan	"	968	1560	Bir tüccar tarafından kârgir minareli yaptırılmış; bir kayma neticesinde harab olunca ahşab minareli olarak yenilenmiş; tekrar kayınca 1900 de yeniden daha büyük inşa olunmuştur.
Hacı Memi	"	965	1557	Bir tüccar tarafından kârgir minareli yaptırılmış; minaresi hareket-i arzda yıkılmış; 1697 de yanmış ve ahali tarafından tecdid olunmuştur.
Hacı Sinan	"	974	1566	Sağdan medhalli; ahşab minareli; 1697 de yandıktan sonra 1861 ve 1879 da iki defa tamir olunmuş.
Zağarcı	"	931	1524	Ahşab minareli; 1697 de yanıp yeniden yapılmış.
Tüccar Hacı İbrahim	"	966	1558	Derin ahşab sayvanlı, ahşab minareli.
Çoban Hasan Voyvoda	"	960	1552	Yüksek duvarlı büyük cami; taştan yüksek minare; sayvan yok; dahili güzel tezyinath. 1874 de Hünkâr cami'ini de tâmir eden, Şerifi-Zâde Fadıl Paşa tarafından yeniden tamir edilmiş.

Sol sahilde		Hicrî	Milâdî	
Peşiman Hacı Hüseyin	"	962	1554	Müteaddid defalar yanmış; Avusturya ordusu tarafından işgal olunmuş.
Özengi-Zâde Hacı İbrahim	"	1000	1591	Müteaddid yangınlar geçirdikten sonra Avusturyalılarca yıkılmış.
Bekir Hacı Ali Baba	"	951	1544	At meydanında idi; Avusturya ordusu tarafından yıkılmıştır.
Sağ sahilde		Hicrî	Milâdî	
Nasuh Bey	Mescidi	960?	1552?	Yıkılmıştır; yerinde vakıf idaresinin bir şubesi vardır.
Ayas Paşa	"	897	1474	Şimdi yerinde Santral Oteli vardır.
Yağcı-Zâde Hacı Ahmed	"	956	1550	Yerinde bir ticaret hanı vardır.
Oruc Pehlivan	"	973	1565	1697 de yandıktan sonra yapılmış; 1879 da işgal esnasındaki yangında tamamen harab olup gitmiştir.
Sahtiyancı Hacı Mahmud	"	970	1562	1697 de yanmış, 1706 da yeniden yapılmıştır.
Odabaşı Hacı İbrahim	"	—	—	Şimdi yerinde elektrik muhavvile merkezi vardır; orada bu isimde bir de han vardı.
Tavil Hacı Mustafa	"	952	1545	1697 de yanmış ve biraz sonra yapılmıştır.
Hoca Kemalü'd-din	"	931	1524	Az meyilli büyük ve saçaklı çatı; ahşab sayvan; medhalin solunda taş minare. 1765 Silâhdar Mehmed Paşa tarafından tamir olunmuş.
Kalın Hacı Ali Ağa	"	942	1535	Ahşab saçak; beş açıklıklı geniş ahşab sayvan; kârgir minare. 1697 de yanmış ve yeniden yapılmıştır.
Hacı İdris	"	965	1557	Ahşab minare; 1697 de yanmış ve yeniden yapılmıştır.
Kemal Bey	"	940	1533	İbrahim Bey oğlu Kemal Bey tarafından yaptırılmış, kendisi de orada medfun. Evvelce medrese ve mektebi de varken 1697 de hepsi yanmış.
Dayanlı Hacı İbrahim	"	—	XV	Ahşab minareli; küçük bir mescid.
Şeyh Ferruh	"	905	1499	Kârgir minare; son cemaat yeri tamamen kapalı. (Mühim tadilâtle eski hüviyeti kalmamıştır).
Peltek Hüsamü'd-din	"	953	1546	Basık duvarlar, ahşab minare
Kebir Hacı Ahmed	"	964	1556	Kârgir minareli; ahşab sayvan.
Şeyh Muslihu'd-din	"	—	—	Ahşab minare
Kerunî Hacı Hüseyin	"	878	1473	Ahşab minare; ahşab sayvan.
Mokro-Zâde Sinan Voyvoda	—	—	—	Şehrin en yüksek yerinde, kiremitli ve ahşab minareli basit cami
Kasab-Zâde Hacı İbrahim	"	921	1515	Ahşab sayvan; ahşab minare.
Sinan Voyvoda Hatunu	"	947	1540	Cami'i olan Mokro-Zâde'nin zevcesi tarafından yaptırılmış ahşab minareli ve sayvanlı.
Hacı Hasan	"	961	1553	Yüksek ahşab minare, sayvan.
Sağır Hacı Mahmud	"	—	—	Ahşab minare, basit sayvan medhal sağdan.
İplikçi Sinan	"	957	1550	Ahşab minareli, küçük, fakat gayet güzel sayvanlı bir mescid.

Sağ sahilde		Hicri	Milâdî	
Topal Hacı	Mescidi	930	1523	Kârgir minare, ahşab sayvan.
Küçük Kâtib	Muhyî'd-din			
	Mescidi	955	1548	Kârgir minare; güzel medhal ve ahşab sayvan.
Durakçı Hacı Ahmed	"	982	1574	Yüksek pencereli, kârgir yüksek minareli, güzel ahşab sayvanlı, güzel medhalli.
Tokmo-Zâde Hacı Ali		941	1534	Ahşab minare, tahtayla kaplı son cemaat yeri.
Müderriş Molla Mehmed		931	1524	Mevzun ahşab minare, basit ahşab sayvan, etrafı tahtayla kaplıdır.
Bâlî-Zâde Hacı Mehmed		906	1500	Kârgir minare, geniş ahşab sayvan, güzel medhal.
Rogo-Zâde	"	1098	1686	Gayet alçak ahşab minareli, çatılı, ufak mescid, etrafı kapalı sayvan.
Hacı Yahya	"	950	1543	Şehrin yüksek yerinde, ufak şirin mescid, ahşab minare ve sayvan.
Hacı Hubyar Ağa	"	964	1556	Ahşab minare ve sayvan.
Köse Sinan cami'i		—	—	Yüksek pencereli büyük bir cami olup kârgir minare, oymayla müzeyyen ahşab sayvan ve medhal.
Sagırıcı Hacı Mahmud				
Abd-i Cedid	Mescidi	948	1541	Kârgir minare, yüksek sayvan.
	"	958	1551	Müderriş Molla Mehmed tarafından yapılmıştır. Kârgir minare, ahşab geniş sayvan.
Davud Çelebi	"	961	1553	Kalın ahşab minare, sayvan.
Mimar Sinan	"	902	1496	İnce işlenmiş ahşab minare, kârgir ayaklı sayvan, sağdan medhal.
Kadı Bâlî Efendi	"	988	1580	Minaresi camiden 20 metre ileride müstakil ve taştan; bu cami yerinde bir mekteb yapılmak üzere yıktırılmıştır.
Saraç Hacı Ali Cami'i		—	XVI asır	Taş minareli, güzel bir cami; ahşab sayvan
Abdü'l-halife	"	931	1524	Yüksek ahşab çatılı ve minareli.
Kartal Hacı Mahmud	"	945	1538	Yıkılmıştır (1934).
Paçacı Hacı Nasuh	"	931	1524	Yüksek ahşab çatılı ve minareli.
Üsküdârî Ahmed Çelebi		912	1506	Eskideni kârgir minare iken yıkılmış ahşab yapılmış; ahşab sayvan.
Nebrdilo Hacı Ali	"	939	1532	Yüksek kârgir minare; basit ahşab sayvan.
Hacı Cafer	"	951	1544	Küçük çatılı bir mescid.
Kulin Hacı Bâlî	"	941	1534	Ahşab sayvan, kârgir minare.
Ermagancı Sinan	"	958	1551	Kârgir minare, ahşab sayvan.
Sarac Hacı Haydar	—	—	—	Ahşab minare ve sayvan.
Cano-Zâde Hacı Mehmed		1040	1630	Tahta minaresi harçla sıvanmıştır.
Kâtib Kasım	"	953	1546	Ahşab minare ve sayvan.
Sarac İsmail	"	928	1521	Kârgir minare geniş, ahşab sayvan.
Nalçacı Hacı Osman	"	972	1564	Ahşab minare ve sayvan.
Tûtî Baba	"	—	—	Elyevm(1934) bir dükkân haline ifrag edilmiştir ³³¹ .

³³¹ Bu cami ve mescidlerin hepsi çatılıdır; bazıları ahşab, bazıları taştan minarelidir; ahşab çatı vasfı müşterek olduğundan her birinde ayrı ayrı gösterilmiştir.

MEDRESELER: Biri Hünkâr Cami'indeki ilâve hücrelerde kurulmuştur (resim 69). En meşhuru da, annesi olan Sultan Bayezid'in kızı Selçuk Sultanana nisbetle, evvelce Selçukiye şimdi Kurşunlu denilen Husrev Bey Medresesidir; (resim 87) de görüldüğü gibi on iki hücreli ve dersaneli mu'tad şekilde bir medresedir; inşaatı aynı büyüklük ve ehemmiyette olanlardan daha itinalı ve geniştir. Hücrelerin pencereleri avluya olmayıp yalnız haricedir; avlu yedi mermer direğe müstenid kubbeli bir revakla çevrilmiştir; hücre kapıları iklim sertliğine karşı birer iç dehlizle muhafaza altına alınmış ve yerli ocaklar yapılmıştır.

Avlu ortasında zârif bir şadırvan bulunmaktadır (resim 88). Bina kesme taşla yapılmış olup kapısı zengin istalaktitli taş bir yaşmakla tezyin edilmiştir (resim 89).

Kapı kemeri üstüne üç satır da üç beyitlik Arapça kitâbesi şudur:

قد بنى هذا البنا للطالين
حسبة لله معطى السائلين
غازى خسرو بك امير ذى الجهاد
منبع احسان فخر العادين
قال فيض الرب تاريخاً له
مجمع ابرار دار الكاملين³³²

son mısra H. 943 (M. 1536) gösterdiğine göre medrese bânisinin cami'inden altı sene sonra yapılmış demektir.

Bir de, nehrin sol sahilinde, münhedim Bekir Hacı Ali Baba Cami'i yanında takriben 1550 senelerinde yapılmış At Meydanı medresesi vardır; şimdi yarı yarıya toprağa gömülmüş bir

Bu ma'lûmat, Pelletier, *aynı eser*, 89-139, da yirmi sahifede toplanmıştır; tarihleri ve evsafi Şeyh Seyfû'd-din Kemura'nın bu hususta *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXII, I cüz, 1910 S.41-134 ve XXXIII, I, II. cüz, 1911 de bulunmakta olan makalesindekilerle de mutabıktır. Ancak Bosnalı müellifin zikrettiği mescidler Fransız müellifinin ancak 1/4 olduğundan, lisan kolaylığını da nazar-ı itibare alarak, onu esas ittihaz eyledik.

³³² Truhelka, *ayn. es.*, S. 75 ve Mujezinoviç, *ayn. mak.*, S. 98.

vaziyette bulunmaktadır³³³. Avlusu gayet geniş olan bu medresenin revakları ahşabdandır.

BEDESTANLAR:

Saray Bosna'daki bedestanların birincisi, ikinci Sancak Beyi olan İshak Bey-Zâde İsa Bey'e aid olup H. 866 (M. 1461)den evvel yapılmış hayratıdır³³⁴. Bu bina H. 1258 (M. 1842) de yanmış, harab olmuştur.

İkincisi Gazi Husrev Bey bedestanıdır; 109 metre tülü, 20 metre arzı olan bina, içinde 48 bölme, dışında 27 dükkânı muhtevidir ve daha ziyade arasta denilen tûlanî çarşı şeklindedir (resim 91). Bina kâmilen kesme taştan yapılmış ve kapıların yolun kavşağındaki köşelere direkler konarak ufak meydanlar teşkil edilmiştir. İki ortada, ikisi başta olmak üzere dört kapısı, bir de aynı zatın yaptırdığı bitişiğindeki Taşlı Hana bir geçidi bulunmaktadır. Orta kısım tûlanî tonozla örtülü olup iki yana akıntı yapılmıştır (resim 92). Binada kitâbe yoksa da medresenin tarihine yakın bir senede yapıldığını kabul etmek hatalı olmaz.

Üçüncü bedestan Sadr-ı A'zam Rüstem Paşanın H. 958 (M. 1551) tarihli Bursa bedestanı namındaki hayratıdır. 27 x 18 eb'adında ve altı kubbeyle örtülü olan bu bina, asıl bedestan örneğine uygun merkezî bir yapıdır³³⁵, içerdeki dolablaların harice taşmış mahzenleri olmayıp, cebhe duvarı hizasında dükkânlar başlamaktadır, inşaatı moloz taşındandır; kemerlerde tuğla kullanılmıştır. Orta kütle sağlam bir halde ise de dükkânlar pek harab olmuştur. (Resim 93, 94) bu bedestanı iki köşesinden göstermektedir.

HANLAR VE KERVANSARAYLAR :

Şehirde, Avusturya idâresinin başladığı 1878 senesinde, ma'mur ve işler bir halde 50 han ve kervansaray bulunmaktaydı³³⁶. Bunlardan birincisi Gazi İsa Beyin H. 866 (M. 1461) den evvel

³³³ Pelletier, *ayn. es.*, S.100.

³³⁴ Elezoviç, I. eser, S. 43 v.d. *İsa Bey vakfiyesi*.

³³⁵ Bejtić, *ayn. es.* S. 266

³³⁶ (I,3,4) Bejtić, *ayn. es.*, S.72-271

yaptırdığı kervansarayla bilâhare Kolobara namını alan hanıdır ³³⁷. Kervansaray hakkında malûmat yoktur; fakat Kolobara Hanı 400 yolcu ve 35 hayvanı alacak cesametteydi; bu han 1937 senesinde yanmıştır ³³⁸.

Gazi Hüsrev Beyin Taşlı Han ismindeki vakfı, 50 x 70 ebadında, tek katlı geniş avlulu, otuz odalı tamamen kârgir büyük bir handır (resim 91); hanın büyük bir ahır ve yolculara mahsus odaları bulunmaktaydı; bedestana hususî bir geçitle bağlı bulunuyordu. Buranın ve bedestanın tarihi kat'i olarak bilinemiyorsa da cami'in ve medresenin inşasından az sonra, 1540 senelerine doğru olduğu tahmin edilmektedir ³³⁸. Yine Gazi Husrev Beyin Morića Hanı 45 odalı, divanhaneli tek katlı çok büyük bir binadır. Orta kısmı boş avlu olmayıp divanhâne ve bazı hücreler tarafından işgal edilmektedir (resim 95). Bu hanın etraf duvarları ve divanhâne kârgirdir, iç kısımları ahşabla yapılmış olduğundan H. 1109 (M. 1697) Avusturya işgalinde yanmış yeniden yapılmıştır.

HANİKAHLAR :

Evliya Çelebi şehirde 47 tekyc bulunduğunu bildirmektedir. Bunlardan Gazi İsa Beyin Bend-başında yaptırdığı Mevlevî tekyesi H. 866 (M. 1461) den evveldir; İsa Bey hal-i hayâtında tanzim eylediği, haşiyede yazılı, vakfiyesinden, H. 866 (M. 1461) de Bend-başında Bururca karyesi kurbunda bir zaviye ve Miljacka nehri üzerinde köprü inşa edip aynı karyede hamam, han, değirmen, dükkânlar ve pek çok arâzi, tarlalar vakfettiği anlaşılmaktadır. İlk halinde üç ev, ahır ve avludan mürekkebe olan bu zaviye, harab olmuş XIX. asırda yeniden yapılmıştır; şimdi de mevcuttur ³³⁸. En meşhuru Gazi Husrev Bey hanikâhı olup, on dört hücre, bir semahaneyle iki yan revaktan mürekkebdir (resim 96). Tarama ile gösterilen resim eski halidir; sonradan ufak bir tâdil gör-

müş ve diğer şekle girmiştir. Mutbak ve halalar dibdedir; hücre pencereleri avluya, semahaneninkiler harice açılır; ortada zarif bir havuz vardır (resim 87). Halvetî tarikatına mensub olan bu hanikâh marmur ve hal-i faaliyettedir. H. 1075 (M. 1664) de vefat edip Hünkâr Cami'i haziresine defnolunduğunu yazdığımız Şeyh İbrahim Bistrigî'nin XVII. asır başına ait hânîkahı da hal-i faaliyettedir.

Dördüncüsü olarak, H. 1050 (M. 1640) senesinden evvel yapılan IV. Sultan Murad'ın Silâhdarı Mustafa Paşanın babası Şeyh Hacı Sinan tekyesidir ³³⁹ (resim 98). Bina kesme taştan yapılmış, kiremitle örtülmüştür.

Bir de XV. asır sonlarında yapılan İskender Paşanın, Nakşibendî hanikâhı bulunmaktadır.

HAMAMLAR :

Evliya'nın bildirdiği Hünkâr cami'i yakınındaki hamamdan başka Gazi İsa Beyin Bend-başında yaptırdığı hamam vardır. Gazi Husrev Bey çifte hamamı bir tarafı üç, diğeri dört halvetli, soğuklukları 12 metre kutrunda kubbeli vâsi bir hamamdır; bütün hücreler kubbeyle örtülüdür (resim 99, 100, 101).

SAAT KULESİ :

40 metre yüksekliğinde olan kule, Rumeli şehirlerindeki en güzel örneklerinden biridir. Köşeleri ufak pahlı dört köşe olup, ufak ve yassı taşlardan hoş bir şekilde işlenmiştir. Evliya Çelebi'nin bahsettiği bu kule hemen hemen hiç değişmemiştir (resim 102).

KÖPRÜLER :

Evliya Çelebi, Hünkâr Hacı Hüseyin köprülerini bildirmekteydi. En eski köprü Gazi İsa Beyin yukarıda mevzu-i bahs edilen H. 866 (M. 1461) tarihli vakfiyesinde zikrettiği Miljacka üstündeki köprü ise de şimdi mevcut değildir. Köprülerin en güzeli yine aynı nehir üstündeki Keçi köprüsü (Kozja)

³³⁷ Elezović, I. eser, S. 43 vd. *İsa Bey Vakfiyesi*.

³³⁸ Elezović, I. eser, S. 43 vd. *İsa Bey Vakfiyesi*.

³³⁹ *Glasnik*, II, 1951, S. 39.

dür. Şehrin ta üst başında olmasından dolayı şöhret kazanamayan bu tesis, Mostar'ın namlı köprüsünden hiç de aşağı değildir (Resim 103) de görüldüğü veçhile iki yuvarlak tahliye gözünü hâvi 20 küsur metrelik tek açıklıktır. İnşası H. 957 (M. 1550) den evveldir ³⁴⁰. Hünkâr köprüsü üç, Hacı Hüseyin köprüsü dört gözlüdür. Bu sonuncu H. 1029 (M. 1619) da yapılmış olup Evliya'dan naklen tarih beytini vermiştik; bir de H. 1213 (M. 1798) de Hacı Abdullah Brigan'ın yaptırdığı Lâtin köprüsü bulunmaktadır.

TÜRBELER :

Gazi Hüsrev Bey türbesi cami'inin avlusunda, sol tarafta sekiz köşelidir (resim 104). Kâmilten kesme taştan yapılmış, her yüze altı üstlü birer pencere açılmıştır. Plânı (resim 74) de görüldüğü gibidir. Bütün halkın büyük bir hürmetle andığı bu Sultan-Zâdenin türbesi de cami'i gibi sonradan aşırı tezyinatla süslenmiştir (resim 105). Kapı üstündeki kitâbesi şudur :

بات خسرو بك بحال ليس نوم
و هو معروفٌ بعدلٍ بين قوم
يسر الله له في قبره
راحة الروح و عفواً قبل لوم
قال داع في الدعاء تاريخه
رحمة الماجد عليه كل يوم ³⁴¹

Tarih-i vefatı H. 948 (M. 1542) dir.

Gazi Murad Bey Türbesi :

Gazi Husrev Beyin Kethüdası ve gaza arkadaşı, sonra da vakfının mütevellisi olan Murad Beyin türbesi onun yanında, fakat daha ufaktır. İki bina sonradan, köşeli bir çıkıntıyla birleştirilerek türbedarlara tahsis olunmuştur (resim 104).

İki beyitlik talik, Türkçe kitâbesi şöyledir (resim 107):

میر مراد چونکم
دنیاد ایندی رحلت

³⁴⁰ Beyti ç, *ayn. es.* S. 274.

³⁴¹ Truhelka, *ayn. es.* S.75. Yalnız 4. mısra'daki "نیل" "نیل" yazılmıştır; ve Mujezinoviç *ayn. mak.* S. 99.

کم که اشتدی دیدی
جان مراده رحمت ³⁴²

Bir de Hacı Sinan'ın tekeyesinin yanında, 4 sütuna müstenid, türbesi vardır; vefatı H. 1050 (M. 1640) dir. (Resim 107) degörülen açık türbeler Köprülü Yusuf Paşa H. 1160 (M.1747) ve H. 1193 (M. 1779) da ölen Kadı Mehmed Yusuf Efendilere aiddir.

İmâretler :

Evliya Çelebi şehirdeki yedi ziyafethânedden Ferhad Paşa, Husrev Paşa, Koca Mehmed Paşa imâretlerini zikr ile bu sonuncunun Mimar Sinan'ın eseri olduğunu bildirmektedir. Filhakika *Tezkiretü'l-Ebniye*'nin matbunda ve kolleksiyonumuzda bulunan çok eski bir yazmasında, imâretler bahsinin 14. numarasında, Bosna'da Merhum Mehmed Paşa imâreti zikrolunmaktadır. Evliya'nın bağışladığı Koca sıfatı ekseriya Sokollu'ya münasib görülen sıfat ise de, Sinan'ın Sofî Mehmed Paşa adına Hersek'de bir cami yaptığına bakılırsa, H. 954 (M. 1547) de Bosna Beyi olan bu zatın Saray Bosna'daki imâreti ve yine *Tezkiretü'l-Ebniye* de bahsedilen darü'l-kurra ve sarayını da Sinan'a sipariş etmesi ihtimali daha kuvvetlidir; bu binaların ne olduğu tahkik olunamadı. Saray Bosna yanında, Mokro mevkiinde Sokollu Mustafa Paşanın bir kervansarayı vardır.

Visoko Kasabası :

Bosna ve Fojnica nehri kavşağında, debbağhaneleriyle mâruf olan bu kasabada Hacı Salih Ağanın yaptırdığı, H. 1196 (M. 1782) tarihli bir cami vardır. Fotoğrafına nazaran, takriben 12 x 10 ebadında, çatılı, yüksek, ahşab minareli, etrafı kapatılmış ahşab sayvanlı bir binadır; sonradan tamir gördüğü de sezilmektedir.

Bosna nehri üzerinde Davud Pa-

³⁴² Truhelka, *ayn. es.* S.75 birinci mısra'daki son kelime "چونکه" şeklinde kaydolunmuştur - ve Mujezinoviç, *ayn. mak.*, S.102.

şanın yaptırdığı köprü 1833 ve 1878 de iki defa tamir görmüştür³⁴³.

Kasaba civarındaki Oglavak mevkiinde bir Nakşibendî tekyesi mevcud bulunmaktadır³⁴⁴; kasabanın, 1934 de 4500 nüfusu bulunmaktaydı³⁴⁵.

Kiseljak Kasabası :

Fojnica nehri kenarında bir su şehri olan bu kasabada bir Hacı Üveys kervansarayı bulunmaktadır; vakfiyesi H. 972 (M. 1564) olduğuna göre inşası bu tarihlerden evvel olmalıdır³⁴⁶.

Uskupye vakfı (Doljini Vahuf) Kasabası

Urbas nehri kenarında bulunan bu kasabada, Evliya'nın izahına göre³⁴⁷ 2000 ev, 100 dükkân, 30 cami ve mescid olup Malkoç-Zâde İbrahim Beyce aid olan, cümlesinden ma'mur ve müzeyyendir. Kitâbesi şudur:

تحسين كنان كفتش هر كسى كه ديد تاريخ
زهى احسن مساجد هم اشرف جوامع³⁴⁸

Tarih mısra'ı H. 995 (M. 1586) göstermektedir. Kasabanın saat kulesi de bulunmaktadır³⁴⁹. *Meşihat-i İslâmiye Mecmuası*'nın³⁵⁰ izahatına göre yukarıda zikrolunan, İbrahim Bey cami'ine Baş Cami de denmektedir. Ancak bu mecmua tarihi 1572 gösteriyor ki, Evliya'nın kitâbesine nazaran verdiği tarihe uymamaktadır. Bânisi, Sancak Beyi Malkoç Beyin akrabasıymış. Ayrıca mekteb ve çeşme de yaptırmıştır. Yine aynı mecmua, inşaatına nazaran, XVI. asrın ikinci nisfında olduğu tahmin edilen kitâbesiz Hacı Yusuf cami'i olduğunu bildiriyor; son cemaat yeri ahşabdandır. Bina ve önündeki çeşmesi şimdi harabdır.

³⁴³ *Novi Behar mec.*, VIII, 1934, Sayı 5-7, S.81

³⁴⁴ Beytiç, *ayn. es.*, S.252

³⁴⁵ Pelletier, *ayn. es.*, S. 252.

³⁴⁶ Beytiç, *ayn. es.*, S. 272.

³⁴⁷ Evliya, V, 443.

³⁴⁸ Evliya, yazma nüshaları, Bağdad Köşkü, 301 ve 307 numaralar. Matbuda "زهى" olarak kaydedildiğinden hesab taşmakta, vezin bozulmaktadır.

³⁴⁹ Beytiç, *ayn. eser*, S.255.

³⁵⁰ *Glasnik*, III, 1952, S. 129.

H. 1201-1204 (M. 1786-1789) arasında Bosna valisi olan Mir-i Alem Paşanın genç yaşta ölen oğlu için yaptırdığı türbe, XVIII. asır ikinci nisfında inşa olunmuş, bu zat H. 1215 (M. 1800) de vefat ile buraya gömülmüştür. Kasabanın 1934 de 2000 nüfusu bulunmaktaydı³⁵¹.

Akhisar (Prusac) Kasabası :

Evliya'nın rivayetine göre³⁵² bu kalcyi Yavuz Sultan Selim zamanında Gazi Husrev Bey zaptetmiştir; duvarları 40 arşın = 30 metre olup yalçın bir kaya üstünde beş köşeli bir hisardır. Bir büyük, bir koltuk kapısı vardır. XVII. asırda Melek Ahmed Paşa kendi malından tamir eylemiştir. Hisarda 80 ev, bir Hünkâr cami'i vardır. Varoşunda 800 aded bahçeli ve kârgir ev, 80 dükkân bulunmaktadır. Sekiz cami'i ve mescidinden en ma'mûru ve mükellefi Haydar Kethüdâ Cami'idir. Kitâbesi şudur:

دیدى عدنى اكا چون بدأ نظر تاريخ
جنت عدنه مشابه بو بناء والا

Tarih H. 1025 (M. 1616) göstermektedir. *Meşihat-i İslâmiye Mecmuası* ise³⁵³ Evliya'nın Haydar Kethüdâ'ya aid dediği bu cami'in Handan Ağa namında birisi tarafından yaptırıldığını söylüyor. Mecmuaya nazaran, cami taşın, ince minareli olup taş minber, istalakitli alçı mihrabı bulunduğu, mahfilin şâyân-ı dikkat güzellikte sütunlara oturduğu ve iç kalemlerin pek zarif olduğu anlaşılmaktadır; eser şimdi mühmel bir vaziyettedir.

Yine Evliya'nın kaydına göre kasabada üç mekteb ve üç tekye bulunup bunlardan birisi Halvetî Tarikatinden Şeyh Kâfi'ye mensubdur. Şeyh Hasan Kâfi-i Akhisari denilen bu zat bir de han yaptırmıştır. Kapısı üzerindeki tarih:

تاريخى صورانه بودر جواب شافى
خانك بناسيچو ندر تاريخ شيخ كافى

H. 1021 (M. 1612). Kasabada Evliya'nın zikretmediği Şeyh Hasan-ı Kâfi'ye aid H. 1019 (M. 1610) tarihli çatılı ve çatı ortasından çıkan ahşab minareli cami de

³⁵¹ Pelletier, *ayn. es.*, S. 252.

³⁵² Evliya, V, 444.

vardır; son cemaat yeri tamamen duvarla kaplıdır ³⁵³; bir fotoğrafına nazaran da Şeyh Efendinin türbe, medrese ve hânîkâhı iki katlı, üst katı geniş sayvanlı olup, tek çatı altında birleşmiştir. Kasabada Şeyh Hasan Kâfi Efendi tarafından Handan Ağa camii yakınında yaptırılan Ayvaz Dede türbesi vardır. Rivayete nazaran Ayvaz Dede, Fâtih devrinde islâmiyetin neşri için vazife görmüş ve bu kasabada bir su kemeri inşa ettirmiş bir mücahiddir. Saat kulesi 20 metre irtifadadır. Malkoç ve İskender Paşaların medfun olduğu mezarlıkta XVI. asırdan, mühim mezarlar bulunmaktadır ³⁵³.

Şimdi çok küçük bir kasaba olan Akhisar kalesinin mühim bir kısmının mevcut olduğu fotoğraftan anlaşılmalıdır.

Yeni Kasaba (Nova Kasaba) :

Jadar nehri kenarında olan bu kasabanın kalesi, Evliya'ya göre, ³⁵⁴ IV. Sultan Murad'ın Silâhdarı ve veziri Bosnalı Musa Paşa tarafından yaptırılmıştır. İsmi de zaten bu keyfiyeti işrab etmektedir. Evliya, 170 evi, 18 dükkânı, Musa Paşanın kâmilen yeşil kesme taştan bir camii, üç mescidi, bir tekke, bir mekteb, yine Musa Paşanın iki hamı ve bir hamamı olduğunu yazıyor. Yeni kaynaklara göre ³⁵⁵, cami iyi bir haldedir. Minber, mihrabı ve minaresi kesme taştandır.

Kuşad (Kuşlat) Kasabası :

Jadar kenarındaki bu ufak palankada beyzî bir hisar ve bir Fâtih camii vardır ³⁵⁶.

İzbornik (Zvornik) Şehri :

Drina nehri kenarındaki bu şehrin gayet yalçın bir kaya üstünde bulunan kalesi, yukarı iç hisar ve aşağı kale olmak üzere ikidir ³⁵⁷. Yukarıda bir kaç daracık evle Ebü'l-Fetih Camii ve an-

barlar vardır. Aşağı kalenin beş metin kulesi olup Drina nehrinin tam kenarındadır ve iç hisarın oturduğu kayayı boydan boya kucaklamaktadır. Tek yolunun etrafına 300 ev sıralanmıştır.

Fâtih'in dövdüğü, şimale nazır olan kapıya Hünkâr kapısı derler; bunun iç yüzünde bir Fâtih Camii ve onun önünde aşağı kalenin iç hisarı olan büyük bir burç bulunur. Kalenin eteğinde 300 evli sol ve 2800 evli sağ varoşlar ve soldakinde Yeni Han isminde o sıralarda yapılmış, bir bina bulunmaktadır. Varoşlarıyla beraber bütün şehirde 18 cami ve mescid vardır. Şimal tarafında Hünkâr kapısı'nın iç tarafındaki Sultan Mehmed Han Camii'ni kurşunlu "tavan kubbe", bina olup inşa tarihi:

صاحب الخيرات ابو الفتح عزيز
قد بنى هذا لأجل العابدين

H. 882 (M. 1477), ve tamir tarihi:

« معبدالعشاق دارالساجدين »

H. 982 (M. 1574) tür. ³⁵⁸ Sultan Süleyman'da Fethiye nâmıyla bir cami yaptırmıştır. Bey Camii ve İzbornik camii adlarında olanlardan maada, iki varoшта ikişer cami ve cümleten sekiz mescid, sekiz tekye, üç medrese, yedi mekteb, bir hamam vardır.

Asır sonunda 12000 ³⁵⁹ ve 1934 de 3500 nüfusu bulunmaktadır.

Vitez kasabası :

Bosna nehri kenarındaki bu kasabaya Evliya uğramamıştır. Ahmed Ağa Camii'nin mevcudiyeti neşredilen kitâbesinden malûmumuz olmaktadır. 50 x 50 ebadında, altı beyitlik Farisî kitâbesi şudur:

بان مؤمنان سدجای (ا) اثنا
بعون خدا کرد بناها
فخر غزات صاحب خيرات
مرد دانا بنام احمد آغا

³⁵³ (1,2,3) *Glasnik*, III, 1952, S. 125 v.d.

³⁵⁴ Evliya, VI, 489.

³⁵⁵ *Glasnik*, III, 1952, S. 277.

³⁵⁶ Evliya, VI, 489.

³⁵⁷ Evliya, VI, 493.

³⁵⁸ *Kamusü'l-A'lâm*, II, 852.

³⁵⁹ Pelletier, *ayn. es.*, S. 254.

بارك الله تاريخه ولمن
دخلها وصلی فيها³⁶⁰

H. 998 (M. 1589).

Kladanj Kasabası :

Drinjača nehri kenarındaki bu ufak kasaba XVIII. asırda elli evlik ufak bir yer olduğu halde ta XVI. asırda yapılmış Kurşunlu namını taşıyan mühim bir cami'e sahib bulunmaktadır. Mostar mütesellimi olup mühim köprüleri de bulunan Hacı Bâli Efendi tarafından yaptırılmıştır. Bina kâmil kesme taştan ve kubbelidir, kürevî alikalar kasnak-sız kubbeyi taşır, son cemaat yeri yapılmadan kalmıştır. Minber ve mihrabı eski tarzdadır³⁶¹. Cami bugün epeyi harap vaziyettedir ve kubbenin üstü çatıyla örtülmüştür. 1934 senesinde 1300 nüfusu vardı³⁶².

Travnik Şehri:

Bu şehir H. 961 - 997 (M. 1555-1588) ve H. 1048 - 1268 (M. 1638 - 1851) arasında Bosna vilâyetinin fi'lî merkezi vazifesini görmüş, valiler burada icra-yı hükümet etmişlerdir. Evliya bu şehri fazla tetkik etmemiş, ufak bir kalesi, varoşunda 2000 kârgir evi, on yedi cami ve mescidi, mektepleri han ve hamamı olduğunu bildirmekle iktifa etmiştir. (Resim 108) ovadan yamaca doğru şehrin görünüşüdür. Sağda saat kulesinin üstünde hisar, kulenin solunda Süleyman Paşa camii'ni hisar içinde Fâtih camii'ni ve solda dik ahşap çatılı bir cami ile Yeni Cami denilen kubbelisi görülmektedir. Evler umumiyetle çok dik çatılı, kaygan taşıyla örtülüdür.

Yeni Cami veya Hasan Ağa Camii'ni: kubbeli, tokça fakat mevzun minareli, ufak taşlarla yapılmış bir binadır, şehrin üst kısımlarında bulunmaktadır³⁶³.

Hasan Ağa camii'nin 49 x 94 eb'asında üç satır üstüne altı beyitlik Arapça kitâbesi: (Evliya yalnız bu camii'nin tarih beytini tam olarak kayd etmiştir).

جامع قد بنا حسن آغا حسناً
حسبة لله دار المصلحين
هو طالب لمرضاة ربه
ناشر الإحسان نصير المسلمين
الهم الله لنا تاريخه
جامع بالشرف بالمؤمنين³⁶⁴

Hesaben H. 956 (M. 1549) göstermektedir. Bu Hasan Ağa Foça'daki Alaca camii'nin inşaatına memur olduğundan Hasan Nazır ismiyle anılmaktadır; haziredeki kabir taşı H. 960 (M. 1553) tarihini taşımaktadır. Bir rivayette Alaca Camii'nin bânisi de bu zattır.

Hacı Ali Camii'ni :

Yukarı çarşıda bulunan bu camii H. 1172 (M. 1758) tarihinde Mehmed Kukavica Paşa, ikinci Bosna valiliği sırasında, yaptırmış; H. 1277 (M. 1758) de yandığından Hasan Paşa-Zâde Hacı Ali teccid eylemiş, bundan sonra onun nâmiyle anılmıştır³⁶⁵.

(Resim 109) da görüldüğü veçhile cami kısmen kesme taş, kısmen sıvalı, kârgir duvarlı, kesme taş minarelidir.

Kapının önünde at nalı şeklinde iki kemerli bir ahşab son cemaat sundurması bulunmaktadır, çatı kayganla örtülüdür. Yanındaki çeşmeyi Kukavica Mehmed Paşa yaptırmış ve suyunu Baş Pınar denilen yerden getirtmiştir. Bu zattın Travnik'de bir bedestanı da bulunmaktadır.

Süleyman Paşa Camii'ni :

Alaca Cami de denilen bu binanın yerinde evvelce Gazi Ağa isminde birinin XVI. asırda yaptırdığı bir mâbed vardı. Bosna Valisi Kâmil Ahmed Paşa³⁶⁶ tarafından H. 1171 (M. 1757) de teccid edilmiş H. 1231 (M. 1815) te yandığından Bosna Valilerinden Süleyman Paşa tarafından yeniden yaptırılmıştır. Bu yüzden Süleyman Paşa

³⁶⁰ Mujezinovič, *Turski natpisi, Prilozi Mec. I, 1951, S.480.*

³⁶¹ *Glasnik, IV, 1953, S. 151.*

³⁶² Pelletier, *aynı eser. S. 246.*

³⁶³ *Glasnik, II, 1951, S. 298.*

³⁶⁴ Mujezinovič, *ayn. mak. S. 456.*

³⁶⁵ *Glasnik, III, 1951, S. 298.*

³⁶⁶ Bu zat Sopa Salan namıyla mâruftur; bir rivayete nazaran Ahmed Kâmil suretinde de zikrolunur; *Sicil, I, 257.*

veya Süleymaniye Cami'i ismini aldığı gibi, cebhesindeki rengârenk güzel kalemlerden dolayı Alaca cami de denir.

Üzerinde H. 1238 (M. 1822) tarihini taşıyan bir tamir kitâbesi vardır. Anlaşılan cami'in tâlihi mütemadiyen tecdid ve tamirle geçerek son tecdidinden yedi sene sonra tekrar imar olunmuş, bu harbde de bombardımandan zarar gördüğünden beşinci defa 1945 te onarılmıştır. (Resim 110, 111) de görüldüğü gibi, cami fevkanîdir, mihrab ana şose üzerinde, medhal arkada daha yüksek bir yerdedir. İki tarafı bir merdivenle 3,5 metre genişliğinde cami'in hariminden çok daha geniş bir son cemaat dehlizine girilir, yine iki tarafı merdivenlerle üst mahfile çıkılır. Cami'in iç genişliği 15, derinliği 16 metredir. Üç tarafında ahşab mahfiller bulunmaktadır, altı, üstlü on yedişer pencereyle bol bir ziya içindedir; kiremitle örtülü çatısı geniş saçaklıdır. Kesme taş minaresi mütenasib ve mevzun olup soldadır.

Cami'in sağ tarafı 12, mihrab cebhesi 8 sütuna oturur, bunlar bir tanesi pahlı dört köşe, diğeri yuvarlak olmak üzere birbirini takib eder. Köşelerde pahsız dört köşe sütun olup hepsi de yekpare taştandır.

Bu sütunların altında ve cami'in solunda, minarenin yanında, sıra dükkânlar, en içeride de Travnik'in ikinci bedestanı bulunmaktadır. Bedestan içten içe 8x12 eb'adındadır ve bir kapısı mihrab, diğeri medhal merdiveni altındadır. Cami'in alt pencereleri köfeki söveli ve parmaklıklılı, üstler kemerlidir. Cami'in asıl hususiyeti de bütün cebhenin rumiler servi ve saire gibi ağaç motifleri, madalyon ve sularla rengârenk tezyin edilmiş bulunmasıdır. Cebhede tezyinat umumiyetle iyi bir şey olmadığı halde burada gayet muvaffakiyetle güzel bir terkib yapılmıştır (resim 112, 113). Bu haricî kalemler hüviyet ve asaletini muhafaza ettiği halde, dahil pek çok boyanmış, hususiyeti kalmamıştır.

Şehirde Elçi İbrahim Paşa'nın ³⁶⁷

³⁶⁷ Bu zat Ağrıbozlu olup Rumeli Beylerbeyliği vazifesinde bulunmuştur; *Sicil*, I, 116.

H. 1117 (M. 1705) de yaptırdığı bir kütüphane bulunmaktadır ³⁶⁸.

Saat kulesi (resim 109) 20 metre irtifanda olup, kapısı üstündeki kitâbesine nazaran, o da cami sahibi Süleyman Paşanıdır ³⁶⁹; alt kısmı kesme taş, üstü sıvalıdır.

Travnik'te mühim şahsiyetleri barındıran bir kaç türbe bulunmaktadır; Bosna Valisi Perişan Mustafa Paşanın türbesi (resim 114), ana yol üstünde Süleyman Paşa cami'inin yakınındadır; keskin köşeli baklavalarla müzeyyen başlıklı altı sütun üstüne, altı köşe plânlı, açık bir kubbedir; evvelce üstünde bir tel muhafaza kafesi bulunmuymuş. Kabir taşında 'وزير اکرم ووالی' yazılıdır; toprağa gömük olduğundan ma'badî okunamıyorsa da tarih-i vefatının H. 1215 (M. 1800) olduğu bilinmektedir³⁷⁰. Kemerler dâirevî ve bazı motifler aykırı olmakla beraber, türbenin heyet-i umumiyesi bir XVII. asır yapısı tesiri bırakmaktadır; sütunlar muka'ar olukludur ve kakma taş parçalarıyla müzeyyendir.

Muhsin-Zâde Abdullah ve Hafız Celâlü'd-din Paşaların türbesi, birinciye yakın bir yerde, ana yol üstünde olup mustatilî plânlıdır; baklava başlıklı sekiz mermer sütuna müstenid dâirevî kemerlerle bağlanmıştır. Eski bir resmine nazaran üstünde tel kafes bir kubbe bulunmaktaydı. Sağdaki kabir Celâl, soldaki Abdullah Paşalara aiddir; Abdullah Paşanın bir az daha ileriye çıkıktır; taşı kallâvî ile müzeyyen, yassı ve yüksekçe olup kitâbesi güzel bir sülüsle yazılmıştır:

- 1 — هو الحى الباقى
- 2 — سابقا وزير اعظم اولوب
- 3 — بودفعه بوسنه واليسى
- 4 — ايكن وفات ايدن مرحوم
- 5 — ومغفور محسن زاده

³⁶⁸ *Glasnik*, II, 1951, S. 19.

³⁶⁹ *Glasnik*, II, 1951, S. 165.

³⁷⁰ *Glasnik*, II, 1951, S. 99.

- 6 — عبدالله پاشا روحچون
7 — الفاتحه
8 — 11 / 116 سنه

Bu zat H. 1151 (M. 1738) de Vezir-i A'zam olan Muhsin-Zâde Abdullah Paşadır ³⁷¹.

Celâl Paşa taşı kallâvili hemen hemen aynı şekildedir: سابقا بوسنه واليسى حافظ

على جلال پاشا سنه ۱۲۳۸

sene 1238". Bu zat İzvornikli olup H. 1228 (M. 1813) te Bosna valisi olmuş, iki sene sonra azledilmiş, vefatına kadar burada ikamet eylemiştir ³⁷¹.

Bu müşterek türbenin, kemerlerin yuvarlak olmasına rağmen, bıraktığı intiba daha eski devirlere aiddir; bu türbeleri ve XVIII. asırda yapılmış bir çok camilerle beraber mütalâa edersek, Bosna-Hersek diyarında klâsik mimarî devri izlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer yerlerinden bir asır daha fazla devam ettiği müşahede olunur.

Bu iki türbe arasında bir takım yapılarak süsleriyle müzeyyen kârgir bir çeşme vardır; (Resim 115) de kısmen görülmektedir. On beyitlik, kitâbesi bütün çeşmeyle beraber pek ziyade badanalandığından okunamadı.

Bu türbelerden başka Bosna Valisi olan Defterdârî Silâhdar Abdullah Paşanın ³⁷², H. 1200 (M. 1785), Celâlü'd-din Paşa tarafından idam edilen Şeyh İlhamî'nin, H. 1230 (M. 1814) ve civarında bir çok Kadı ve Müftü medfun olan Travnikli Şeyh Mehmed ve karısının (XVIII. asır) ve Livno kaptan ve mütesellimi Firdevs kaptanın H. 1257 (M. 1841) türbeleri bulunmaktadır.

Žepče Kasabası :

Evliya Çelebi, Bosna nehri kenarındaki bu kasabaya uğramamıştır. Bu

radaki kale Türk yapısıdır³⁷³. Kasabanın 1934 de 2000 nüfusu vardı³⁷⁴.

Yayçse (Jajce) Kasabası :

Vrba ve Pliva nehirlerinin kavşağında bulunan bu şehir evvelce küçük Bosna krallığının merkeziydi; H. 876 (M. 1462) de Fâtih bizzat zaptettiler. Evliya ³⁷⁵ kaleyi büyük bir yumurtaya benzetmekte ve kara tarafın çift duvar olmasına mukabil, nehir yanında duvara bile ihtiyaç duyulmadığını aşağı hisarda iki katlı 1000 ev, 80 dükkân, varoşunun birinde 300, diğerinde 500 reâyâ evi bulunduğunu bildirmekte, büyük kiliseden bozma bir Sultan Süleyman câmi'i ve Sadr-ı A'zam Melek Ahmed Paşanın cami, medrese, hamam, mekteb, tekve ve hanı olduğunu ilâve eylemektedir. Melek Ahmed Paşanın Bosna Valiliği sırasında şehir yandığından "*Beni sevenler tiz bir imâret yapsunlar*" demekle elbirliğiyle şehir i'mar olunmuş. Pliva üzerinde büyük, ahşab bir köprü vardır. Fâtih Sultan Mehmed'in İmamı Ali Efendi, Şeyh Mustafa, XVII. asır ortalarında vefat eden hattat Hurrem Çelebi ve ilk Dizdar Hüsam Kaptanın türbeleri vardır. (Resim 115) de, Yayçse şehrinin nehir tarafının hakikaten duvara ihtiyaç hissettirmeyecek kadar sarp olduğu ve umumî manzaranın letafeti görülmektedir.

Evliya Çelebi'den sonra olan camilerden birisi, Bosna Valiliği de yapmış olan, Sadr-ı A'zam Muhsin-Zâde Mehmed Paşanın zevcesi ve III. Sultan Ahmed'in kızı Esmâ Sultan'ın H. 1167 (M. 1753) de yaptırdığı güzel bina ³⁷⁶; bir fotoğrafına nazaran kesme taştan bedenli sekiz pencereyi muhtevi kasnaklı, kubbeli, son cemaat yeri ahşab çatılı, mütenasib bir camidir; minaresi mevzundur; haziresinde câlib-i dikkat kabirler vardır.

Dizdar cami'i: H. 1228 (M. 1813) de Yayçse Beyi Süleyman Bey tarafından yaptırılmış, 5,00 x 4,35 ebadında

³⁷¹ Sicil, II, 556.

³⁷² Bu zat Bosnalıdır ve babası Defterdar İsmail Ağadan dolayı bu namı almıştır; Sicil, III, 387.

³⁷³ Bejti ć, *ayn. es.* S. 293.

³⁷⁴ Pelletier, *ayn. es.*, S. 254.

³⁷⁵ Evliya, V, 501 v.d.

³⁷⁶ Glasnik, III, 1952, S. 131.

ufak ve kubbeli bir camidir. Şehre 12 kilometre mesafede İlyas Baba ve 3 kilometre uzakta Fâtih Baytarı türbeleri bulunmaktadır; ikisi de kitâbesizdir ³⁷⁷. 1934 senesinde kasabanın nüfusu 4500 idi ³⁷⁸.

Göhlisar (Jezero) Kasabası :

Kalesi aynı isimdeki gölün kenarında olmakla Göl Hisar denilen bu kasaba Yayçse'ye çok yakındır. Evliya ³⁷⁹ alçak duvarlı murabbâi kalesinin bir ada üstünde olduğunu ve içinde bir Hünkâr Cami'i bulunduğunu bildirdikten sonra, varoşunda iki katlı musanna' 600 ev, 40 - 50 dükkân, bir müferrah cami'i, sekiz mescid, müteaddid küçük han, bir hamamı olduğunu zikretmektedir.

Varsal Vakıf (Varcar Vakuf-Mrkonjič Grad) Kasabası :

Kasabanın Boşnakca tarihî bir ismi olmasına rağmen, hatıraları silmeye gayret eden zihniyet, bu kasabanın ismini otuz beş sene evvel değiştirmiştir. Müslüman ahali gittikçe azalmaktadır. Kasaba eskiden Cornje Kloke isminde ufak bir köy iken burada doğup, bilâhare Kızlar Ağası olan Beyâzî Mustafa Ağanın XVI. asır sonunda güzel bir cami, yaptırmalarıyla ehemmiyet kazanmıştır (resim 116).

Cami, 11 metrelik sağır kasnak üstünde kubbeli, üç kemerli son cemaat mahallidir. Duvarlar, kemerler, sütunlar sıvalı olduğundan esas bünye görülmemektedir. Sütun başlıkları da birer tabelâ halinde sıvanmıştır. Her halde son asırda yapılan bu sıva amelîyesinden minare kurtulmuş, tamamen kesme taş olan eski bünyesini muhafaza etmiştir. Dahilde kalemeler bozulmuş ise de alikalarda ve mihrabta eski istalaktitler görülmektedir. Muasır menbalar ³⁸⁰, binanın XVI. asır sonlarında olduğunu bildirmesine ve inşaatında bunu te'kid eylesine rağmen, mevcut tamir kitâbesi zihinleri teşviş etmektedir:

اشبو جامع خراب ايکن ايلدى احيا
دارالسعادة حاجى مصطفى آغا
وضع حالدن اولوب اخبار
بمعرفت حاجى افندى متولى ³⁸¹
جزه محمد ايلدى احيا

منير جامع بيك ايكيوز طقسانده اولدى
احيا ³⁸²

Kitâbenin selîkası bozuk ifâdesi sakattır; anlaşılman mana, Darü's-saade Ağası Hacı Mustafa Ağa, cami'in harabiyetini haber alıp müteveli eliyle H. 1290 (M. 1873) de tamir ettirmiştir. H. 1290 tarihlerinde Kızlar Ağası olan bu namda kimse yoktur. Buna mukabil H. 1001 (M. 1592) de Ak Ağalardan Bosnalı Hacı Mustafa Ağa, Kızlar Ağası mevkiini üç sene işgal eylemiş ve bu vazifede iken ölmüştür. ³⁸² İnşaatın da delâletiyle bu cami'i XVI. asır nihayetlerinde bu zatın yaptırdığı muhakkaktır; kitâbede tereddüde sevkeden ifâde Türkçeyi iyi yazamayan birinin hem mütevellyi, hem birinci bâniyi zikretmek isteyerek karışıklığa meydan vermesinden doğmuştur. Her ne olursa olsun cami mühimdir.

Bâni Hacı Mustafa Ağa, bir çok inşaat daha yaptırmış ise de bunlar şimdi yoktur ³⁸³.

Köluyç (Ključ) Kasabası :

Sava nehri kenarında olup Bosna kralının son tahassüngâhidir. Zabtı esnasında tamamen tahrib edilen bu kale Türkler tarafından yeniden yapılmıştır ³⁸⁴; bir de ufak cami'i vardır. Evliya Çelebi bu kaleyi "garib" olarak tavsif etmektedir ³⁸⁵.

Kozluk Karyesi :

Bu ufak karyede bir cami ve iki han bulunduğunu Evliya bildiriyor ³⁸⁶.

³⁸¹ İmlâsı böyledir.

³⁸² Sicil, IV, 379.

³⁸³ Bu kitâbenin hiç bir yerde neşredildiğine tesadüf edilemedi; metin tarafımızdan verilmiştir.

³⁸⁴ Beytiç, *ayn. es.* S.293.

³⁸⁵ Evliya, VI, 469.

³⁸⁶ Evliya, VI, 494.

³⁷⁷ Glasnik, III, 1952, S. 131.

³⁷⁸ Pellefier, *ayn. eser*, S. 245.

³⁷⁹ Evliya, V, 503. vd.

³⁸⁰ Glasnik, IV, 1953, S. 49-148.

Tuzla Şehri :

Spreča nehri ayaklarından Jala üzerinde olan bu şehrin kalesi Türkler tarafından yapılmıştır. ³⁸⁷.

Kasaba Tuzla-i Bâla ve Zir olmak üzere iki kısımdan ibarettir. Aşağı kısmın en mühim abidesi Tur Ali Bey, yahut Poljska cami'i, tahminen, H. 978 (M. 1570) senelerinde yapılmıştır. Bânisi Mohaç muharebelerinde yararlık göstermiş ve Tuzla Sancak Beyliği ettikten sonra H. 989 (M. 1581) de ölmüştür; medfeni meçhuldür. Jalska cami'i ismini, nehre izafeten almış olup tarih ve bânisi meçhuldür; kubbeli, kesme taştan bir camidir. II. Umumî harbde kubbe harab olduğundan şimdi çatıyla örtüldür; haziresinde şayan-ı dikkat kabirler ve bu meyanda XVII. asırdan Ahmed Kaptanın mezarı vardır. Aşağı mahalledeki Cinci cami'i ahşab çatılı ve çatı üstünde çıkan ahşab minareli bir camidir.

Yukarıki kasabanın en eski cami'i XVI. asır yapısı olan Ak camidir; ahşab çatılı, kesme taş minarelidir; pencere parmaklıkları şayan-ı dikkat bir hususiyete malikdir. Şehrin 1934 de 18 bin kadar nüfusu bulunmaktaydı ³⁸⁷.

Maglaj Kasabası :

Bosna nehrinin kenarında bulunan bu kasabada Kalavun Yusuf Paşanın cami'i Bosna'nın en güzel binalarından biridir; gayet uzun minareli, sekiz köşe kasnaklıdır. Son cemaat mahalli üç kemerlidir, (resim 117). Bu gün epeyce harab olan bu cami, en son def'a Sultan Aziz devrinde on sekiz bin kuruş, bu günkü işтира kuvvetine nazaran 25-30 bin lira, sarfiyle tamir edilmiştir. Kasabanın şayan-ı dikkat bir saat kulesi görülmektedir; kaynağımız cami'in bânisi Yusuf Paşanın hüviyetini tahkik kabil olmadığını bildirmektedir ³⁸⁸. Bununla beraber nadir rastlanan bu isimde iki zatı *Sicill-i Osmanî*, ³⁸⁹, kaydetmekte ve Rumeli Beylerbeyliği yaptığını da bildir-

³⁸⁷ Pelletier, *aynı eser*, S. 251.

³⁸⁸ *Glasnik*, IV, 1953, S. 149.

³⁸⁹ *Sicil*, IV, 655.

mekte olduğuna göre, hüviyetinde tereddüde mahal yoktur. Resimde tepedeki güzel kale görülmektedir. 1934 de iki bin küsur nüfusu bulunmaktaydı ³⁹⁰.

Tešanj Kasabası :

Evliya bu kasabaya uğramamıştır. Maglayın şimal-i garbisinde bulunan bu kasabada bir saat kulesi bulunmaktadır ³⁹¹. Nüfusu 1934 de 3000 kadardı ³⁹².

Gradačac Kasabası :

Tuzla'nın şimal-i garbisinde bulunan bu kasabadaki en büyük cami, H. 1242 (M. 1826) da Hasan Kaptan namında bir zat tarafından yaptırılan 14,00 x 13,90 ebadındaki binadır. Kubbe irtifacı 16, minareninki 25 metredir. Mihrab istalaktitlerle müzeyyen, minber, kürsü ve mahfil ahşab oymadır; kapısı demirdendir. Bu bina Bosna'da yapılan son kubbeli camidir. Cami 1943 - 1944 de tamir edilmiştir ³⁹³.

Şehirde saat kulesi de vardır ³⁹⁴. Kalesi de Türk yapısıdır ³⁹⁵. Kasabanın 1934 de 3500 nüfusu bulunmaktaydı ³⁹⁶.

Gračanica Kasabası :

Tuzla'nın şimal-i garbisinde olup, Evliya'nın geçmediği bu kasabada, bir saat kulesi vardır ³⁹⁷. Ayrıca Osman Kaptan medresesiyle H. 1150 (M. 1737) tarihinde yapılmış Hacı Halil Efendi Kütüphanesi mevcuddur ³⁹⁸. Nüfusu 1934 de 4500 kadardı ³⁹⁹.

Benaluka (Banja Luka) Şehri :

Vrbaş nehri kenarında olup Bosna eyaletinin teşekkülünde, H. 991 (M. 1583) de, ilk Beylerbeyi Ferhad Paşaya mer-

³⁹⁰ Pelletier, *aynı es.*, S. 251.

³⁹¹ Beytić, *aynı eser*, S. 255.

³⁹² Pelletier, *aynı es.*, S. 250.

³⁹³ *Glasnik*, III, 1953, S. 149.

³⁹⁴ Bejtić, *aynı es.*, S. 255.

³⁹⁵ Beytić, *aynı es.*, S. 293.

³⁹⁶ Pelletier, *aynı es.*, S. 245.

³⁹⁷ Beytić, *aynı es.*, S. 255.

³⁹⁸ *Glasnik*, II, 1951, S. 21.

³⁹⁹ Pelletier, *aynı es.*, S. 245.

kez olan bu şehri Evliya Çelebi şöyle tarif etmektedir ⁴⁰⁰ :

Burayı Sokollu Ferhad Bey zabtedip eski kalenin karşısına yeni bir kale bina etmiş ve binaenaleyh (Bonolukateyn) ismi verilmiştir. Şehir nehrin iki tarafında, cenubdan şimale doğru tülânî bir şekildedir. Üç ahşab köprü muvasalayı temin eder; kırk beş mahalle, 3700 ev, 300 dükkân vardır. En meşhur sarayları Kaymakamlara ve Ferhad Paşa hanedanına aid olanlardır. Kırk beş cami ve meşhurdur. Ferhad Paşa ve Eski cami, medreselerinden Ferhad Paşa, on bir mektebinden Ferhad Paşa ve Cevri-Zâde, hamamlarından Ferhad Paşa hamamı meşhurdur. Ferhad Paşa binası iki kapılı kârgir bedestanı ve yine ona aid, imâreti vardır. Şehbaz Efendi, Gazi Halil Paşa, Malkoç Paşa, Benaluka Kadısı Hâlûsi Efendi kabir ve türbeleri bulunur.

Kamusü'l-l A'lâm bu şehir başında 15000 nüfus ve bir kaç köprüsü bulunduğunu bildirmekle iktifa etmiştir ⁴⁰¹.

Muasır müelliflerden Ali Bejtîç de Türk devri Banya Luka'sı hakkındaki yazdığı eserde ⁴⁰², Türkler tarafından fethi esnasında bir kaleyle bir kaç evden mürekkebe olduğunu ve artık ondan sonra bir şehir halini aldığını ve eski devirlerden hiç bir kalıntı bulunmadığını beyan etmektedir.

Gazi Ferhad Paşa Cami'i :

Ferhad Paşa Sokollu Hanedanından olup ilk Bosna Valisidir; cami (resim 119) da görüldüğü veçhile 7,5 metrelik bir merkezî kubbenin iki yanı üç sath-ı mâillî tonozla, mihrab ciheti yarım kubbe, medhal üstü bir kemerle örtüldür. Bu tonoz ve yarım kubbelerin oturduğu dört büyük kemere müstenid yüksekçe dört köşe bir gövde on iki dıh'lı kasnağı taşır; kubbe kasnak vasıtasıyla müselles-i

kürevilere istinad eder. Kible kapısının sağ ve solunda kısmen duvara gömülü iki döner merdivenle mahfillere çıkılır; mahfiller kible duvarında ve solda olup sağ tarafı minber işgal etmektedir; bunlar dördü geride biri solda beş mermer direğe oturmaktadır. Kasnakta 12, yarım kubbe kasnağında 4, üst sırada 12, alt sırada 10 pencere harime bol ziya verir. Cami'in bedeni epeyi yüksektir; Yarım kubbe ve tonozların, kasnağın irtifalarını ekleyince sivri olduğu görülür. Filhakika göze bıraktığı tesir oturaklı olmaktan ziyade sivriliktir (Resim 120, 121).

Minare cami'e nazaran çok yüksek şerefesi üç sıra istalaktitli, bilezikli güzel bir eserdir. Cami ile mukayese edilmek istenirse, tek başına daha muvaffak olunmuştur, demek hatalı olmaz.

Son cemaat yeri üç kubbelidir. 1952 senesinde ziyaretimiz esnasında taşları çürütme suretiyle değiştirilerek esaslı bir tâmir tabi tutulmuştu. Ali Bejtîç'in eserindeki eski bir resminde, direklerin önüne ve yana ilâve olunan duvarlar bir çatıyla örtülerek ikinci bir mahfil eklenmek suretiyle cami'in tevsî edildiği görülmektedir. Şimdi bu muhdes kısımlar kaldırılmıştır.

Yalnız o tarihten sonra avlunun sokak köşesine yeni bir çeşme ilâve ederek heyet-i umumiyeyi bozmuşlardır. Tak kapı karşısındaki şadırvan ahşab direklere müstenid, oldukça yeni bir eserdir; kemerleri sıvayla yapılmıştır.

Cami'in iç kalemlerinde ilk zamandan kalma bazı bakıyeler görülmektedir. Cami'in ihata duvarları bozulmuş, yalnız eski kapı kalmıştır. Cami'in plânı hemen hiç bir yerde görülmeyen bir tarzda olmakla beraber içi ferahtır. Kapı üstündeki 65 × 85 ebadındaki kitâbe şudur ⁴⁰³:

⁴⁰³ Mujezinović, *ayn. mak.*, S. 476. Ali Bejtîç, *ayn. es.*, 100-12. Birinci müellif ikinci beyit başındaki "تشنه" yi "تشنه" suretinde yazmıştır; halbuki "تیسه" kûlünk demek olduğundan, vurmak, kahretmek manasını ifham eder ve "تشنه سیف" edebiyatta pek çok kullanılan bir ta'birdir; kaldı ki biz yerinde de böyle bulduk; bunun gibi Bejtîç, de kelimelere yer değiştirterek "سیف تشنه" şeklinde bütün bütün başka bir surette kaydetmiş; onun da doğru olmadığı kanaatindeyiz.

⁴⁰⁰ Evliya, V, 505 v.d.

⁴⁰¹ *Kamusü'l-l A'lâm*, II, 1357.

⁴⁰² Alija Bejtîç, *Banja Luka pod Turskom Vladavinom*, Naše Starine Godišnjak zemalskog zavoda za Zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti n. r. Bosne i Hercegovine SV. I. den ayrı baskı, tamamı 28 sahife Sarajevo 1953.

ایلدی احیا بو عالی جمعہی اللہ ایچون
صاحب الخیرات فرهاد بک معین اهل دین
تیشہء سیف ایله نامن مرمره قازدی دلیر
قلدی بو خیری غزا مالیلہ اول مرد کزین
بو بنایہ ده دوشوب دیدی سپاهی تاریخن
حسبہ لله یاپلیدی بو مقامی مؤمنین

Hesaben H. 987 (M. 1579) u göstermektedir.

Ferhad Paşa H. 983 (M. 1575) senesi sonlarında Bihaç kalesi önündeki muharebede Baron Auersperg'i itlâf, oğlu Engelhard'ı esir etmiş ve ondan aldığı 30 bin duka fidye kendisine bırakıldığından bu cami'i ve hayratını bina etmiştir⁴⁰⁴. Türbesi cami'in arkasında 8 köşeli, kubbeli küçük bir bina-dır. Ferhad Paşa Budin Valisi iken H. 999 (M. 1590) da bir köle tarafından şehid edilmiştir.

Defterdariye veya Arnabudiye Cami'i :

Ferhad Paşanın biraz ilerisinde cenûb-i garbiye giden şosenin ağzında, kubbeli, zarif bir camidir (resim 122). Cami, dört duvar üstüne kürevî alikalarla oturan 8 pencerele kasnaklı 9 metrelik tek kubbeden ibarettir. Son cemaat mahalli üç kemerlidir (resim 123); gayet yüksek olan minaresinin kapısı cami içinden açılmıştır. Bu cami'e hususiyet veren, sağ tarafına eklenmiş biraz gayr-i muntazam altı köşe türbesiyle avlu kapısı üstündeki ikinci ufak minaredir. Türbede iki sanduka bulunmaktadır ve hariçten bakınca vazifesi anlaşılamayarak binaya cenahlı bir cami manzarası vermektedir. Cami'in çok zarif kapısı ilk yapısından kalmadır. Minber güzel bir mermer oymadır. Mihrabı da istalaktitlidir. İçindeki sıvama kalemler muhdestir. 70 x 75 ebadındaki kitabesi kapının üstündedir:

بو جامعی چون یاپدی اول محسن خیر آثار
مرضاة خدا ایچون ایدوب مالنی ایثار
بر صرخ لطیف اتدی وبر صنع شریف ایدی

⁴⁰⁴ Hammer, *Devlet-i Osmâniye tarihi*, C. VII, S. 27-28 ve Peçevî, C. I, S. 454.

الاجر علی الله دیر سیرین ایدیچک ابرار
عفو ایلیه لطفندن کم رحمتی واسع در
مجموع خطیأت ذنبی آنک غفار
بو جامع زیبایه آیا نه دیسم تاریخ
هاتف ددی ای سبزی دی «جامع دفتر دار»⁴⁰⁵
سنه ثلاث و الف

H. 1003 (M. 1594) te olduğu görülmektedir.

Yukarı şehirdeki Gazanfer Ağa Cami'i 12 metre genişliğinde dik çatılı bir cami olup minaresi kesme taştandır; bâninin sekiz köşe, sağır kasnaklı türbesi de önündedir (resim 124). Şehirdeki türbelerden Evliya'nın zikrettiği dört adedini derceylemiştik. Bunlardan Halil Paşa Türbesi tamamen kesme taştan, 8 metrelik bir daireye mersum sekiz köşelidir. İçeriden kubbeli olduğu halde harici dilimli bir yıldız şeklindedir.

İçinde Halil Paşa dan başka Bayrakdarı medfundur (resim 125). Bundan başka Behram Efendi Türbesi (XVII. asır) ile Ferhad Paşa cami'inin avlu köşesinde 6 köşeli ufak bir bina olan Ferhad Paşa Bayrakdarı türbesi mevcuttur. *Tanzimat fermanına* isyan eden Rıdvan Bey - Zâde Ali Paşa da burada medfundur.

Bunlardan başka Ferhad Paşanın, şimdi mevcut olmayan bir saat kulesi⁴⁰⁶ ve bedestanı⁴⁰⁷, kervansarayı⁴⁰⁸ ve Vrbaş nehri ve onun kolu olan Vrbanja üzerinde iki köprüsü⁴⁰⁹ bulunmaktadır. Bu eserlerden köprülerin ne olduğu tahkik olunamadı; yalnız kule bedestan ve han yok olmuştur.

⁴⁰⁵ Bu kitâbe Mujezinovič, *ayn. mak.* S. 483 te neşrolunmuştur; ancak ikinci mısra'da "ایدوب" ve "مالنی" kelimelerine yer değiştirilmiştir; halbuki vezin için, bizim yerinde de tesbit ettiğimiz yukarıki şekil daha doğrudur; bir de son beytin birinci mısra'ında "دیسم" kelimesi "دلیم" şeklinde okunmuş; mâna kaybolduğundan, aynı vechile tashih eyledik. Beytiç, *ayn. es.*, 106-185 de, aynı hatalara düşerek, dercetmiştir.

⁴⁰⁶ Bejtiç, *Spomenici Osmanlijske arhitekture*, S. 255.

⁴⁰⁷ Beytiç, *Turanki eser*, S. 367.

⁴⁰⁸ Beytiç, *ayn. es.*, S. 270.

⁴⁰⁹ Beytiç, *ayn. es.*, S. 276.

Şehrin, 1934 seneğinde 22000 nüfusu vardı ⁴¹⁰.

Kradiška (Bos. Gradiška) Kasabası:

Sava nehri sahilindeki bu eski mühim kasabada, cirmi 1000 adım olan, bir kale sekiz cami, on sekiz mescid olduğunu Evliya bildiriyor ⁴¹¹ ve Kapitan cami'i, kaledeki Hünkâr ve Hacı Bekir camilerinin meşhur olduğunu zikretmekle iktifa ediyor. *Kamusü'l-A'lâm* ⁴¹² 5000 nüfusu olduğundan başka bir tafsilât vermemektedir. Bu gün pek perişan olan kasabada bir tek mescid kaldığını gördük. 1934 senesinde 5000 kadar nüfus vardı.

Kozarac ve Prijedor Kasabaları :

Her iki şehrin kaleleri Türk binasıdır ⁴¹³.

Novi Kasabası :

Una nehri kenarındaki bu kasabanın kalesi Türk yapısıdır ⁴¹⁴. Evliya ⁴¹⁵ şeddâdî bina olduğunu bildirerek, "kadimdir" diyor. Yine onun ifadesine göre 100 ev ve bir cami'i vardır. 1934 de 4000 nüfusu vardı ⁴¹⁶.

Biline (Bijeljina) Kasabası :

Evliya'ya göre ⁴¹⁷ kalesizdir; 500 evi, gayet muhteşem Cengi-Zâde Ali Paşa konağı vardır. Muasır kaynaklara göre ⁴¹⁸ kasabada Kanunî Sultan Süleyman Cami'i, yakınında hamamı bulunmaktadır; cami kesme taştan ve kubbelidir. Bir de, H. 1176 (M. 1762) tarihli Türkçe kitâbesi mevcut bulunan, Binbaşı Yakub Bey türbesi vardır. 1934 de kasabanın 12500 nüfusu bulunmaktaydı ⁴¹⁹.

Derhend (Derventa) Kasabası :

Sava kollarından Ukrina nehri ke-

narındaki bu kasabanın kalesi Türk yapısıdır ⁴²⁰. Kasabanın 1934 de nüfusu yedibin kadardı ⁴²¹.

Bugojno Kasabası :

Saray Bosna'nın şimal-i garbisinde ve Vrbas nehri kenarındaki bu kasabanın yakınındaki Süleyman Paşa ocağındaki kule resmini bir nümune olarak veriyoruz.

Üstü ve çatısı bu gün mevcut olmakla beraber, altı katlı olması ve eb'adının azametiyle kütesinin tenasüb ve ihtişâmı, diğer tam kulelerin resmi mevcut olmasına rağmen, tercihimize sebep oldu (resim 126). Bu kuleler umumiyetle dikçe bir çatıyla örtülüdür; içlerinde ocak vardır, bazısının en üstlerinde çıkıntılı müdafa cumbaları mevcut bulunmaktadır.

Dubniçe (Dubica) Kasabası :

Una nehri kenarında küçük kârgir bir kal'edir; hisarda 110 ev, bir Sultan Süleyman Cami'i bulunmaktadır ⁴²².

Metroviçe (Srem. Mitrovica) Kasabası:

Srem Beyinin makarrı olan bu kasaba Sava nehrinin karşı sol sahilindedir. Evliya'ya göre ⁴²³, 1500 evi, 400 dükkânı, altı cami ve altı mescidi olup küçük çarşıda Gazi Bayezid Bey, aşağı çarşıda Memi Bey ⁴²⁴, büyük çarşı meydanında Bayram Bey, Ağa, Hünkâr, Murad Paşa camileri meşhurdur. Beş medresesinden Gazi Bayezid Bey, Bayram Bey, Murad Paşa mamurdur; on iki mektebi, üç tekyesi, üç çarşı hamamı ve birçok sobalı ev hamamı ve üç kârgir hamı bulunmaktadır.

Raça (Srem Rača) Kasabası :

Evvelce bir tuğla kalesi varken Sava ve Drina nehirlerinin tazyikiyle yıkılıp bir tek kulesi kalmıştır; 550 evi, tahta örtülü beş cami'i, iki medrese, iki

⁴¹⁰ Pelletier, *ayn. es.*, S. 239.

⁴¹¹ Evliya, V, 509.

⁴¹² *Kamusü'l-A'lâm*, V, 3258.

⁴¹³ Bejti Ć, *ayn. es.*, S. 293.

⁴¹⁴ Beyti Ć, *ayn. es.*, S. 293.

⁴¹⁵ Evliya, V, 510.

⁴¹⁶ Pelletier, *ayn. es.*, S. 248.

⁴¹⁷ Evliya, VI, 494, 495.

⁴¹⁸ *Glasnik*, IV, 1953.

⁴¹⁹ Pelletier, *ayn. es.*, S. 240.

⁴²⁰ Bejti Ć, *ayn. es.*, S. 293.

⁴²¹ Pelletier, *ayn. es.*, S. 242.

⁴²² Evliya, V, 509.

⁴²³ Evliya, VI, 174.

⁴²⁴ Bu zat Bosnalı, namlı gazidir; *Sicil.*, IV, 513.

mekteb, iki tekyc, bir hanı bulunmaktadır ⁴²⁵.

Nemse (Nijemci) Kasabası:

Sava nehri kenarında olup 1040 fevkanî ve tahtanî evi, 110 dükkânı, mükellef vâsi konakları, camileri, iki mektebi, üç tekyesi vardır ⁴²⁶.

Vulko (Vukovar) Kasabası:

Evliya'nın izahatına göre Banat'ta Tuna'nın sağ sahilinde tuğladan muhkem bir kaledir ⁴²⁷; 500 evi, beş cami ve mescid, bir tüccar hanı, bir küçük hamamı, 50 dükkânı, iki mekteb, bir tekyesi bulunmaktadır. Tuna'nın karşı sahilinde Hindi Baba tekyesi vardır.

Yasenoviçse (Yasenovac) Kasabası:

Hırvatistan'da Tuna'nın Sava'ya karıştığı mahalde, nehir üzerinde bir palanka olup camî'i, hamamı vardır ⁴²⁸.

Çernik (Cernik) Kasabası:

Una nehri kollarından Stugo üzerinde ehemmiyetli bir kale olup içinde Bey Sarayı ve Sultan Süleyman'ın ufak bir camî'i vardır; varoşunda üç camî, on sekiz mescid varsa da kurşunlu değildir; bir tekyesi, üç mektebi, iki hanı, bir hamamı, 150 dükkânı bulunmaktadır ⁴²⁹. Bu kasaba civarında Hersek Sancak Beyi Sinan Beyin bir kervansarayını bulunmektaydı ⁴³⁰.

Pojega (S. Požega) Kasabası:

Sava ayaklarından Orłjava üzerindeki bu Sancak merkezinin altı köşeli bir kalesi, camileri olup en mühimmi kiliseden bozma olanıdır ⁴³¹.

Pakriçsa (Pakrac) Kasabası :

Pakra suyu kenarında muhkem murabba bir kalesi olup camileri, iki tekyesi, altı mektebi, iki hamamı ve hanı, iki medresesi vardır ⁴³². Evliya Çelebi,

bütün Hırvatistan ve Slavonya kasabaları gibi, burayı da epeyi muhtasar geçmiştir.

Siska (Sisak) Kasabası :

Sava nehri kenarındaki bu kasabanın içinde bir cami vardır.

Osek (Osijek) Şehri :

Evliya'ya nazaran Drava nehri kenarındaki iç kale, nehir kenarında dört köşe bir binadır ⁴³³; içinde bir Sultan Süleyman camî'i bulunmaktadır. Varoşu bir ağaç muhafaza duvarıyla çevrilidir. Su kenarı olduğu için evlerinin çoğu ahşab, ancak büyük ve mükellef olanları kârgirdir. İç kalesi beş, varoş yedi mahalledir.

46 cami ve mescidi vardır; eskiden kilise olan Sultan Süleyman Camî'i pek müzeyyen değildir. Orta hisarda Kasım Paşa ⁴³⁴ Camî'inin kitâbesi:

صاحب الخيرات قاسم پاشا دام عزه
قد بنى بيتاً لذكر الله القديم
بقعة في الحسن كالبيت العتيق
صار تاريخاً لها « خير قديم »

Hesaben H. 966 (M. 1558) tarihini göstermektedir. Bu cami, serhaddin en güzel binalarından olup kubbeleri kurşunlu, minberi, müezzin mahfili gayet musannadır; son cemaat mahalli yedi kubbelidir.

Yine bu cihette, çarşı içindeki Mustafa Paşa ⁴³⁵ Camî'i kiremitle örtüldür.

Kapısı üzerindeki tarihi:

مصطفى پاشا بودار رحمتی
ایلدی احیا که بودر راه دین
دوش (دوست) اولانلر حقى کوزلر لر مدام
کسب ایدر قربت خدایه زاهدین
جامعک بویله دیدم تاریخى
ملجأ رحمت مکان عابدین

H. 970 (M. 1562) senesini gösterir.

⁴²⁵ Evliya, VI, 495.

⁴²⁶ Evliya, V, 6497.

⁴²⁷ Evliya, VI, 177.

⁴²⁸ Evliya, V, 509.

⁴²⁹ Evliya V, 517.

⁴³⁰ Bejtîć, *ayn. es.*, S. 272.

⁴³¹ Evliya, V, 522.

⁴³² Evliya, V, 519-520.

⁴³³ Evliya, VI, 183.

⁴³⁴ Bu zat Mohaç Sancak Beyi olan Gazi Kasım Paşadır; H. 975 senelerinde vefat etmiştir.

⁴³⁵ Bu zat H. 962-986 arasında Budin Beylerbeyi olan Meşhur Sokollu Mustafa Paşadır.

Bunlardan maada 40 mescidi vardır. Dört medresesinden Kasım Paşa, Mustafa Paşa meşhurdur. Dört tekyesi, dört de mektebi olup Kasım ve Mustafa Paşalara aid olanlar saray gibi ma'murdur. Bu şehrin bir de 1000 dükkânı, ahır ve sair müştemilâtı hâvi büyük bir çarşı varoşu vardır ki, içinde her sene kırk gün devam eden panayıır kurulur.

Mühim Osijek köprüsünü Sultan Süleyman Sadr-ı A'zamı Makbul İbrahim Paşa yaptırmıştır.

Valpove (Valpovo) Kasabası :

Kraşica nehri kenarında tuğladan saray gibi, fakat gayet metin bir kaledir ⁴³⁶; kapısı cenuba açılır; üstünde de bir saat kulesi bulunur. Kalenin karşısındaki iki harab burc, buranın zaptı esnasında Osmanlılar tarafından yaptırılmıştır. Kale içinde Sultan Süleyman Cami'i vardır. Kale hendeği yanındaki varoşunda üç mahalle ve beş cami ve mescid, bir medrese, bir hamam, bir mekteb ve bir tekye, iki han, yirmi dükkân bulunmaktadır.

Zagreb Şehri :

Evliya yalnız bir cami'i ve pazarı olduğunu bildirmekle iktifa etmiştir ⁴³⁷. 1943 senesinde yapıldığından Osmanlı devrinden hariçte kalmakla beraber, burada I. Umumî Harbden sonra inşa olunan cami'in resmini ilâve ediyoruz. Şimdi üç minaresi de yıkılarak bir salon haline getirilmiştir. Şeklen de bu vazifeye uygundur (resim 128).

Buraya kadar yazdıklarımızla Osmanlılar tarafından Yugoslavya'da dört asır müddetle yapıp bırakılan âbidelerden mevcudiyetine veya yalnız hikâyesine ağâh olabildiklerimizi toplamiya cehdettik. Ancak bunların hepsinde tarihî tavsifi aşp, üstünde en çok durmamız bizce tabii olan, mimarî teşrihî sahasına her yerde erişebildiğimizi iddia edecek değiliz; esasen mimarî olsun, tarihî olsun hepsi can

ve baş borcumuz olan millet yolunda birer vasıta değil midir? Biz yalnız elimizden geldiği kadarını yapmakla mükellefiz.

Muhasebe faslına gelince: yüz otuz kadar şehir ve kasaba hakkında mâlûmat verildi; bunlar için de Üsküb, Manastır, Saraybosna, Yeni Pazar, Yeni Kasaba, Novi, Travnik, Banjaluka, hattâ bir bakıma Belgrad gibi en belli başlı şehirlerin tamamen Türk eseri olduğu, bir çok kasabaların da Osmanlı idaresi zamanında daha parlak devirler geçirdiği anlaşılmaktadır.

Bütün Yugoslavya'ya şâmil âbidelerin kemiyet ve keyfiyetçe en zengin buldukları devirlerde eriştikleri miktar hakkında bir vesika yoktur; ancak Bosna-Hersek parçasındaki camilerden arta kalanların 1939 cihan harbinden evvel 1173 adedine baliğ olduğu malûmumuzdur; esasen Saray Bosna şehri bahsinde bu hususu da bildirmiştik.

Biz ise Evliya Çelebi'nin uğradığı şehir ve kasabalarda eğer toptan yekûn bildirmişse, onu ve ilâve teşkil eden unsurları tophıyarak bulduğumuz rakkamlara nazaran, dercettiğimiz âbidelerin her cinsi için birer yekûn elde ettik. Ancak bunlar tam adedi ifâde edemez; daha kaydedilmeyen nice şehir ve mahal ve ele alınanlar içinde de bilmediğimiz ne kadar âbide vardır. Nitekim bu tarz araştırmamızla Bosna Hersek'te biz, 635 cami ve mescid bulduğumuz halde, asırların, tabiat unsurlarının, isyanların, Balkan ve Birinci Umumî Harbin ve Hıristiyan idaresine geçmenin sebep olduğu tahribattan arta kalan cılız yekûn 1173 e baliğ olmaktadır. Aradaki nisbet %54 olduğundan bulduğumuz rakkamların iki mislini tereddütsüz olarak almakla hataya düşmeyeceğimize kaniiz.

Bosna-Hersek, Makedonya, Sırbistan ve Karadağ'da araştırmamız neticesinde vardığımız rakkamlar şunlardır:

Cami ve mescid 1514, mekteb 745, medrese 143, tekye 211, çeşme 306, han 232, hamam 104, misâfirhane 12, türbe 38, saat kulesi 20, bedestan 10, imâret 32, kervansaray 18, kütübhanne 8, sebil 900,

⁴³⁶ Evliya, VI, 499; saray gibi tâbirinden buranın eski bir şato olduğu anlaşılıyor.

⁴³⁷ Evliya, V, 513.

darü'l-hadis 12, darü'l-kurra 12, köprü 42, kale 16 dir.

Şu halde binâların vazifelerinin ve üzerlerindeki alâkanın devam edip etmemesi ve doğrudan doğruya tabiatın tahribatına maruz olup olmamaları gibi tesirler, bunların zamanımıza intikalinde birer âmil olduğundan, bu cihet de nazarı itibara alınarak, bu âbideler için Osmanlı devrinde baliğ oldukları takdirî yetkûnları gösteren şu cedveldeki rakamları sıhate yakın kabul etmek yerinde olur:

Cami ve Mescid	3500
Mekteb	1500
Medrese	300
Tekke	400
Çeşme	1000
Han	500

Hamam	200
Misâfirhane	25
Türbe	50
Saat Kulesi	40
Bedestan	15
İmâret	60
Kervansaray	40
Kütüphâne	15
Sebil	1000
Darü'l-hadis	25
Darü'l-kurra	25
Köprü	100
Kale	50

Memleketimiz okuyucularına toplu olarak bilinmiyen bu eski yurd parçası üzerindeki şu mimarî, şehircilik ve imârcılığa müteallik malûmatı ve en son olarak kısa umumî bilânçoğu vermiş olmakla kendimizi bahtiyar addederiz.

BİBLİYOGRAFYA

Ahmed Rif'at: *Lugât-ı Tarihiyye ve Coğrafıyye*, 7 cild, İstanbul 1299.

Aličić: *Livanjske Džamiye*, (Livno Camileri), Glasnik Vrhovnog Starješinstva Islamske Vjerske Zajednice, Sarajevo 1941, cild. IX, s. 373-395.

Arhitektonski Spomenici Turskog Perioda u Mostaru (Türk devrinde Mostar'daki mimarî eserleri) Nova Evropa Mec. Zagreb 1936, cild XXIX, sayı 7-8, s. 232-235.

Arslanagića Most (Arslan Ağa oğlu Köprüsü), Narodna Uzdanica salnamesi, Sarajevo 1935, s. 145-146.

Ata'î Efendi: *Zeyl-i Şekayık*, İstanbul 1268.

Ayverdi, Ekrem Hakkı: *Fâtih Devri Mimarisi*, İstanbul 1953.

Anhegger, Robert: *Die Römerbrücke von Mostar*, [Oriens Mec. VII. cild, 1 No.' dan ayrı baskı, 1954.

Babinger, Dr. Franz: *Die Brücke von Mostar* (Morgen Blatt), Zagreb 1938 (15.5).

Balić, O. H.: *Stari Most* (Eski Köprü), Zora gazetesi, Mostar 15-12-1926, sene 1, No. 1.

Bajlon, Ing: *Arhitektonske Osobine Gazi Husrev Begovih Gradjevina* (Gazi Husrev Beye aid mebâninin mimarî hususiyetleri) Spomenica Gazi Husrev Begove 400 godišnjice, Sarajevo 1932, s. 28-30.

Ballif, Ph.: *Wasserbauten in Bosnien und Hercegovina*, I u. II. Theil, Wien 1899.

Bejtić, Alija: *Čamilija džamiya i njen vakuf u Travniku* (Travnik'teki Kâmiliiyye cami'i ve vakfi) Glasnik Vrhovnog Starješinstva Islamske Vjerske Zajednice, Sarajevo 1942, C. X, s. 143-148.

Bejtić, Alija: *Elçi Hadži İbrahim Paşin vakuf u Travniku* (Travnik'teki Elçi Hacı İbrahim Paşa vakfı), El Hidaja Mec. Sarajevo 1941, c. V, s. 276.

Bejtić, Alija: *Skender Paşina Tekija* (İskender Paşa Tekyesi), Novi Behar Mec., Sarajevo 1944, c. XVI, s.24-26.

Bejtić, Alija: *Spomenici Osmanlijske Arhitekture u Bosni i Hercegovini* (Bosna-Hersek'teki Osmanlı Mimarî eserleri), Prilozi Mec. Sarajevo 1952-1953, c. III, IV, s. 229-298 (Ayrı baskı).

Bejtić Alija: *Paçadži Hadži Nasuhova*

- džamija i mahala u Sarajevu* (Bosna Saray'daki Paçacı Hacı Nasûh cami'i ve mahallesi), El Hidaja Mec. Sarajevo 1942-1943, c. VI, s. 317-322.
- Bejtić, Alija : *Banja Luka Pod Turskom Vladavinom, arhitektura i Teritorijalni razvitak grada u XVI. i XVII. vijeku* (Türk hakimiyeti altında Banja Luka şehrinin XVI ve XVII. asırlardaki mi'marî ve sathî inkişafı), Naše Starine Godišnjak Zemaljskog Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti yillığı, Sarajevo 1953, c. I, s. 91-116 (Ayrı baskı).
- Bejtić, Alija : *Sokolovičev most na Drini u Višegradu* (Vişgrad'da Drina üzerindeki Sokollu köprüsü), Narodna Uzdanica salnamesi, Sarajevo 1945 (Ayrı baskı).
- Bogdanovič, Z. : *Višegradska čuprija* (Vişgrad köprüsü), Bosanska Vila. Mec. Sarajevo 1888, s. 174-175.
- Buljina, H. : *Iz povjesti Banjalučkih Medresa* (Banja Luka medreseleri tarihine dair) Glasnik Vrhovnog Starješinstva Islamske Vjerske Zajednice, Sarajevo 1944, c. XII, s. 100-105.
- Čelić, Dž. : *Obnovo Sokolovičeva mosta na Drini u Višegradu* (Vişgrad'daki Sokollu köprüsünün tâmiri) Naše Starine Mec. Sarajevo 1953, c. I, s. 177-181.
- Čurčić, Vejsil : *Ugledna Muslimanska Kuća u Sarajevu* (Bosna Saray'da mühim bir müslüman evi), Narodna Starine Mec. Zagreb 1927, c. VI, cüz: 14, No. 1, s. 79-92.
- Delić, S. : *Čuprija na Mostu kod Trebinja* (Trebinye civarında Most üzerindeki köprü), Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo 1891, c. III.
- Dizdar Muhammed : *Gazi Husrev Begova Medresa* (Gazi Hüsvrev Bey Medresesi), Spomenicka Gazi Husrev Begove 400 godišnjice, Sarajevo 1932.
- Duda, Herbert W. : *Balkanturkische Studien*, Wien, Rudolf M. Rodiner 1949, s. 144.
- Evans, Arthur J. : (İngiliz seyyahı) *Bosnia and the Hercegovina*, Mans Green and Co. 1876 London.
- Elezovič, Gliša : *Turski Spomenici u Skoplju*, Glasnik Skopskog naučnog Društva, 1925-27'den ayrı baskı (Sırbça), s. 122, büyük, beş vakfiyeyi muhtevi, kıs: Elezovič, I. eser.
- Elezovič, Gliša : *Turski Spomenici*, c. I, Beograd 1940, Sırbça, 1204 sahife, metin tercümelere ve haşiye.
- Elezovič, Gliša : *Turski Spomenici*, Beograd 1952, c. I, cüz: II, aynı baskılar, Fransızca izahat. 245 sahife, metin, 200 sahife fihrist. Kıs: Elezovic, II. eser.
- Evliya Çelebi : *Seyahatnâme*, 10 cild, İstanbul 1314, 1-6 (1314-1318), 7-8 (1928) 9-10 (1935-1936).
- Glasnik Vrhovnog Starješinstva Islamske Vjerske Zajednice*, Sarajevo (eski seri).
- Glasnik Vrhovnog Islamskog Starješinstva*, c. I-V, 1950-55 (Binaların kısa tarifini ve şimdi bulunduđu hali havi seri makaleler), Kıs: *Glasnik*, (yeni seri).
- Glasnik Zemaljskog Muzeja-Sarajevo*, 1908 c. XX; 1909-1911, c. XXI-XXIII, (1888 den beri çıkmaktadır).
- Grabrijan, D. : *Mustimansko Groblje* (Müslüman mezarlığı) Novi Behar Mec. Sarajevo 1937, c. XI, s. 71-73.
- Grabrijan D. : *Turska Kuća* (Türk evi), Novi Behar Mec., Sarajevo 1937, c. XI, s. 9-12.
- Grabrijan, D. : *Orijentalna Hiša v Sarajevu* (Bosna-Saray'da şark evi), Arhitektura Mec. Sarajevo 1949, c. II, sayı: 23-24, s. 45-61.
- Hadžijahić, Muhammed : *Kozja Čuprija u Prošlosti* (Geçmişte Keçi köprüsü), Novi Behar Mec., Sarajevo 1953, c. IX, s. 17-18
- Hadžimulić, Mustafa : *Islamske Javne Zgrade Turskog perioda u Mostaru* (Türkler devrinde Mostar'daki İslâmî umumî mebanî), Novi Behar Mec., Sarajevo 1936-37, c. X, s. 274-375.
- Hammer : *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, Atâ Bey terc., 10 cild, İstanbul 1328.

- Handžič, H. Mehmed: *Povodom 400 godišnjice Gazi Husrev Begove Medrese u Sarajevu* (Bosna Saray'daki Gazi Husrev Bey medresesinin 400 üncü yıldönümü münasebetiyle) Narodna Uzdanica salnamesi, Sarajevo 1937, s. 29-48.
- Handžič, H. Mehmed: *Osnivač Najljepše Džamije u Bosni-Aladža Džamija u Foči* (Bosna'daki en güzel cami'in bânisi-Foçada'ki Alaca cami) Jugoslavenski List, Sarajevo 23-6-1939.
- Hoca Sa'dü'd-din: *Tacü't-tevarih*, İstanbul 1279.
- Hörmann, Kostantin: *Čuprija u Višegradu* (Vişgrad'daki köprü), Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo 1889, c. I.
- Hörmann, Kostantin: *Hadžibegova Kula u Hutovu* (Hutovo'daki Hacı Bey köşkü), Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo 1890, c. II.
- Ibrahim Efendi: *Peçevi Tarihi*, İstanbul 1283, c. II.
- İslâm Ansiklopedisi* - İstanbul tab'ı.
- Istočnjačka arhitektura u Hercegovini* (Hersek'te Şark mimarisi) Gl. Jugoslavenskog Proforskog Društva, Beograd 1937, c. XVII, Sayı : 11-12, s. 1056-1059.
- Kalabič, Mehmed: *Hadži Sinanova Tekija* (Hacı Sinan Tekyesi), Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo 1890, c. II.
- Kemura, Şejh Sejfudin Fehmi: *Javne muslimanske gradjevine u Sarajevu* (Bosna Saray'daki müslüman mebânisi) Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo 1908, c. XX.
- Kemura, Şejh Sejfudin Fehmi: *Sarajevske Džamije i Druge Javne Zgrade turske dobe* (Türkler devrinde Bosna Saray cämileri ve diğer umumî mebâni) Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo 1909-1911, c. XXI, XXIII.
- Kemura, Şejh Sejfudin Fehmi: *Köprüler*, 1325 Gayret salnamesi, II. sene, c. II, s. 60.
- Kırçef: *Skopije*, (Bulgarca) Sofya 1922.
- Knoll, Dr. Petar: *O Muslimanskoj umjetnosti u Bosni* (Bosna'daki müslüman san'atine dair) Književnik Mec. Zagreb 1929, c. II, s. 443-456.
- Knoll, Dr. Petar: *Muhammedanische Grabmalkunst*, Morgenblatt, Zagreb 24 - 12 - 1932.
- Korkut, Derviş: *Obnova natpisa na Sokoloviča mostu u Višegradu* (Vişegrad'da Sokollu köprüsü kitâbesinin tecdid), Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo 1929, c. XLI.
- Kostič, Mita: *Južna Srbija*, Beograd 1935.
- Kreševljakovič, Hamdija: *Tur Ali Begov vakuf u Tuzli* (Tuzla'daki Tur Ali Bey vakfı), Glasnik Vrhovnog Starješinstva Islamske Vjerske Zajednice, Sarajevo 1941, c. IX, s. 10 - 17, 50 - 55.
- Kreševljakovič, Hamdija: *Džamija Hodže Kemaludina u Sarajevu* (Bosna-Saray'daki Hoca Kemalü'd-din cämii) El Hidaja Mec., Sarajevo 1939 - 1940, c. III, s. 149 - 152.
- Kreševljakovič, Hamdija: *Hanikah Gazi Husrev Begov*, (Gazi Husrev Bey Hânikahı) Spomenica Gazi Husrev Begove 400 godišnjice, Sarajevo 1932, s. 57 - 59.
- Kreševljakovič, Hamdija: *Banje u Bosni i Hercegovini* (Bosna ve Hersek Hamamları) Sarajevo 1952, İkinci tab'ı.
- Kreševljakovič, Hamdija: *Vodovodi i gradnje na vodi u Starom Sarajevu* (Eski Saray-Bosna'daki su tesisleri ve sular üzerindeki mebâni) Sarajevo 1939.
- Kreševljakovič, Hamdija: *Turbeta i mezari oko Begove Džamije* (Gazi Husrev Bey camii haziresindeki türbe ve mezarlar) Sarajevo (Spomenica 400 godišnjice Gazi Husrev Begove Džamije), Sarajevo 1932, s. 38 - 41.
- Kreševljakovič, Hamdija: *Han Kolobara u Sarajevu* (Saray-Bosna'daki Kolobara Hanı), Novi Behar Mec., Sarajevo 1938, c. XI, s. 202-206.
- Kreševljakovič, Hamdija: *Moriča Han u Sarajevu* (Bosna-Saray'daki Moriça hanı), Arhitektura Mec.

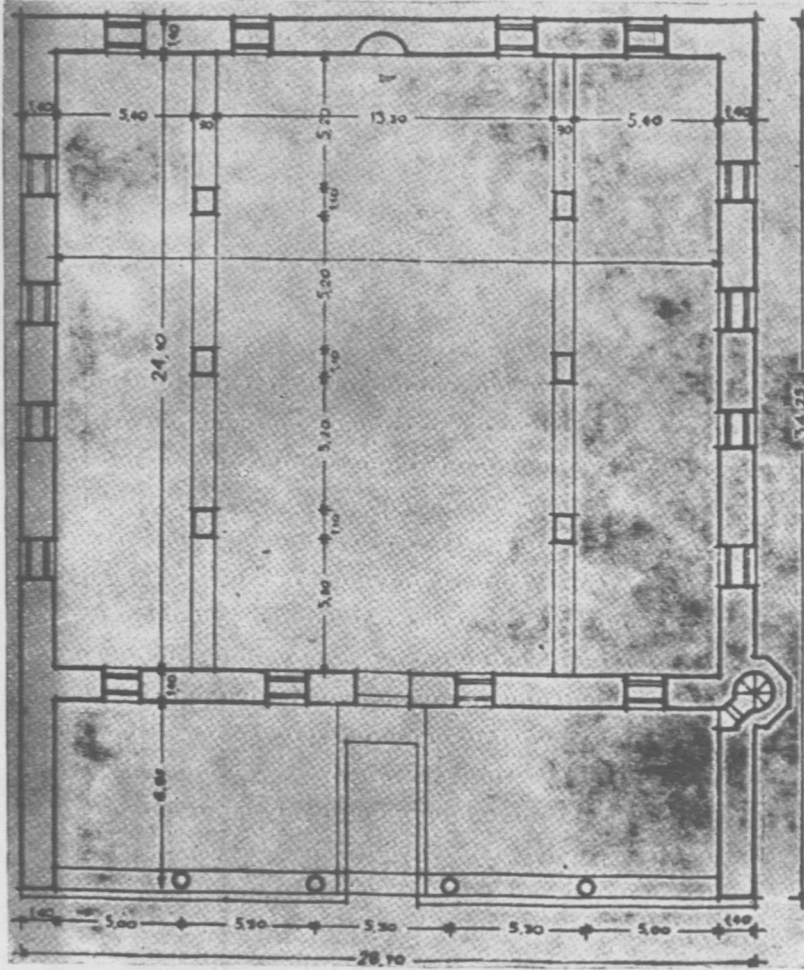
- Sarajevo 1951, c. V, sayı: 9-12.
- Kreševljaković, Hamdija : *Prilozi Povjesti Bosanskih Gradova pod Turskom upravom* (Türk devrindeki Bosna kaleleri tarihine katmalar) Prilozi Mec., Sarajevo 1951, c. II.
- Mecdi Efendi : *Şekayk-ı Nu'maniye Ter-cemesi*, İstanbul 1269, Kıs: *Şekayk*.
- Mehmed Süreyya : *Sicill-i Osmânî*, İstanbul, Matbaa-i Âmire 1308. Kıs: *Sicil*.
- Milan Karanović : *O Tipovima Kuća u Bosni* (Bosna ev tiplerine dair) Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo 1927, c. XXXIX.
- Minetti, Henry : *Osmanische Provinziale Baukunst auf dem Balkan*, Hannover 1923.
- Muftić, Dr. Ahmed Asım : *Mosche und Stiftung Ferhad Paša in Banja Luka*, Leipzig 1941.
- Muhibbić, Hilmija : *Stara Ćuprija u Mostaru* (Mostar'daki eski köprü) Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo 1889, c. I.
- Mujezinović, Mehmed : *Obnova natpisa na Sokolovićevo mostu u Višegradu* (Višgrad'daki Sokullu köprüsü kitâbesinin teçdidi) Naše Starine Sarajevo 1953, c. I.
- Mujezinović, Mehmed : *Turski Natpisi u Sarajevu iz XVI. vijeka* (Saray-Bosna'da XVI. asır Türk kitâbeleri), Prilozi Mec. Sarajevo 1951, c. II, s. 95 - 114.
- Mujezinović, Mehmed : *Turski Natpisi XVI. vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine* (Bosna ve Hersek'te bir kaç XVI. asır kitâbesi) Prilozi Mec. Sarajevo 1953, c. III-IV, s. 455-484.
- Nametak, Hasan : *Mostarske Džamije i njihovi vakufi* (Mostar camileri ve vakıfları) Novi Behar Mec., Sarajevo 1936 - 1937, c. X., s. 271 - 274.
- Nametak, Alija : *Mostarski Stari most* (Mostar'daki eski köprü), Sarajevo 1932, Napredak Mec., s. 11 - 12 den ayrı baskı.
- Nametak, Alija : *Islamski Kulturni Spomenici Turskog perioda u Bosni i Hercegovini* (Türkler devrinde Bosna - Hersek'teki kültür eserleri), Glasnik Vrhovnog Starješinstva Islamske Vjerske Zajednice, Sarajevo 1939, sene VII, s. 1 - 12.
- Neidhardt-Dž. Ćelić : *Stari most u Mostaru* (Mostar'daki eski köprü) Naše Starine Mec., Sarajevo 1953, c. I, s. 133 - 140.
- Peez : *Mostar und sein kultureis*, Leipzig 1891.
- Pelletier, René : *Sarajevo et sa région*, Paris 1934.
- Piri Reis : *Kitab-ı Bahriyye*, Türk Tarih Araştırma Kurumu yayını, no:2
- Polenaković, Dr. Haralampije : *Skopje*, Glasnik Jugoslavje, Beograd 1952.
- Pospíšil, J. : *Wie mann in Bosnien Djamijen baute*, Der Bautechniker, Wien 1-1, 1916, c. XXXVI, Nu: 1, s. 1-3.
- Potokar, T. : *Muslimanski nadgrobni spomenici* (Müslüman mezar taşları), Slovenec gazetesi, Ljubljana, 10-5-1936.
- Sa'dü'd-din Efendi : *Tacü't-tevarih*, İstanbul 1280, C. II.
- Salih Âsım : *Üsküb tarihi* (Türkçe), Üsküb 1932.
- Salih Âsım : *Üsküb Tarihçesi*, 26 Mayıs 1327, (11 sahife) (yazma).
- Sarajevski Tašlihan* (Saray-Bosna'daki Taşlı Han) Yugoslavenski list, Sarajevo 1929, Nu: 161.
- Sikirić, Dr. Šaćir : *Tekija na Oglavku* (Oglavak'daki Tekye) Gayret salnamesi, Sarajevo 1941, s. 42-51.
- Sikirić, Dr. Šaćir : *Sarajevske Tekije* (Bosna-Saray tekyeleri) Narodna Starina Mec., Zagreb 1927, c. VI, No: 14, s. 77-79.
- Steinmann, I. E. : *Nalaz Temelja stare Turske tvrdjave u Petrinji* (Petrinya'da Eski Türk kalesine ait temelin keşfi), Teknički Vijesnik Mec., Zagreb 1942, c. LIX.
- Styx, Edmund : *Das Bauweisen in Bosnien und Hersegovina*, Wien 1887.
- Şabanović, Hazim : *Ko je Osnovao Sarajevsku Ferhadiju?* (Bosna-Saray Ferhadiyesini kim inşa etti?), Glasnik Vrhovnog Starješinstva Islamske Vjerske Zajednice, Sarajevo 1953, c. IV, s. 32 - 40.

- Şemsü'd-din Sami : *Kamusü'l-A'lâm*, İstanbul 1306, 6 cild.
- Tarih-i Osmanî Encümeni Mec.* : T 1930-1328, Kıs: T. O. M.
- Traljiç, Seyid. M. : *Medresa Hadži Ismaila Misirije*, (Hacı İsmail Mısırî medresesi), El Hidaja Mec., Sarajevo 1937 - 1938, c. II, s. 136 - 137.
- Traljiç Seyid M. : *Sarajevski Grad Vratnik* (Saraj-Bosna'da Vratnik kalesi), Sarajevo 1937.
- Traljiç, Seyid M. : *Muslimanski nadgrobni spomenici* (Müslüman mezar taşları) Narodna Uzdanica Salnamesi, Sarajevo 1940, s. 192 - 210.
- Truhelka, Dr. Čiro : *Der Brussabesisten*, Bosnische Post, Sarajevo 6-4-1912.
- Truhelka, Dr. Čiro : *Gazi Husrev Beg Njegov Život i njegovo Doba*, Sarajevo 1912, Zemeljska Štamparija, Kıs : Truhelka.
- Turbe Silahdar Abdullah Paše Defterdaroviča u Travniku* (Travnik'teki Silâhdar Abdullah Paşa türbesi), Gajret Salnamesi, sene 1, Sarajevo 1324 hicrî, s. 149.
- Turbe Muhsinzade Abdullah Paše i Hadži Hafiz Ali Dželaliye u Travniku* : (Travnik'teki Muhsin-Zâde Abdullah Paşa ve Hacı Hafız Ali Celâlinin türbesi), Gajret, Sarajevo 1324 hicrî, sene 1, s. 150.
- Hadživasiljevič, Jovan: *Skoplje i njegova okolina*, Beograd 1930.
- Zdravkovič, Ā. : *Opravka Kule na starom mostu u Mostaru* (Mostar'daki eski köprüünün kulesinin ta'miri), Naše Starine Mec., Sarajevo 1953, c. I, s. 141 - 143.
- Zarzycki, Arndt - Stratimirovič : *Aladža Džamija u Foči* (Foça'daki Alaca camii) Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo 1891, c. III.
- Zuhrič, Omer : *Najstarija Džamija u Bosni* (Bosna'nın en eski camii), Novi Behar Mec., Sarajevo, c. IV, No: 19, s. 30 - 40.

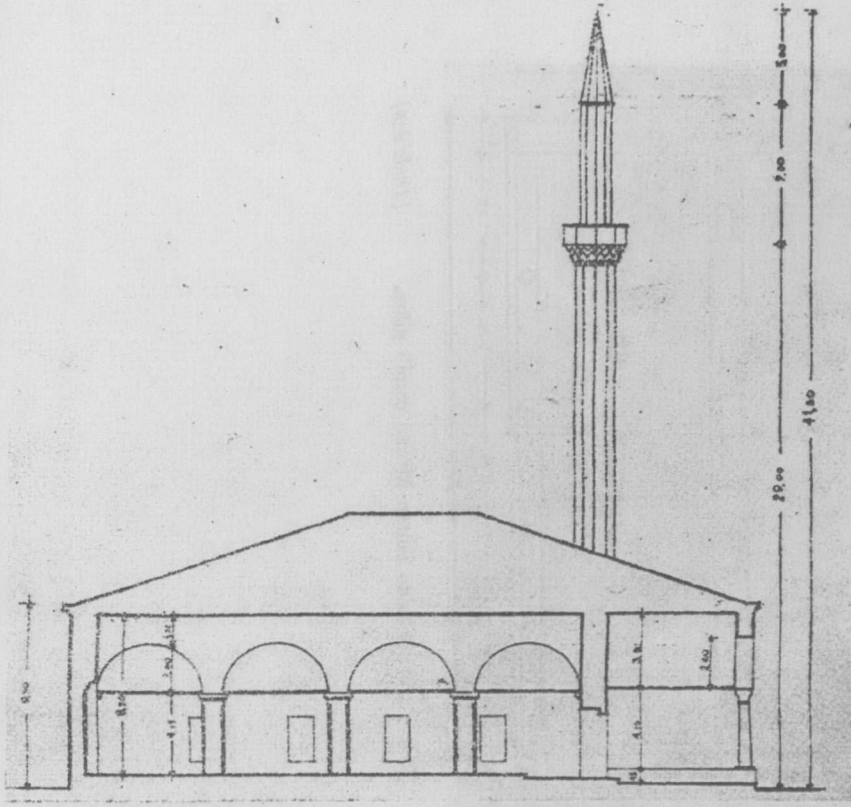

Res. 1 — Üsküp Şehrinin şimal cihetinin Mustafa Paşa cami'i avlusundan alınmış panoraması.

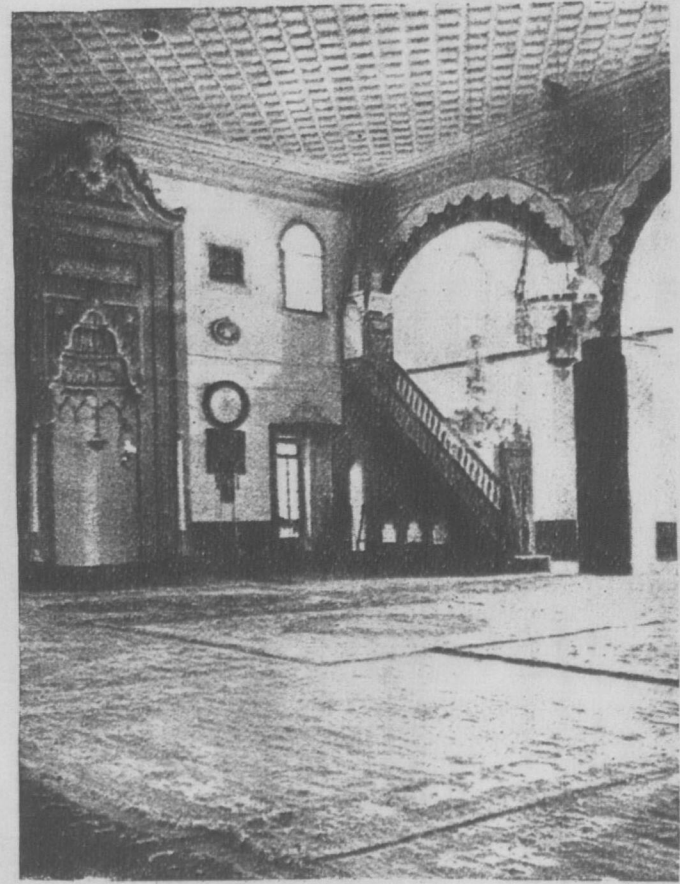

Res. 2 — Üsküb'de Sultan Murad cami'i plânı. (Duda'dan)

- Şemsü'd-din Sami : *Kamusü'l-A'lâm*, İstanbul 1306, 6 cild.
- Târih-i Osmani Encümeni Mec.* : T 1930-1328, Kıs: T. O. M.
- Traljič, Seyid. M. : *Medresa Hadži Ismaila Misirije*, (Hacı İsmail Mısıri medresesi), El Hidaja Mec., Sarajevo 1937 - 1938, c. II, s. 136 - 137.
- Traljič Seyid M. : *Sarajevski Grad Vratnik* (Saraj-Bosna'da Vratnik kalesi), Sarajevo 1937.
- Traljič, Seyid M. : *Muslimanski nadgrobni spomenici* (Müslüman mezar taşları) Narodna Uzdanica Salnamesi, Sarajevo 1940, s. 192 - 210.
- Truhelka, Dr. Ćiro : *Der Brussabesisten*, Bosnische Post, Sarajevo 6-4-1912.
- Truhelka, Dr. Ćiro : *Gazi Husrev Beg Njegov Život i njegovo Doba*, Sarajevo 1912, Zemeljska Štamparija, Kıs : Truhelka.
- Turbe Silahdar Abdullah Paše Defterdaroviča u Travniku* (Travnik'teki Silâhdar Abdullah Paşa türbesi), Gajret Salnamesi, sene 1, Sarajevo 1324 hicri, s. 149.
- Turbe Muhsinzade Abdullah Paše i Hadži Hafiz Ali Dželalije u Travniku* : (Travnik'teki Muhsin-Zâde Abdullah Paşa ve Hacı Hafız Ali Celâlinin türbesi), Gajret, Sarajevo 1324 hicri, sene 1, s. 150
- Hadživasiljevič, Jovan : *Skoplje i njegova okolina*, Beograd 1930.
- Zdravkovič, I. : *Opravka Kule na starom mostu u Mostaru* (Mostar'daki eski köprünün kulesinin ta'miri), Naše Starine Mec., Sarajevo 1953, c. I, s. 141 - 143.
- Zarzycki, Arndt - Stratimirovič : *Aladža Džamija u Foči* (Foça'daki Alaca camii) Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo 1891, c. III.
- Zuhrič, Omer : *Najstarija Džamija u Bosni* (Bosna'nın en eski camii), Novi Behar Mec., Sarajevo, c. IV, No: 19, s. 30 - 40.

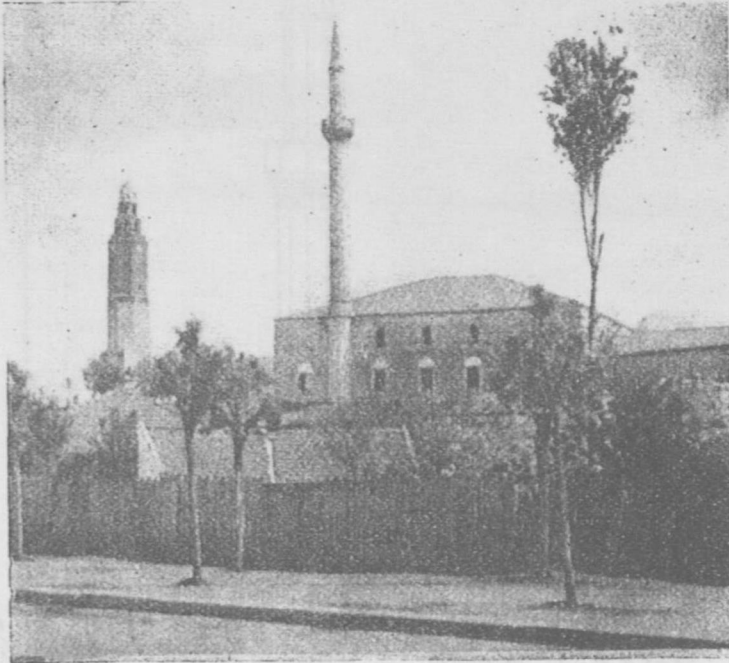
Res. 3 — Üsküb'de Sultan Murad cami'i maktaı. (Duda'dan)

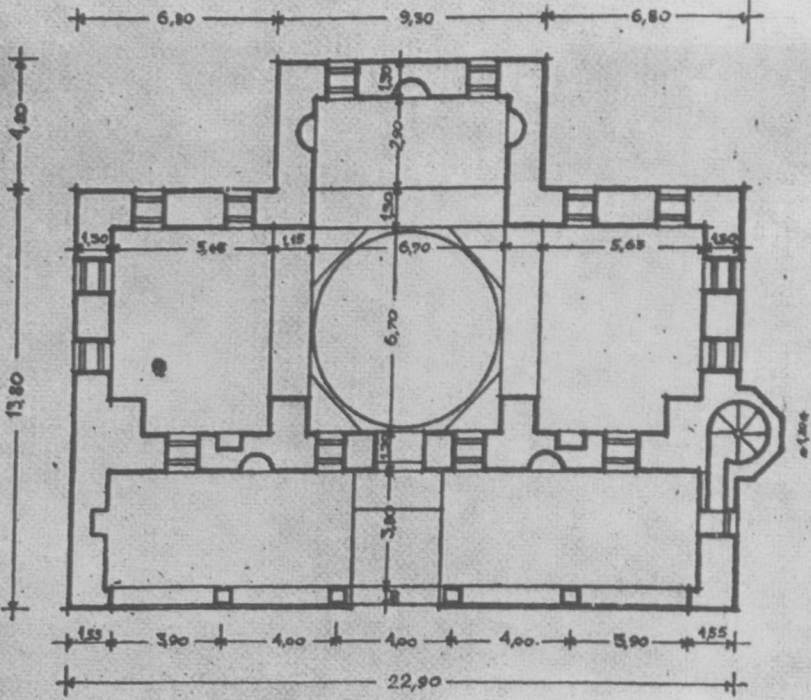
Res. 4 — Üsküb'de Sultan Murad cami'i dahili. (Duda'dan)

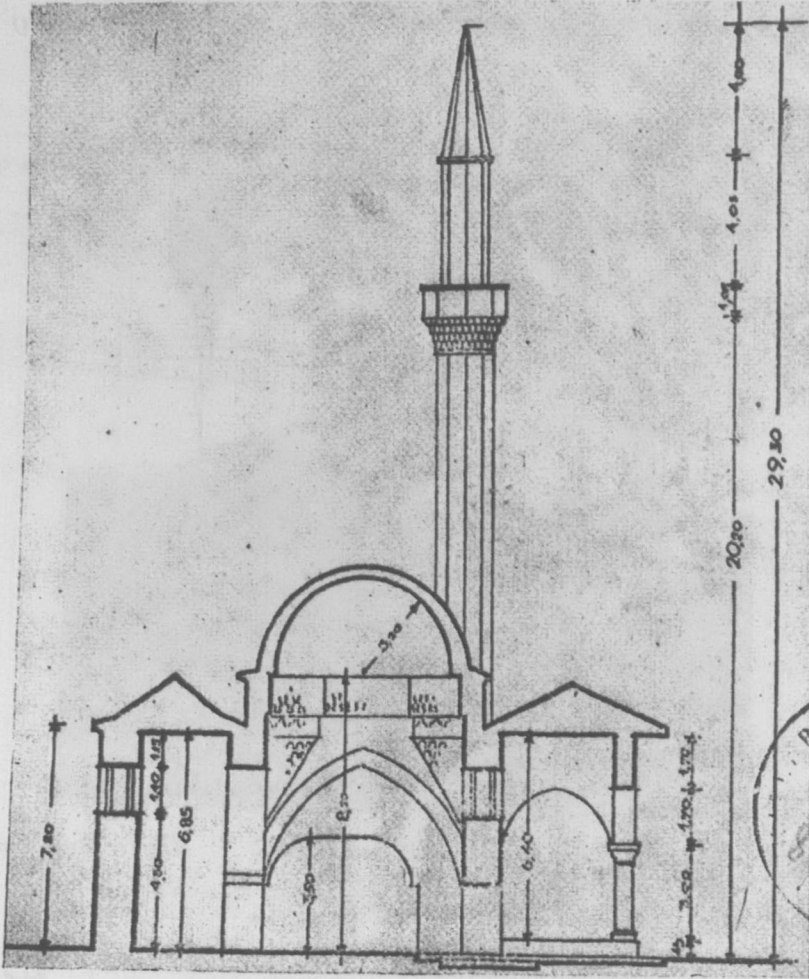
Res. 5 — Üsküb'de Sultan Murad cami'i revakı. (Foto: Ekrem Hakkı)

Res. 6 — Üsküb'de Sultan Murad cami'i yan cebhesi. (Foto: Ekrem Hakkı)

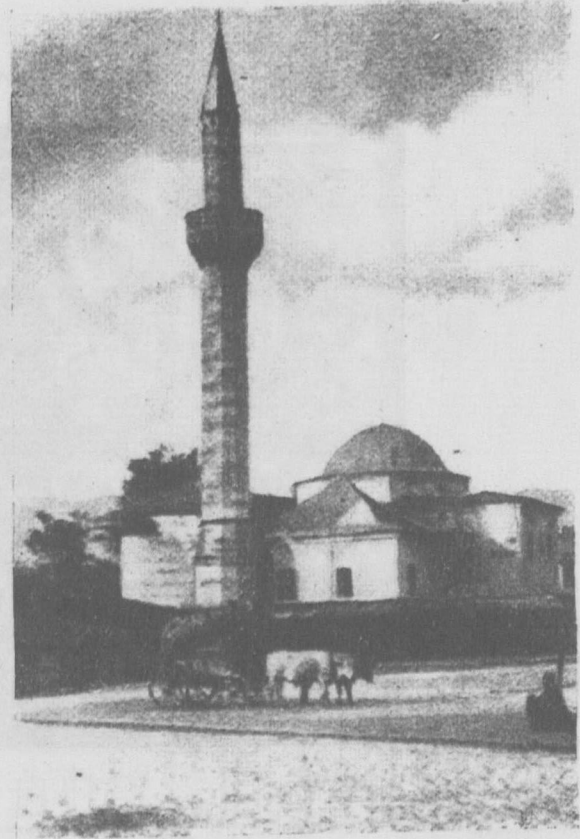
Res. 7 — Üsküb'de İshak Bey cami'i. (Duda'dan)

Res. 8 — Üsküb'de İshak Bey cami'i makta'ı. (Duda'dan)

Res. 9 — Üsküb'de İshak Bey cami'i. (Duda'dan)

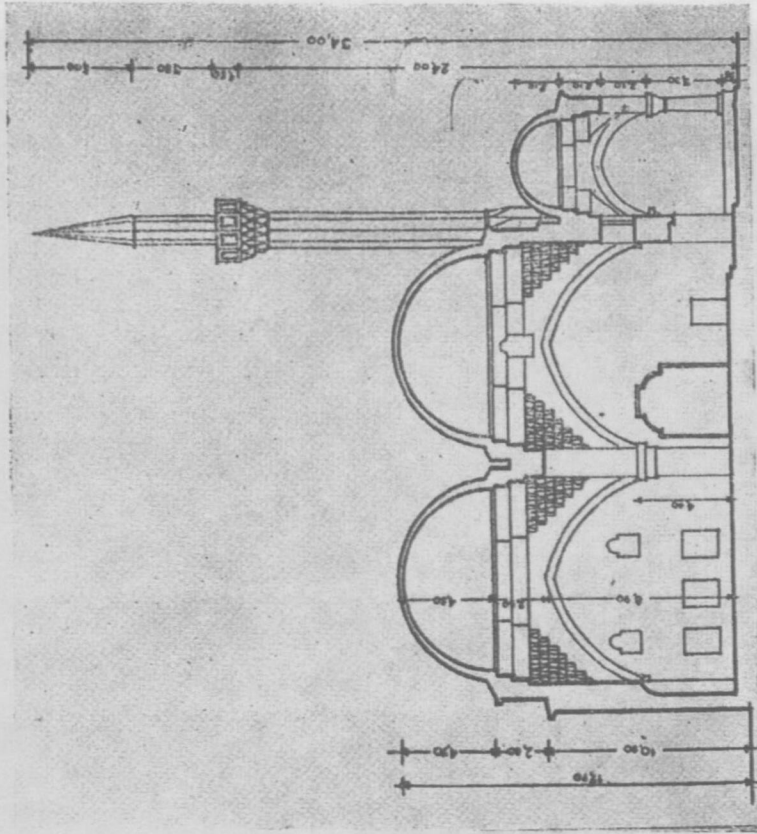

Res. 10 — Üsküb'de İshak Bey cami'i. (Duda'dan)

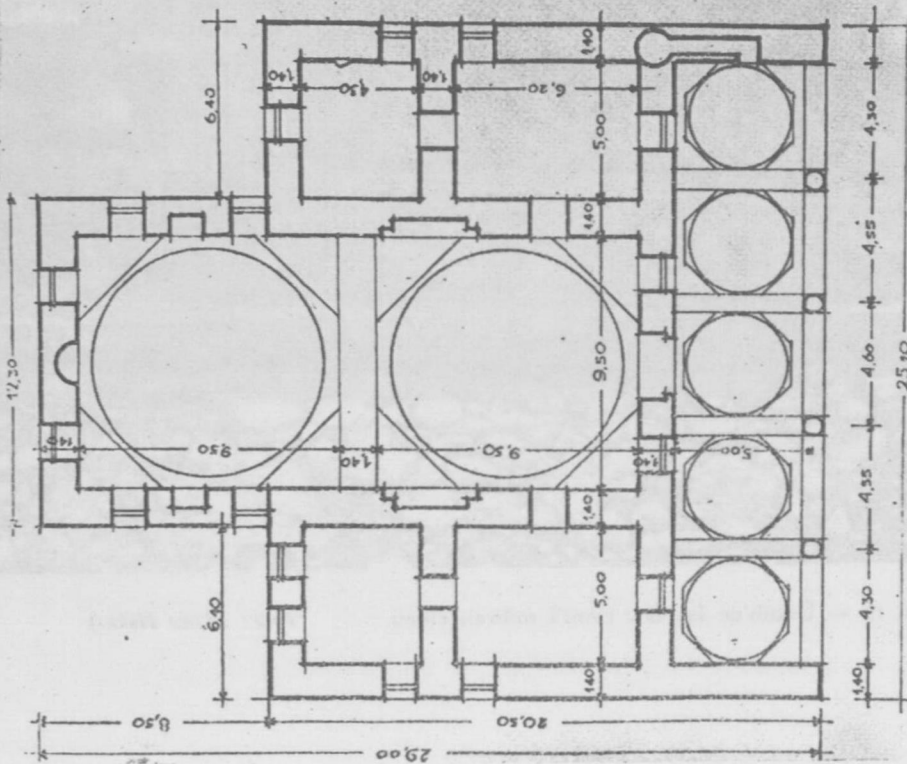
Res. 11 — Üsküb'de Mehmed Çelebi cami'i kitâbesi.

(Elezovic'den)

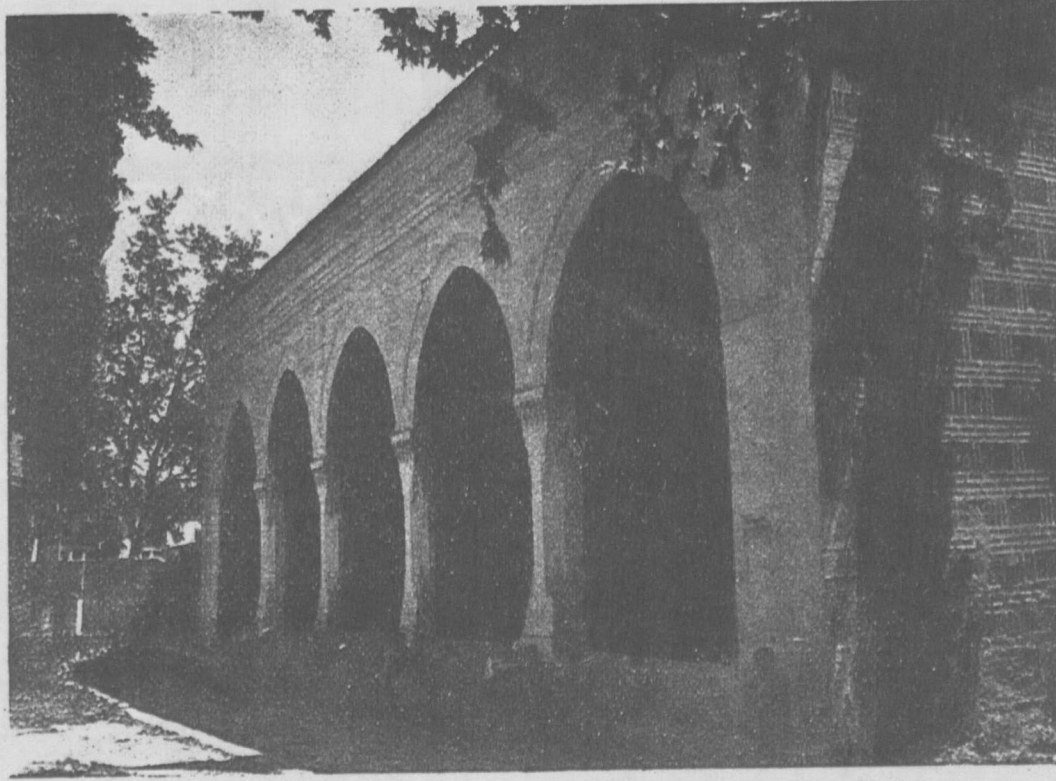
(Duda'dan)

Res. 13 — Üsküb'de İsa bey camii'ni makta'li.

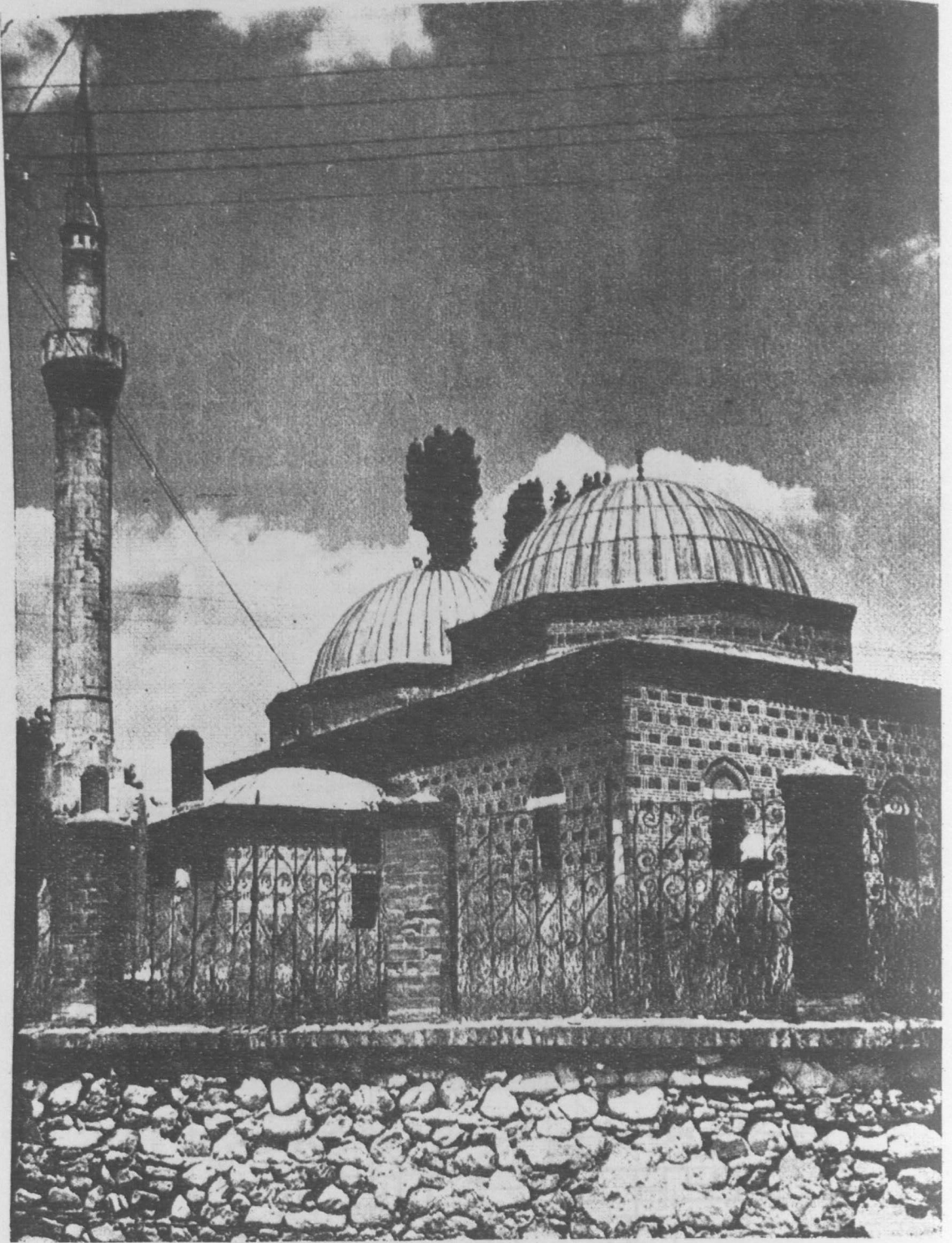
(Duda'dan)

Res. 12 — Üsküb'de İsa Bey camii'ni plâni.

Res. 15 — Üsküb'de İsa Bey cami'i revakı.

(Foto: Ekrem Hakkı)

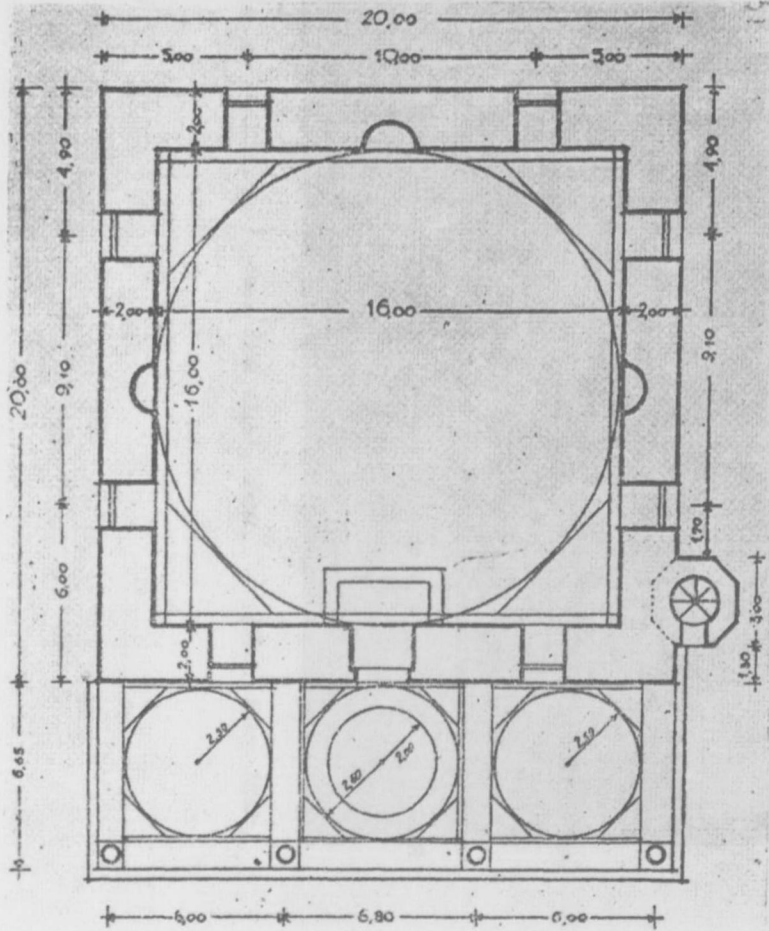

Res. 14 — Üsküb'de İsa Bey cami'i mihrab ciheti.

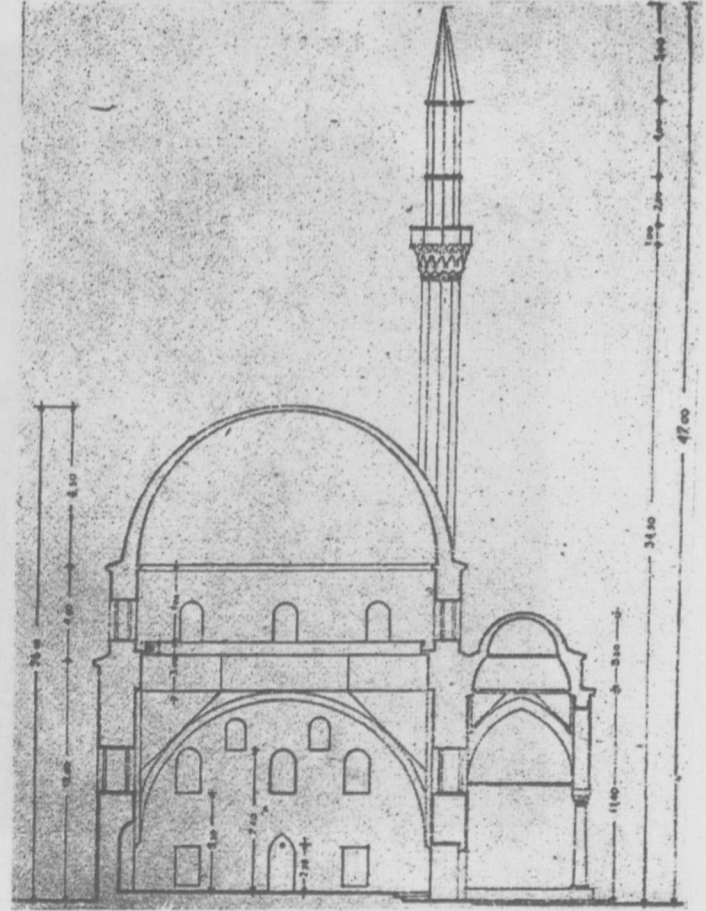
(Foto: Ekrem Hakkı)

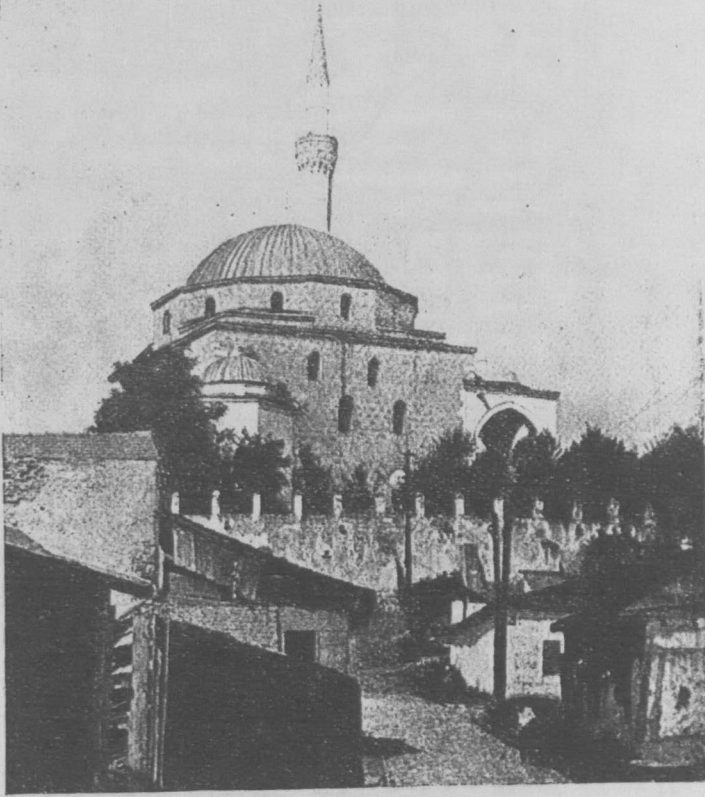
Res. 16 — Üsküb'de İsa Bey cami'i kitabesi. (Elezovic'den)

Res. 17 — Üsküb'de Mustafa Paşa cami'i plâni. (Duda'dan)

Res. 18 — Üsküb'de Mustafa Paşa cami'i maktarı. (Duda'dan)

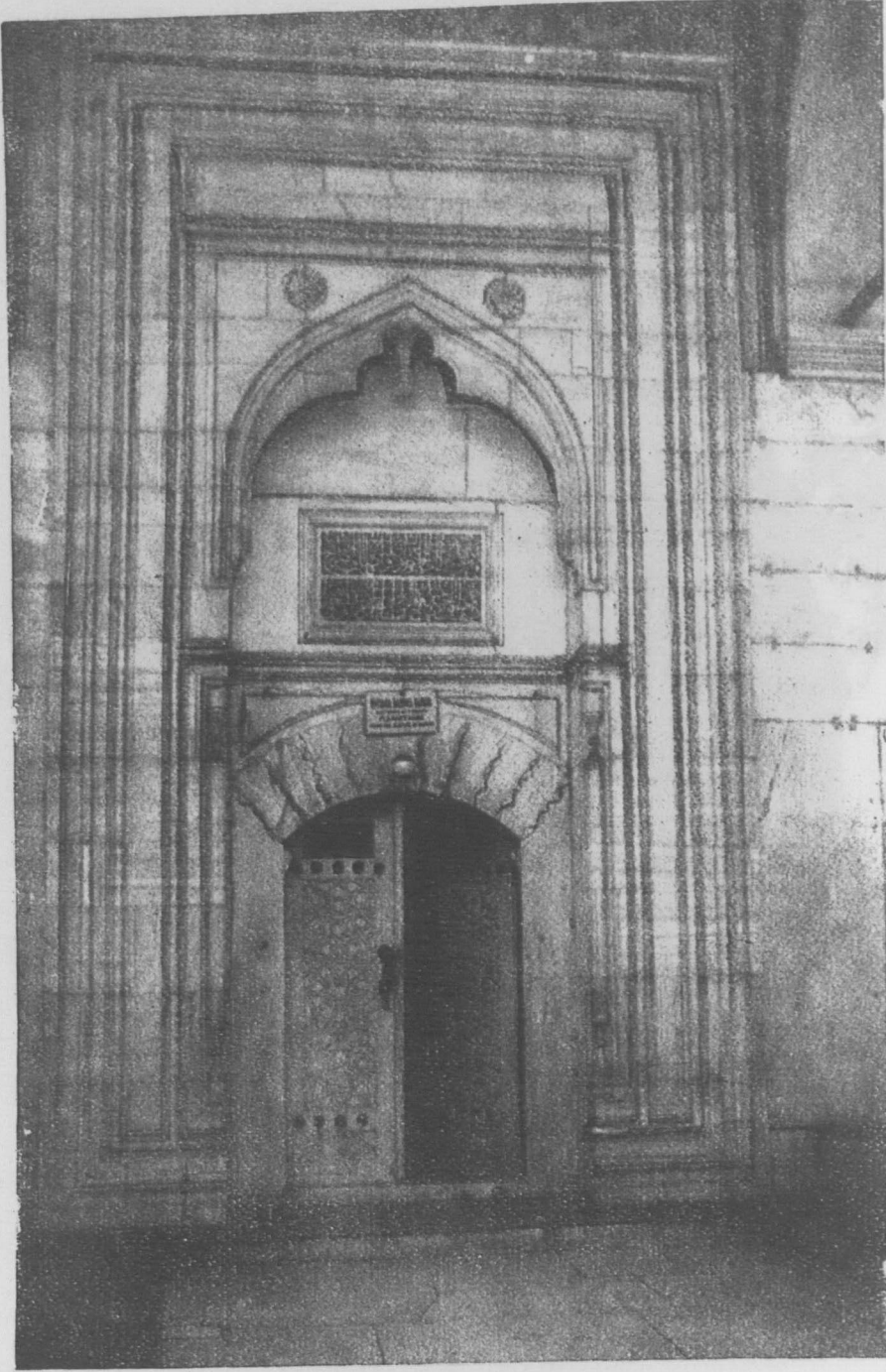

Res. 19 — Üsküb'de Mustafa Paşa cami'i. (Foto: Ragıb Devres)

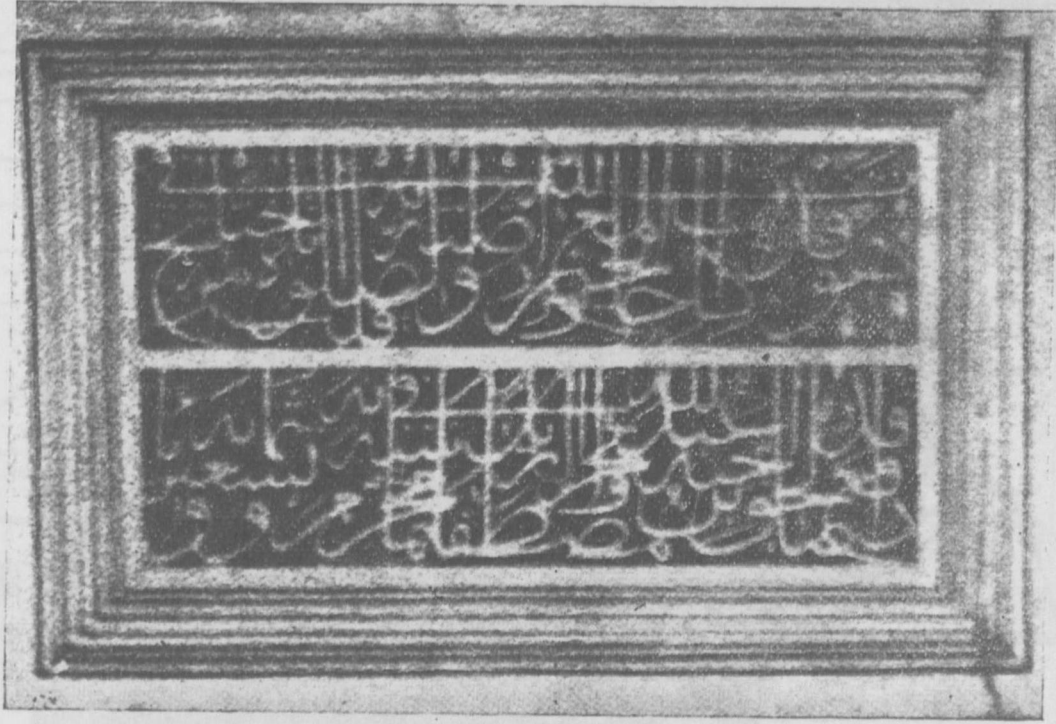
Res. 20 — Üsküb'de Mustafa Paşa cami'i revakı.

(Foto: Ekrem Hakkı)

Res. 21 — Üsküb'de Mustafa Paşa cami'i kapısı.

(Foto: Ekrem Hakkı)

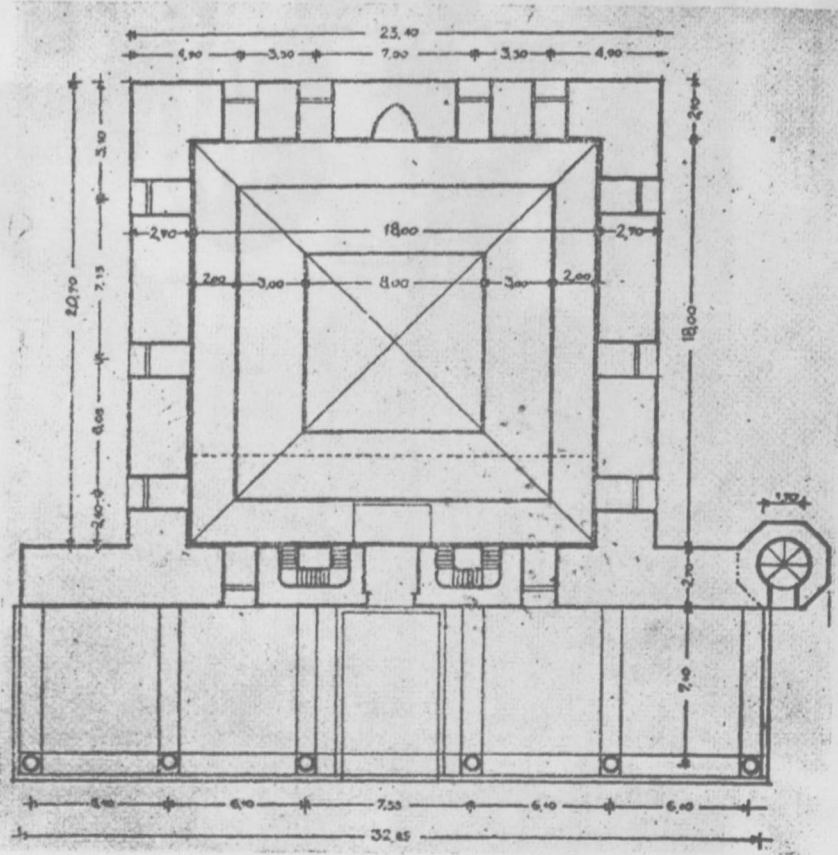

Res. 22 — Üsküb'de Mustafa Paşa cami'i kitâbesi.

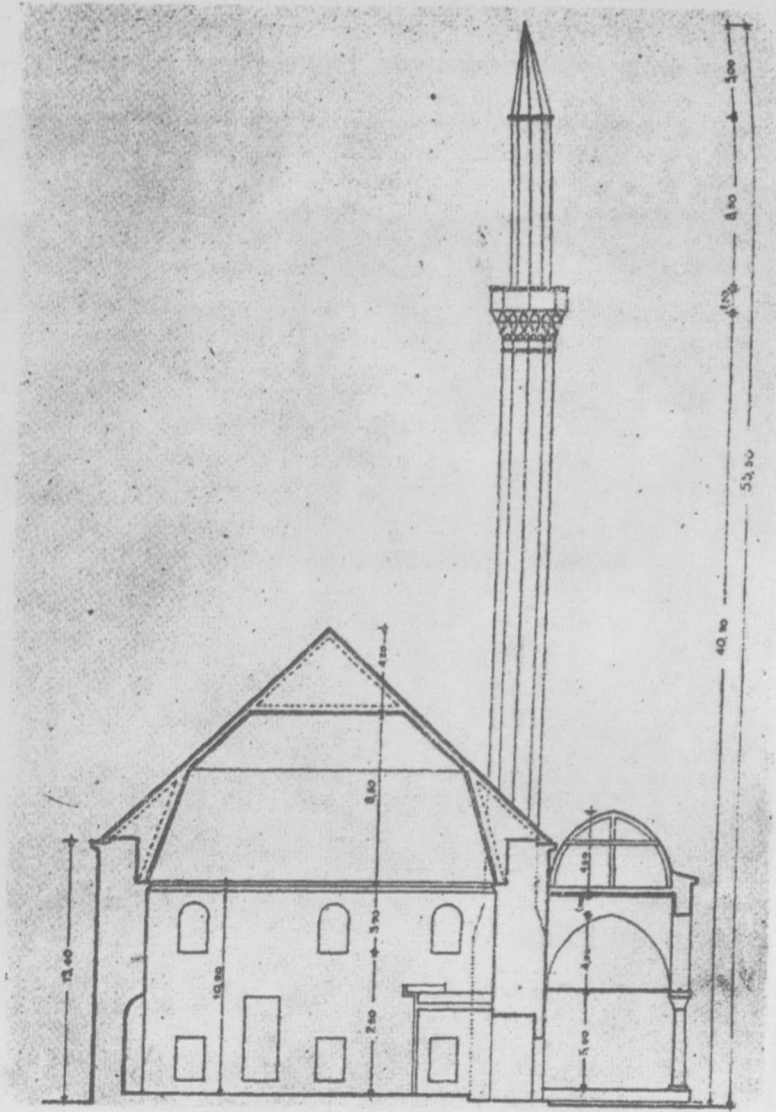
(Foto: Ekrem Hakkı)

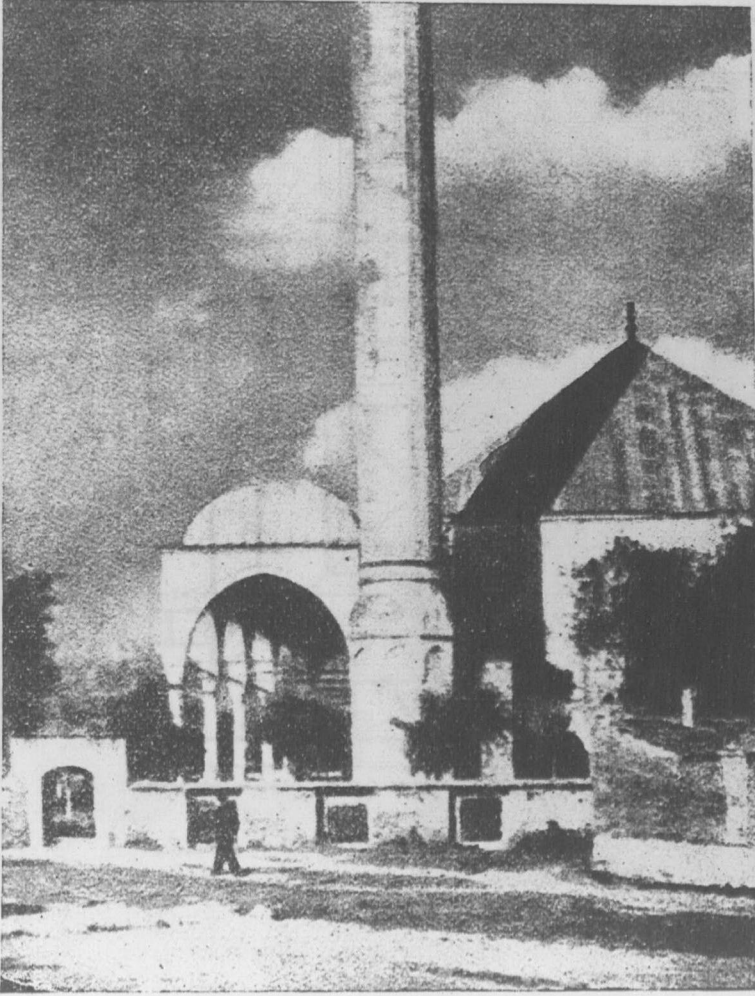
Res. 23 — Üsküb'de Mustafa Paşa türbesi. (Foto: Ekrem Hakkı)

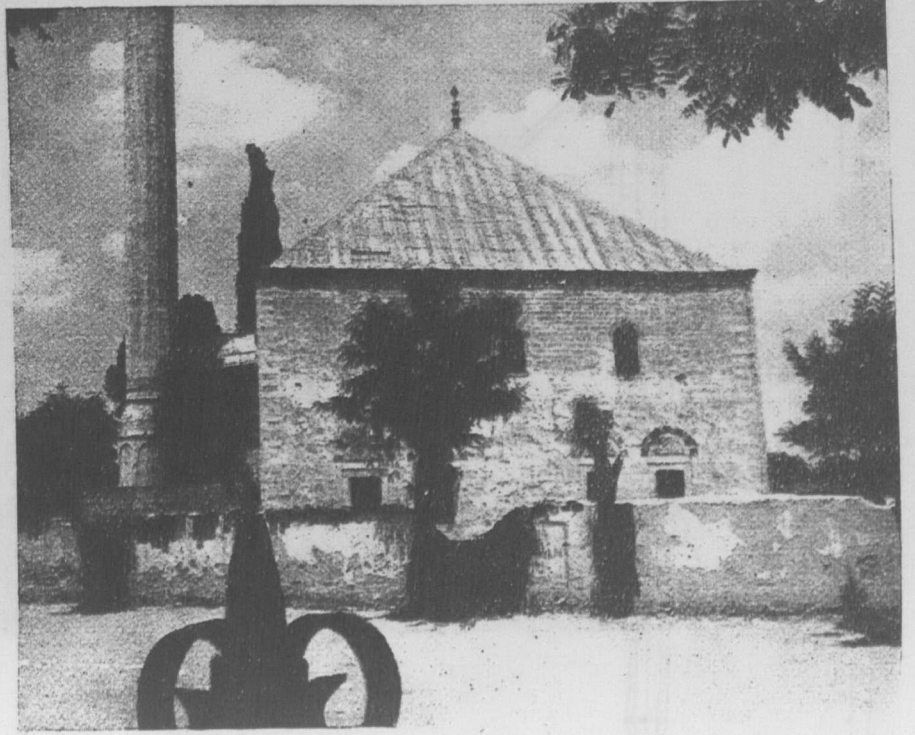
Res. 24 — Üsküb'de Yahya Paşa cami'i plânı. (Duda'dan)

Res. 25 — Üsküb'de Yahya Paşa cami'i makta'ı. (Duda'dan)

Res. 26 — Üsküb'de Yahya Paşa cami'i, yan tarafı. (Duda'dan)

Res. 27 — Üsküb'de Yahya Paşa Cami'i, arka cehhesi. (Foto: Ekrem Hakki)

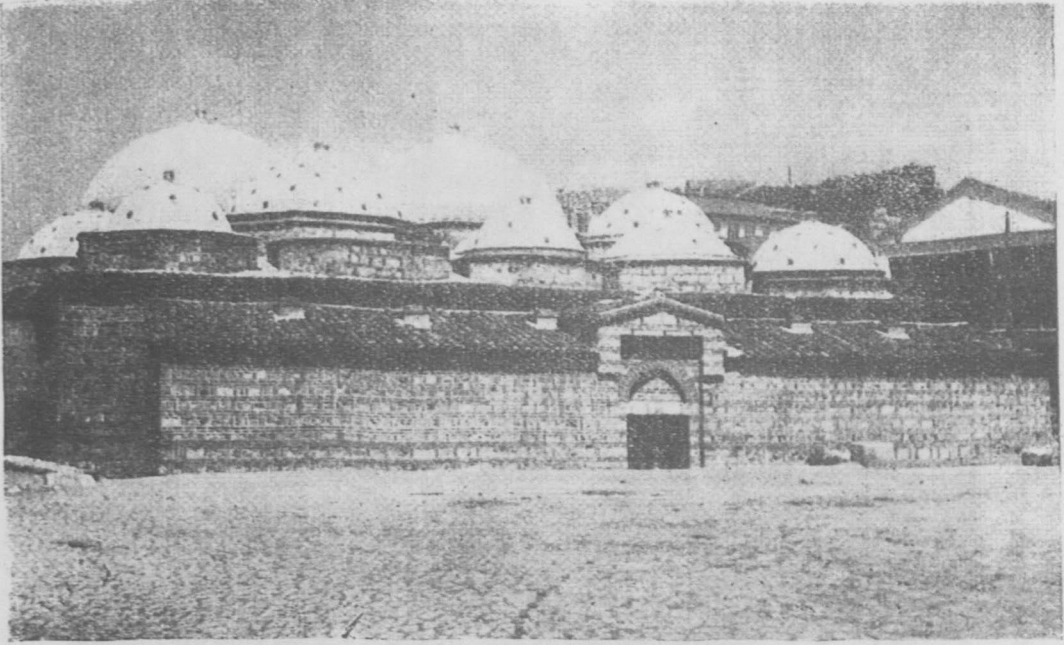

Res. 28 — Üsküb'de Kurşunluhan mescidi. (Foto: Ekrem Hakkı)

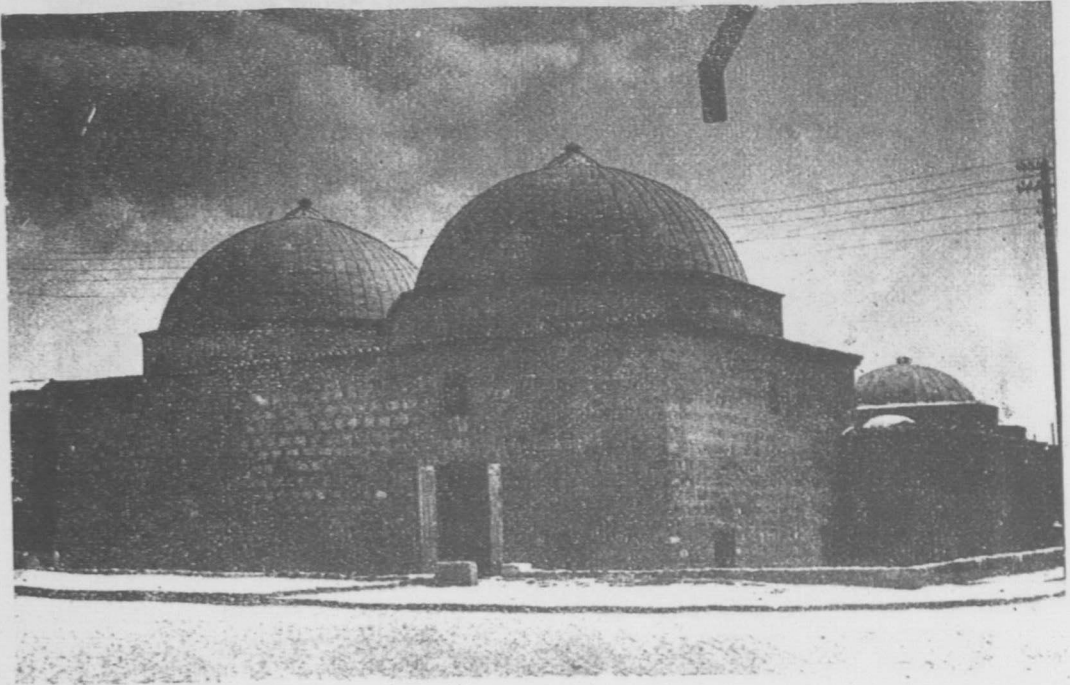

Скопје, Мехмед Бурмали Камиие
SKOPJE, Aussicht zur Vardari Moschee

Res. 29 — Üsküb'de Karlzade Mehmed Bey Cami'i ve Vardar'ın sağ sahili.

Res. 30 — Üsküb'de Davud Paşa hamamı ön cebhesi. (Foto: Ekrem Hakkı)

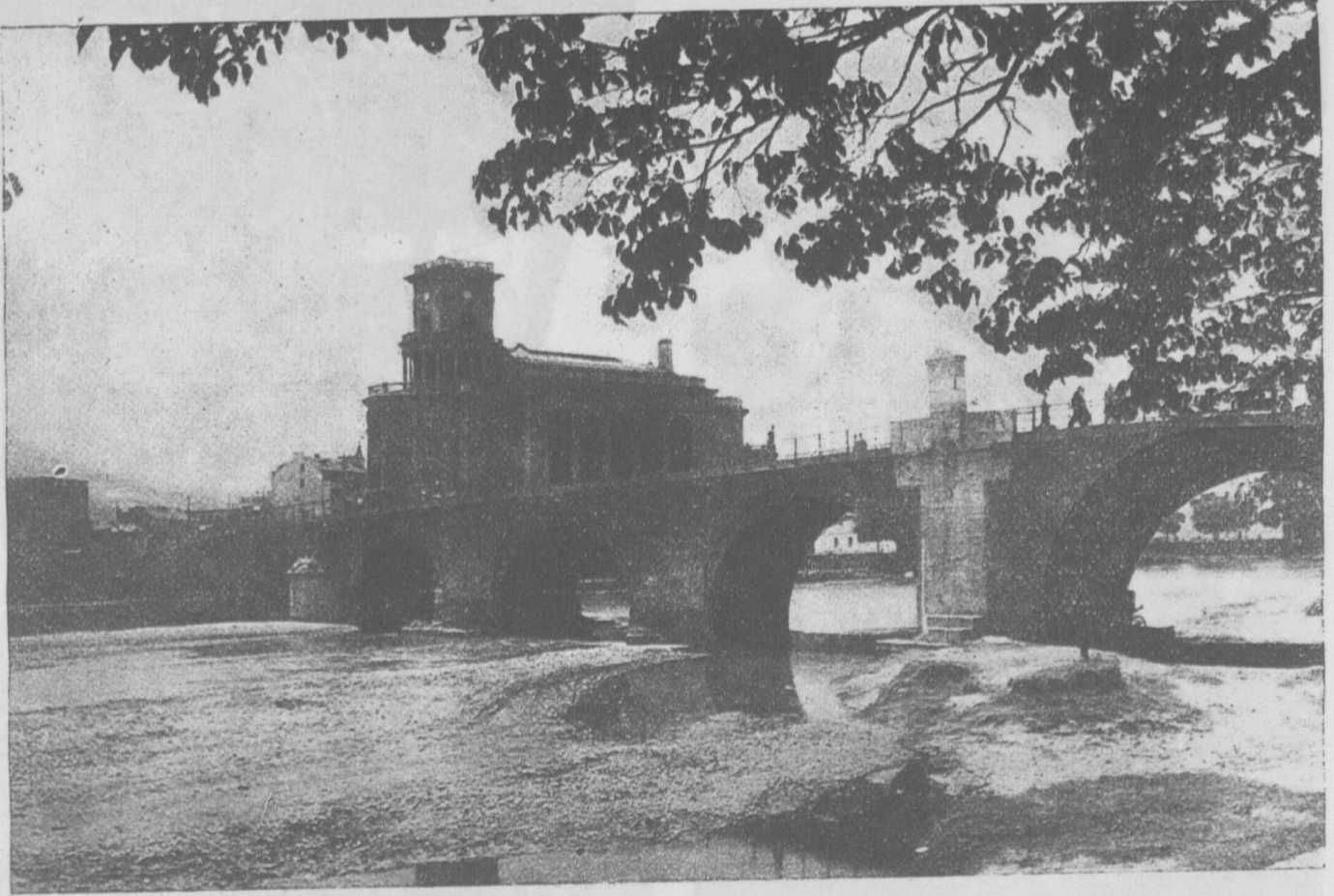

Res. 31 — Üsküb'de Davut Paşa hamamı arka cebhesi. (Foto: Ekrem Hakkı)

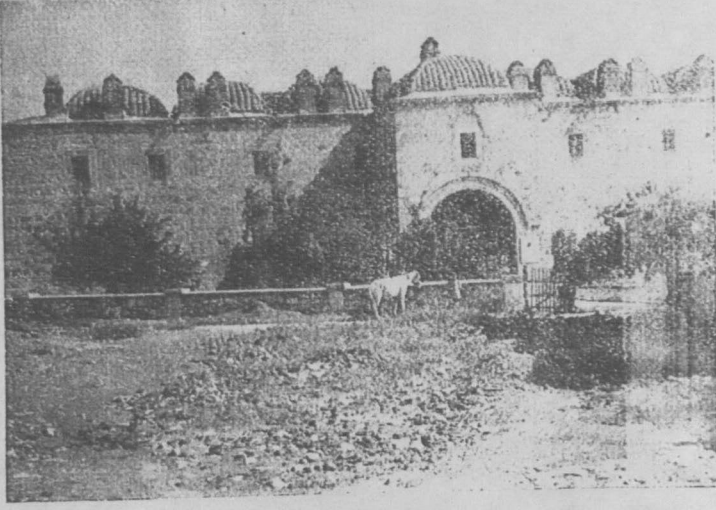

Res. 32 — Üsküb'de Şengül hamamı.

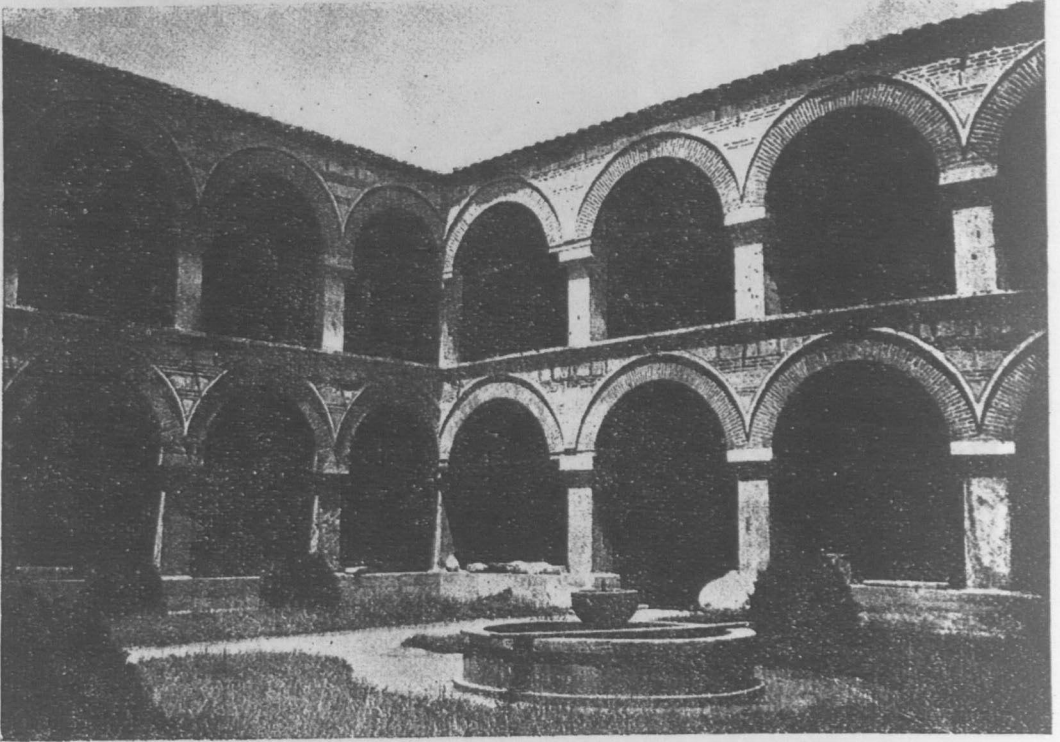
(Foto: Ekrem Hakkı)

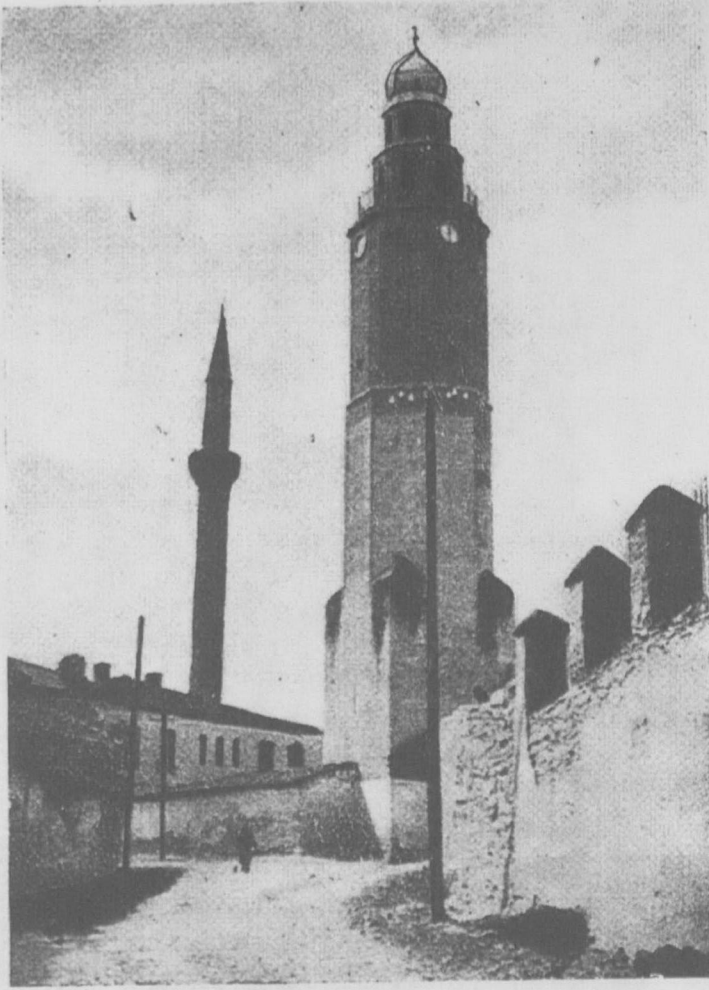
Res. 33 — Üsküb'de Vardar üstünde Fâtih köprüsü. (Foto: Ekrem Hakkı)

Res. 34 — Üsküb'de Kurşunlu Han (Foto: Ragıp Devres)

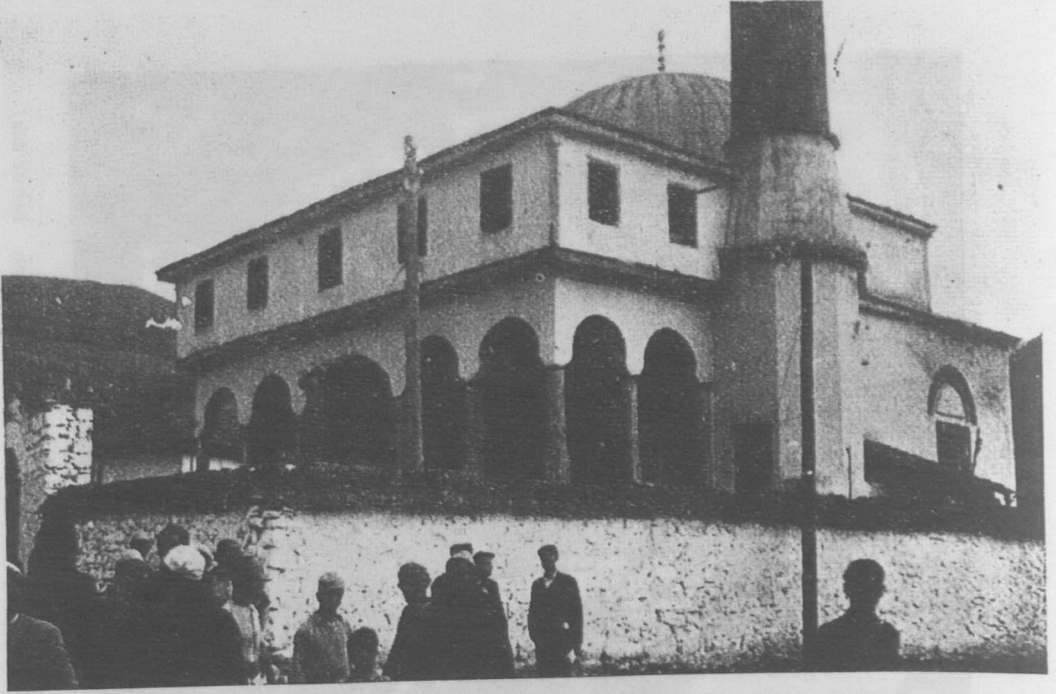
Res. 35 — Üsküb'de Kurşunlu Han dahili. (Foto: Ekrem Hakkı)

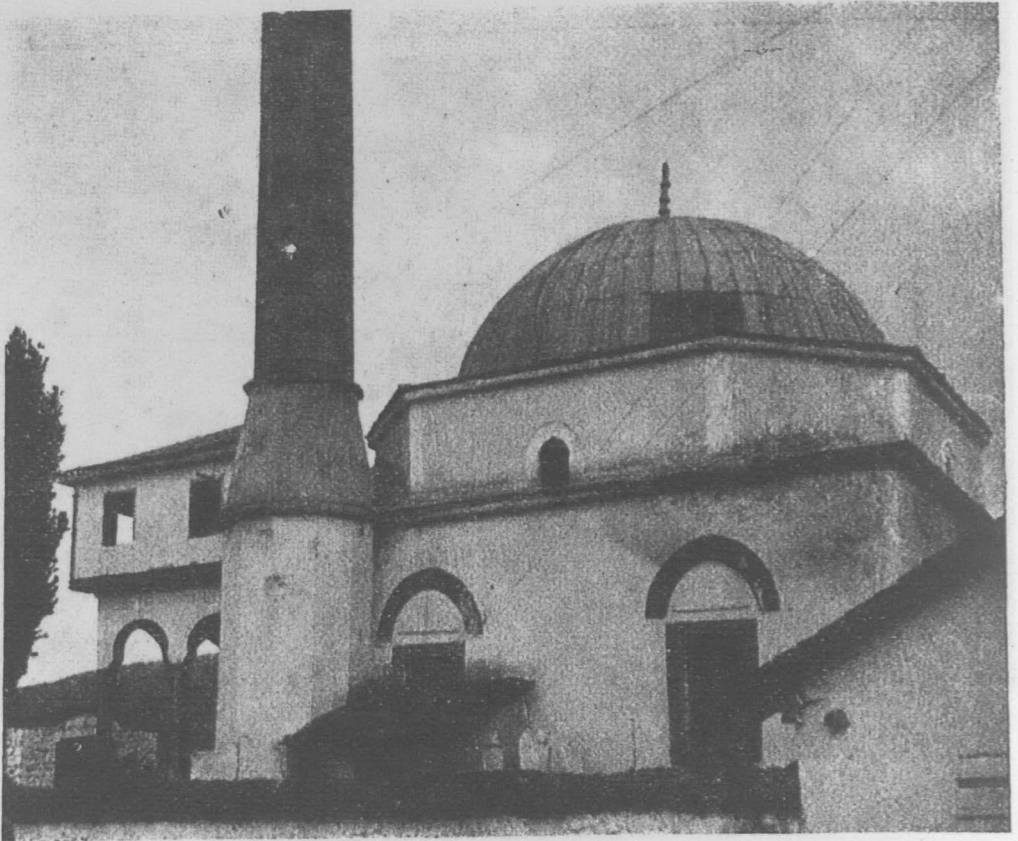
Res. 36 — Üsküb'de Saat kulesi. (Foto:Ekrem Hakkı)

Res. 37 — Üsküb'de Kadı Baba türbesi. (Duda'dan)

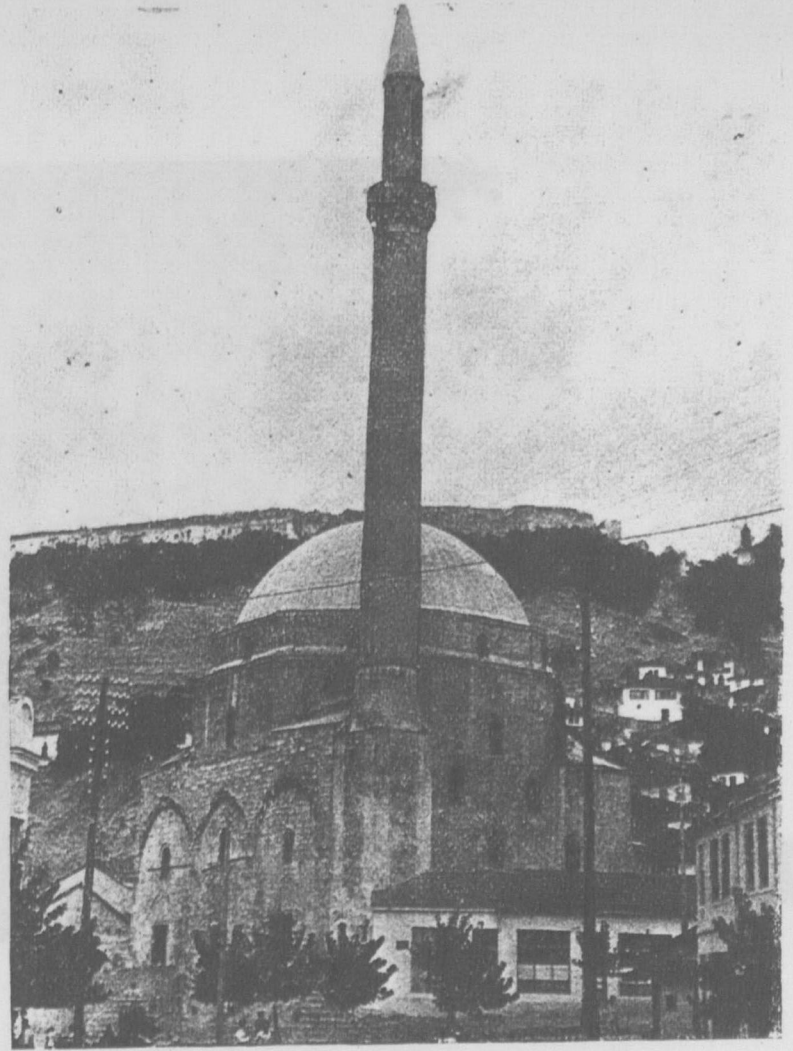
Res. 33 — Kaçanik'de Sinan Paşa camii. (Foto: Ekrem Hakkı)

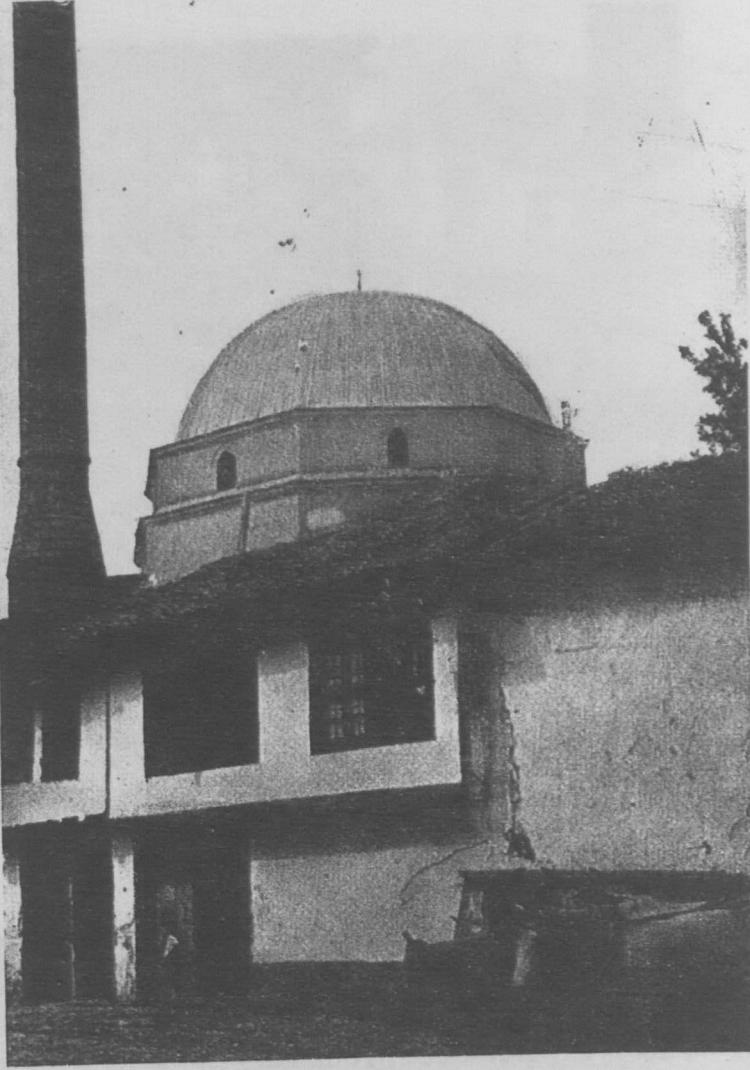
Res. 39 — Kaçanik'de Sinan Paşa camii. (Foto: Ekrem Hakkı)

Res. 40 — Pirlépe'de Saat kulesi. (Duda'dan)

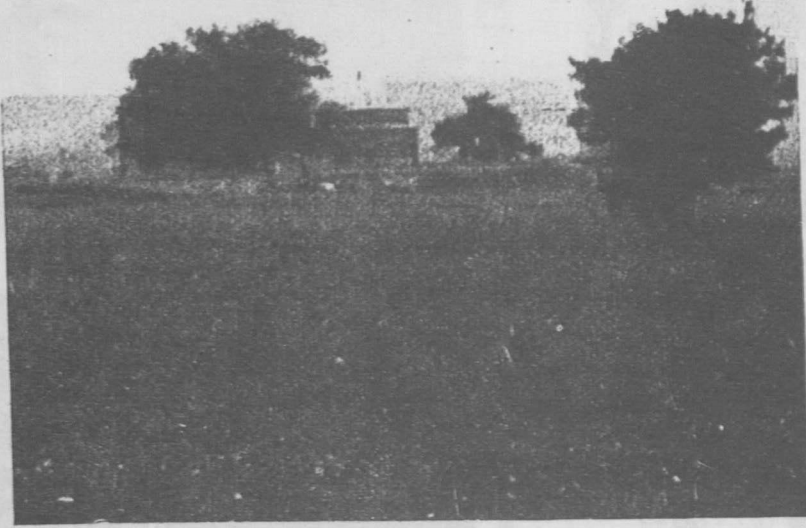
Res. 41 — Prizren'de Sinan Paşa cami'i. (Foto: R. D.)

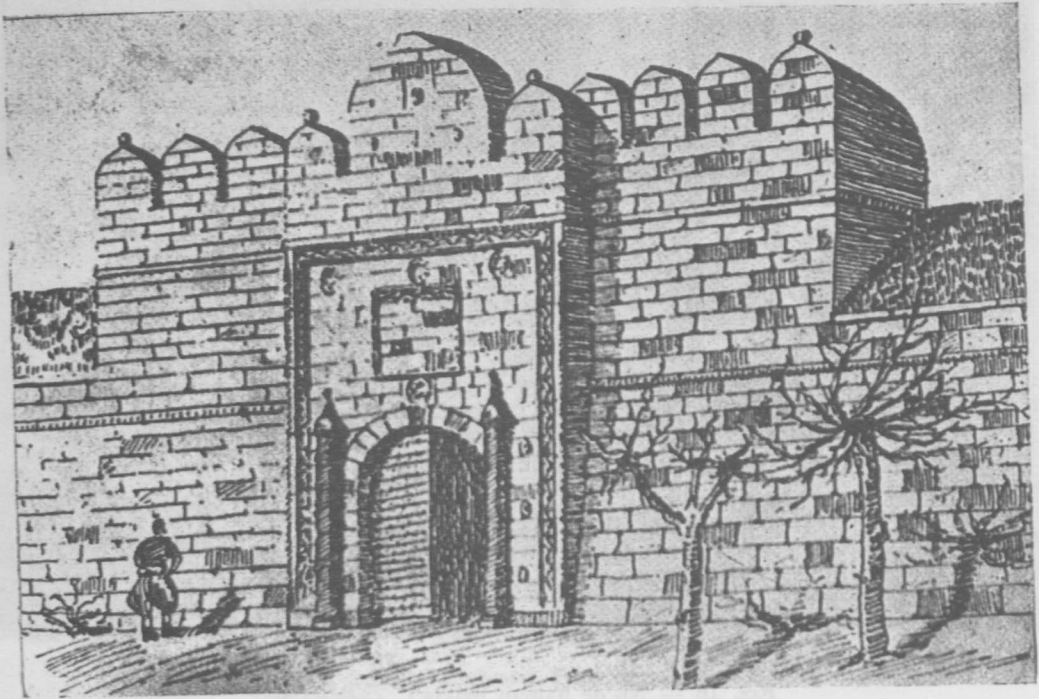
Res. 42 — Prizren'de Bayraklı cami'i ve bir ev. (Foto: R. D.)

Res. 43 — Prizren'de köprü. (Foto: R. D.)

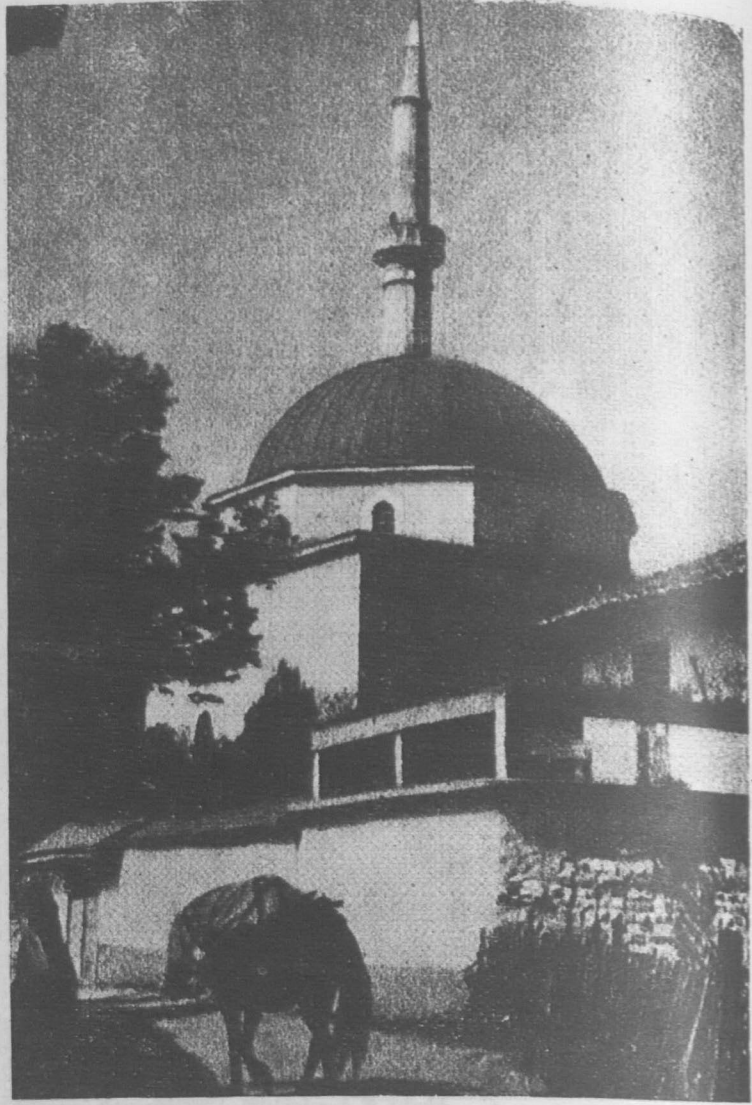
Res. 44 — Kosova'da Murad-ı Hüdavendigâr meşhed-i. (Foto: Ekrem Hakkı)

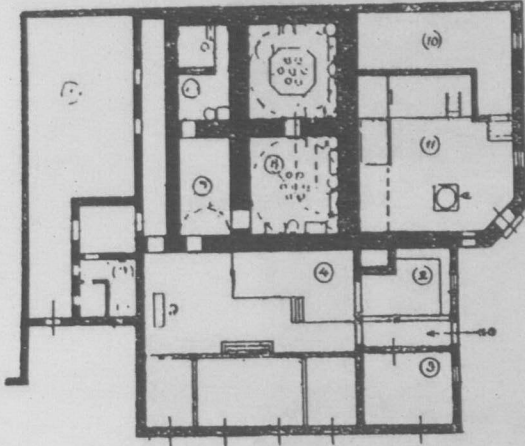
Res. 45 — Niş kal'esi. (Minetti'den)

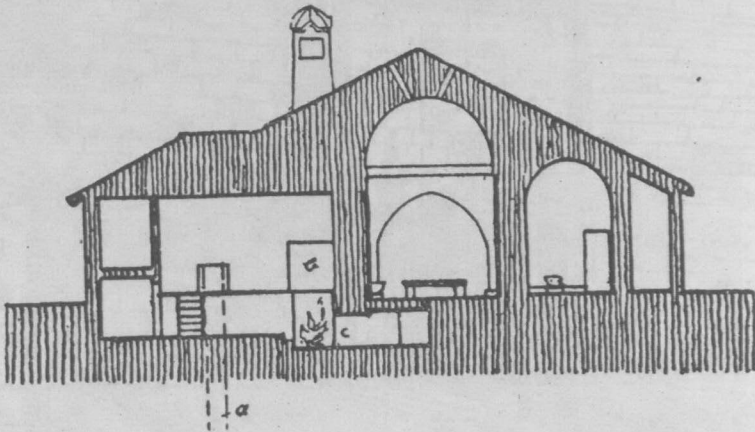
Res. 46 — Niş kal'esi mescidi.
(Minetti'den)

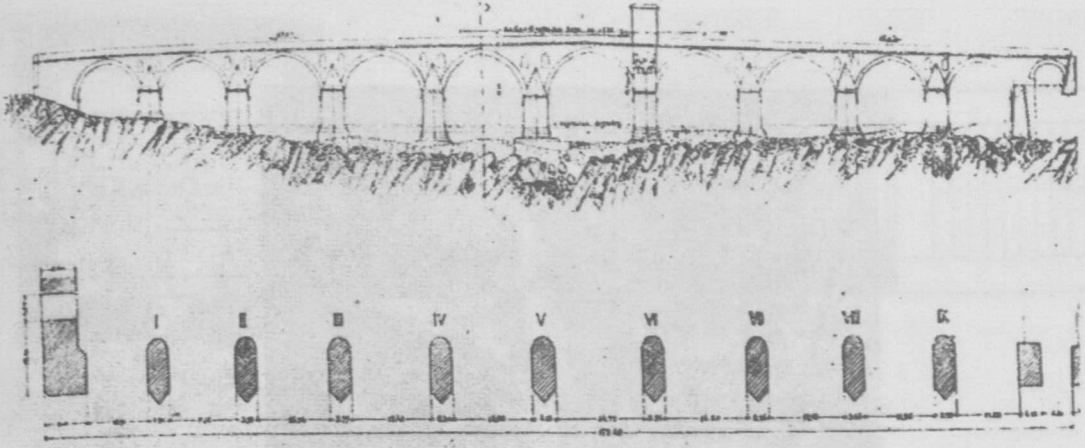
Res. 48^a — Niş'de Alaca cami'i.

Res. 47 — Niş'de hamam plâni. (Minetti'den)

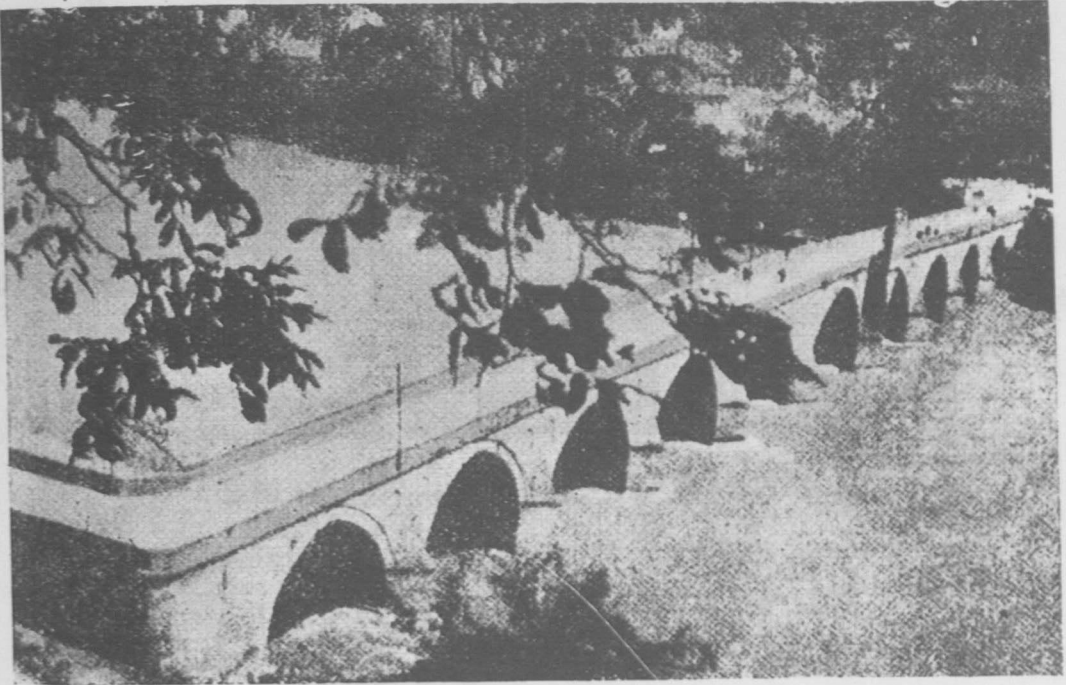

Res. 48 — Niş'de hamam makta'ı (Minetti'den).

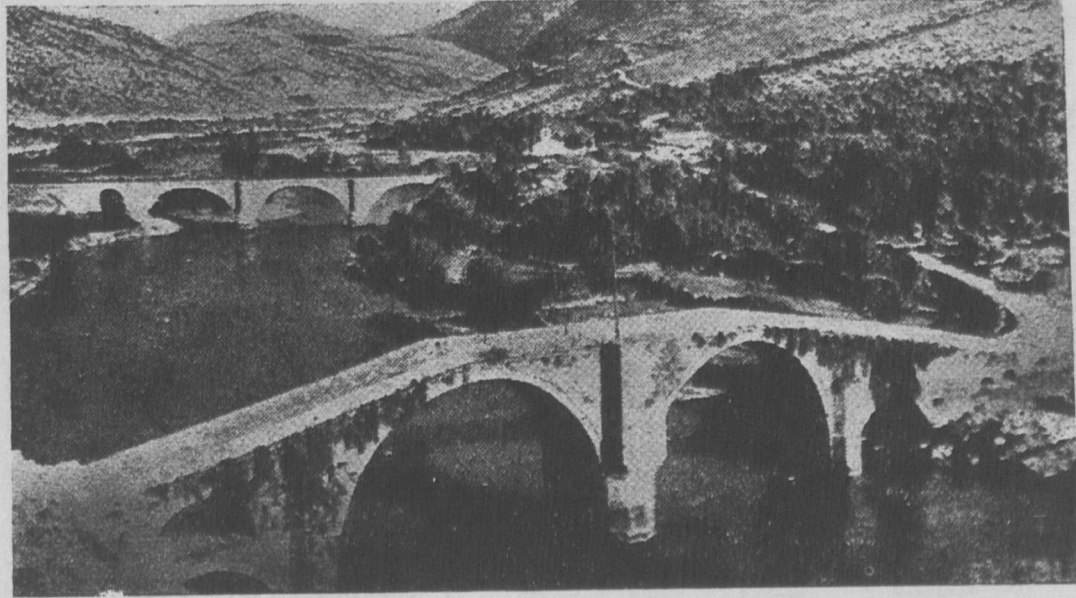

UZBUNU PRISJEK I TLOCRT SOKOLOVIĆEVA MOSTA

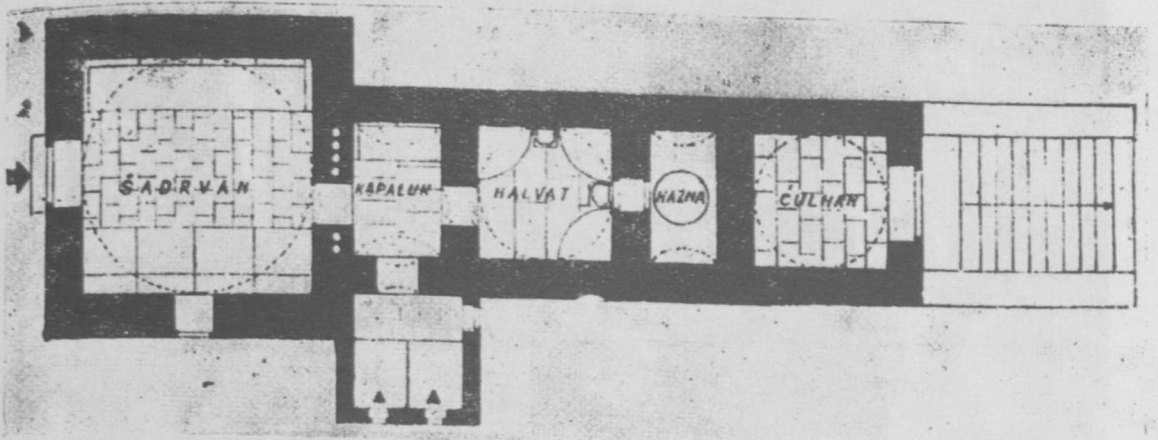
Res. 49 — Vişgrad'da Sokollu Mehmed Paşa köprüsü plânı. (Priniç'den)

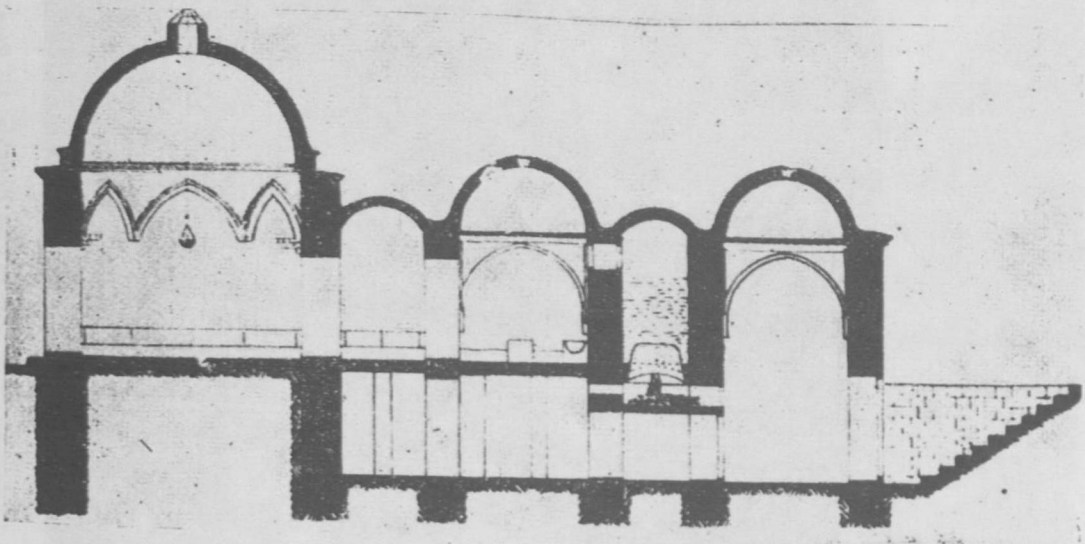
Res. 50 — Vişgrad'da Sokollu Mehmed Paşa köprüsü. (Ali Beytic'den)

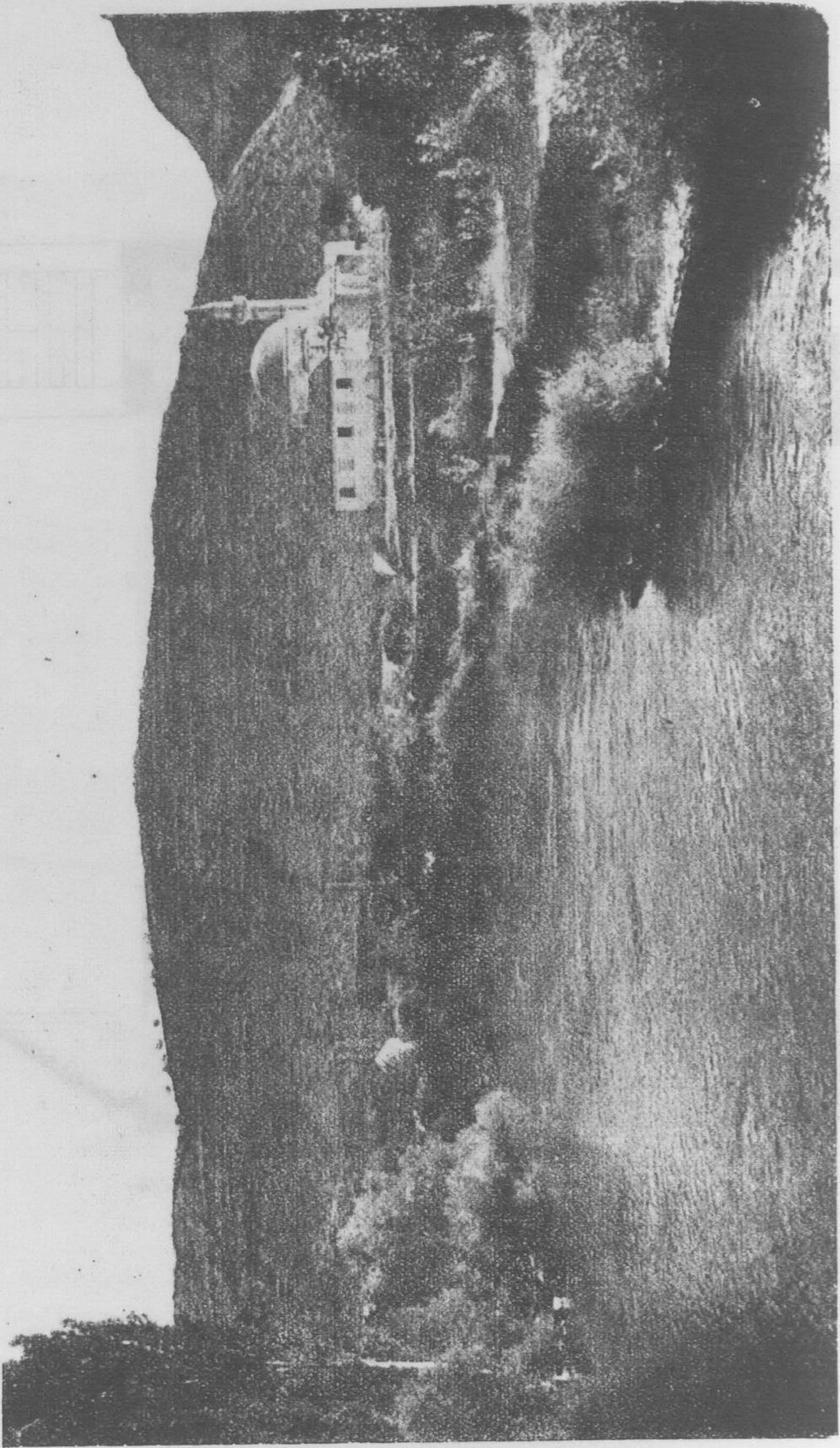
Res. 51 — Trebinje'de Aslan Ağa köprüsü. (Ali Beytiç'den)

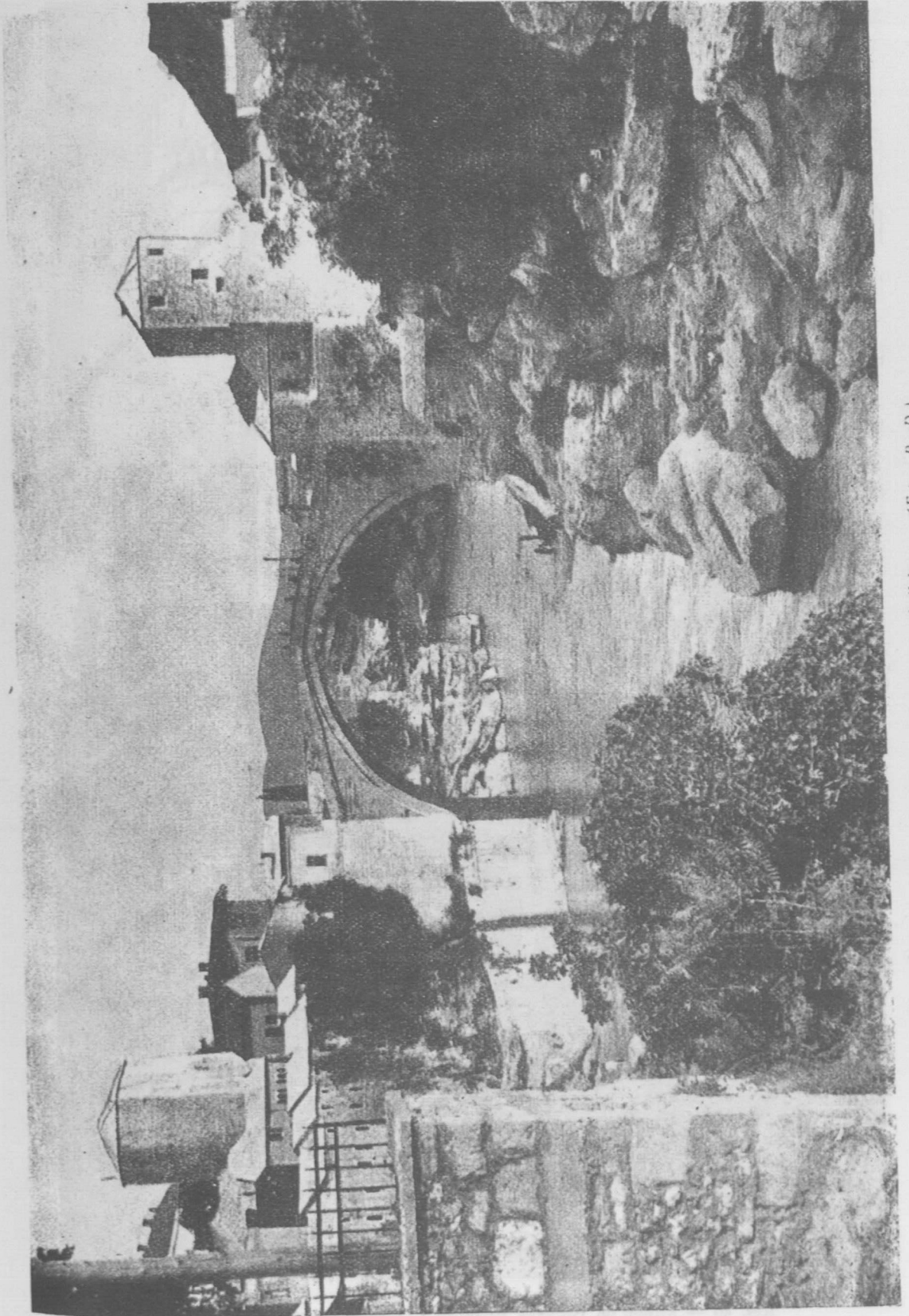
Res. 52 — Blagaj'da hamam restitüsyon plânı. (Ali Beytic'den)

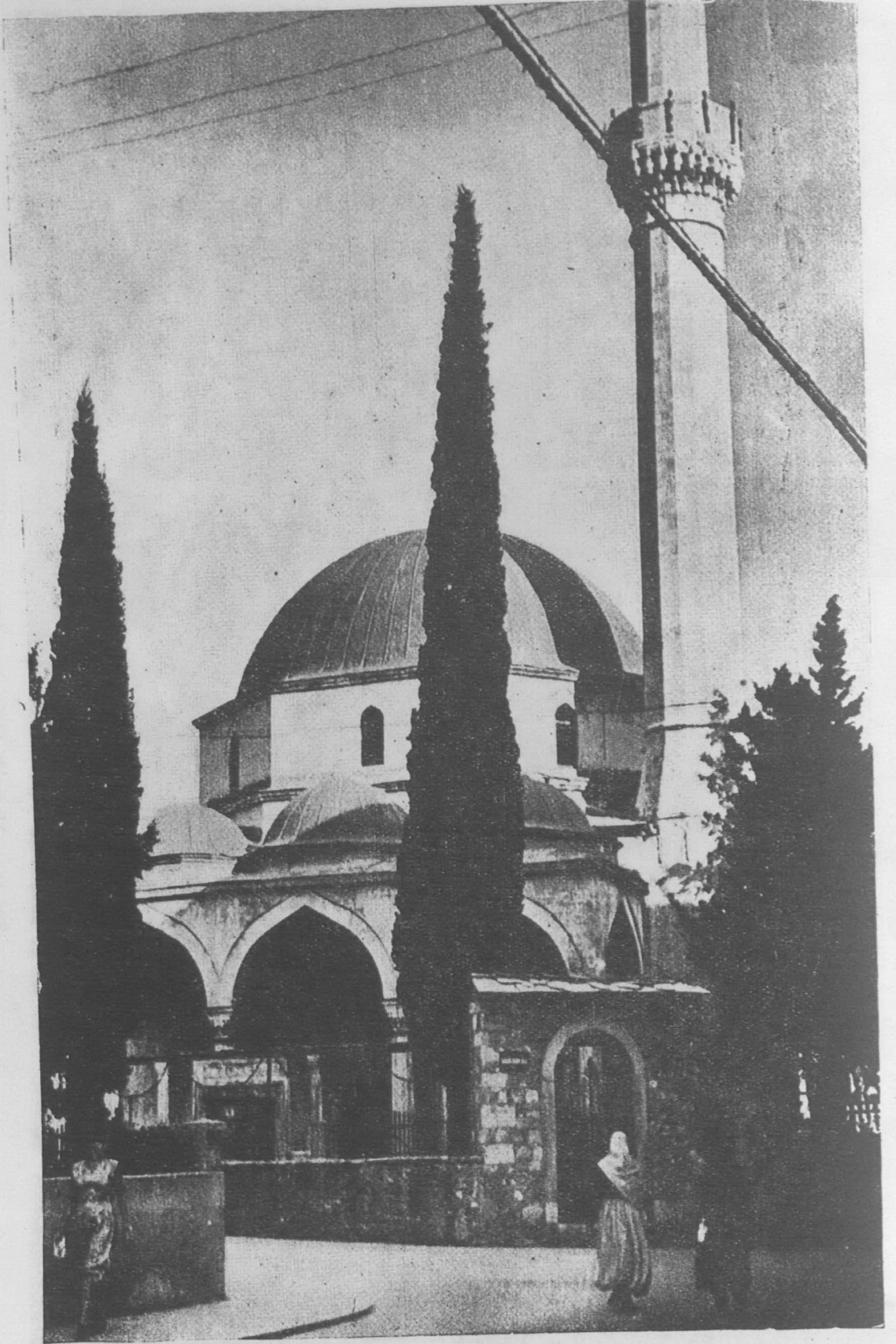
Res. 53 — Blagaj'da hamam restitüsyon maktası. (Ali Bejtic'den)

Res. 54 — Bursa'da Ali Paşa camii. (Foto: R. D.)

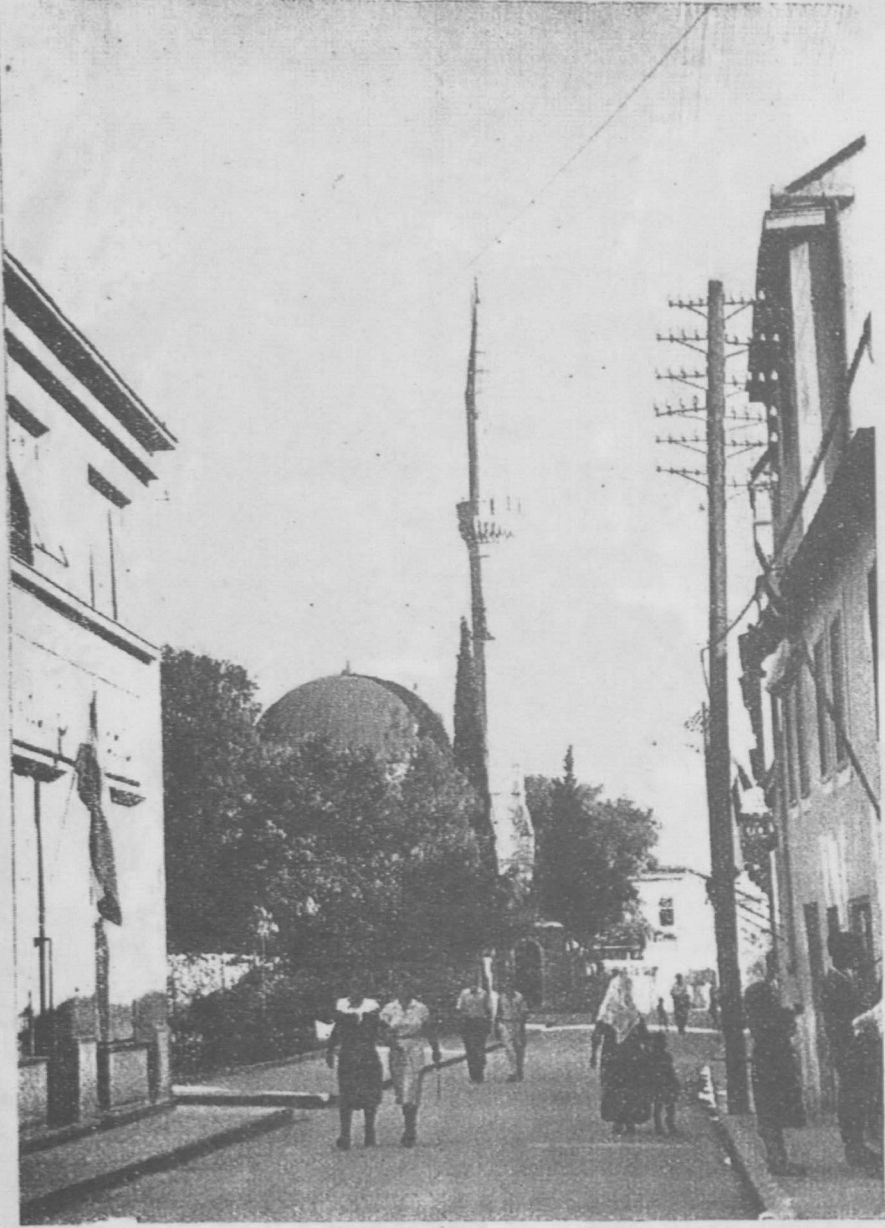

Res. 55 — Mostar'da köprü ve kal'eler. (Foto: R. D.)

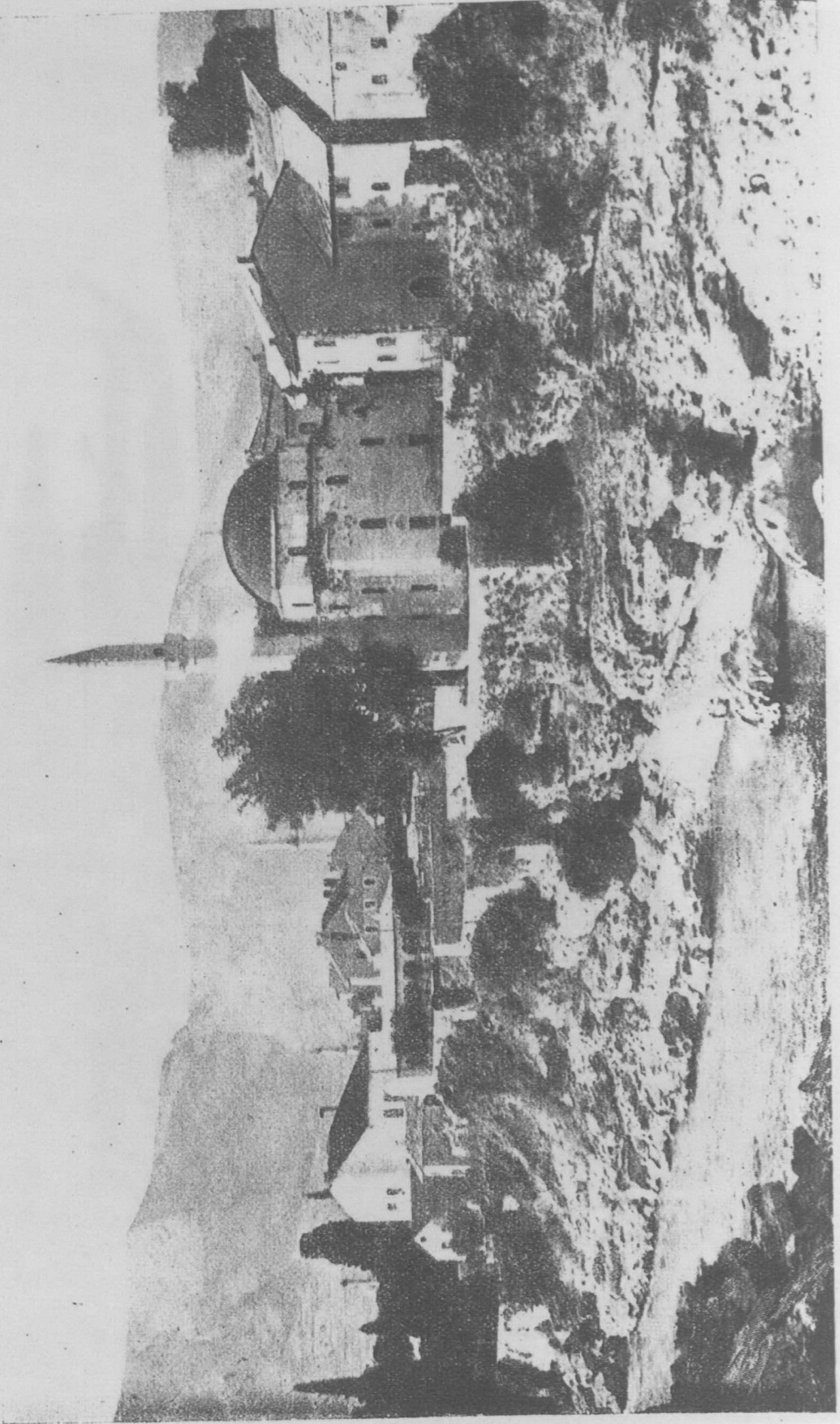

Res. 56 — Mostar'da Karagöz Mehmed Bey cami'i.

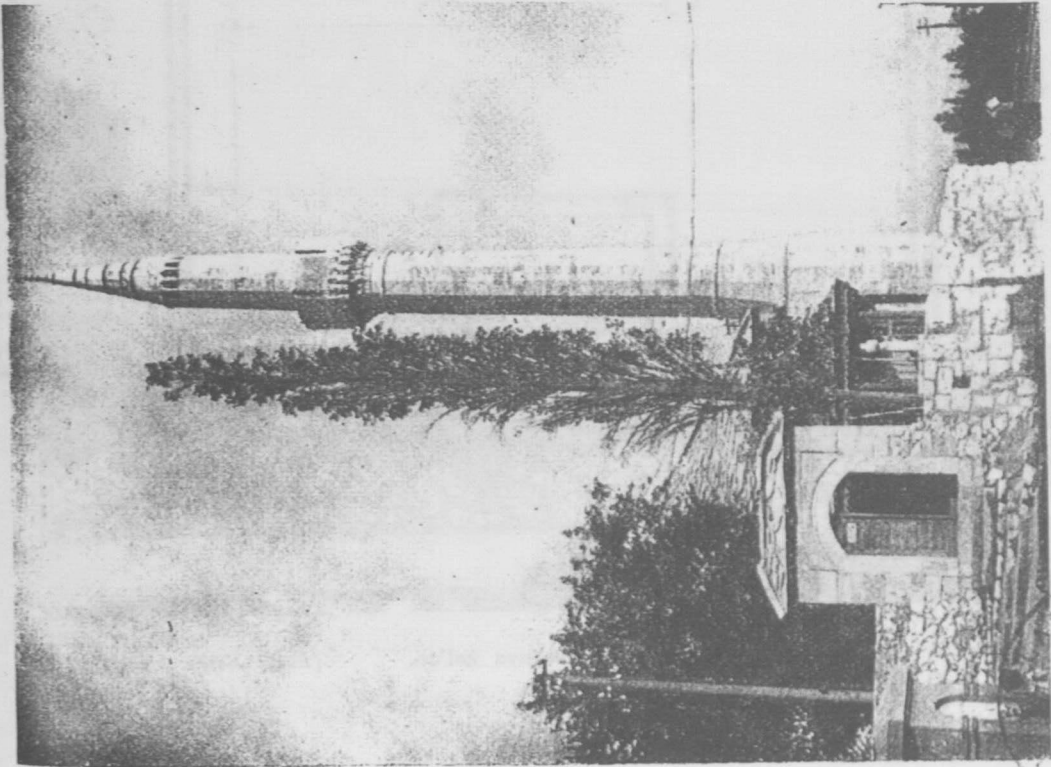
(Foto: R. D.)

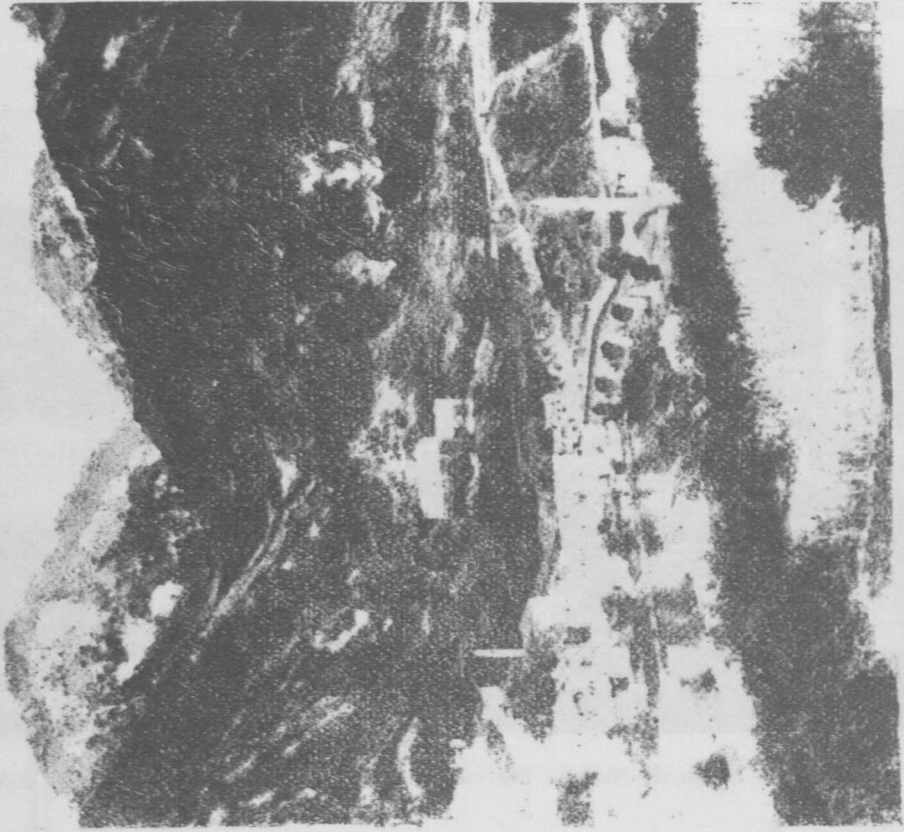
Res. 57 — Mostar'da Karagöz Mehmed Bey cami'i. (Foto: R. D.)

Res. 58 — Mostar'da Koski Mehmed Paşa camii. (Foto: R. D.)

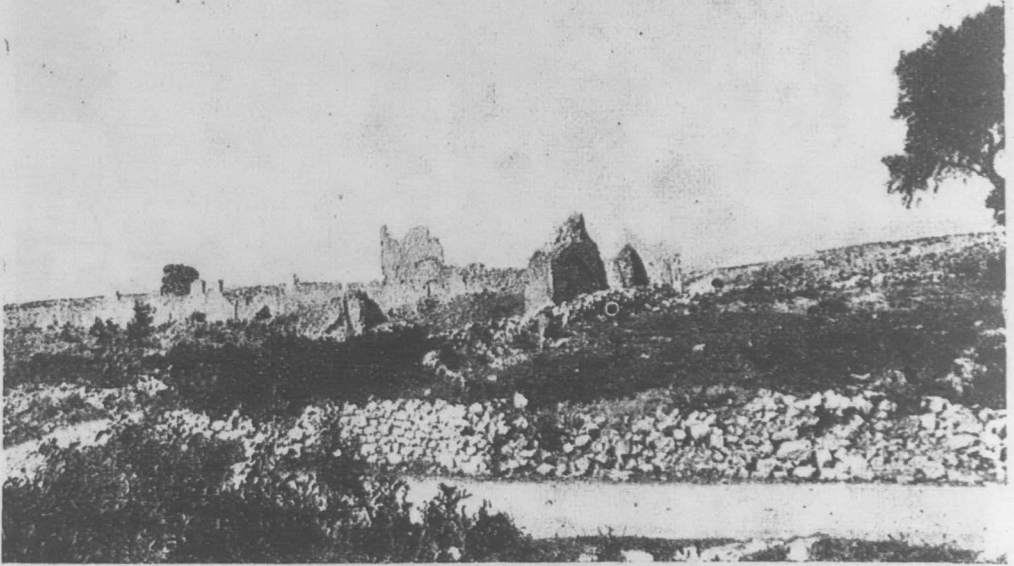
Res. 59 — Meşat'da Ruznâmeçi İbrahim Efendi camii. (Foto: R. D.)

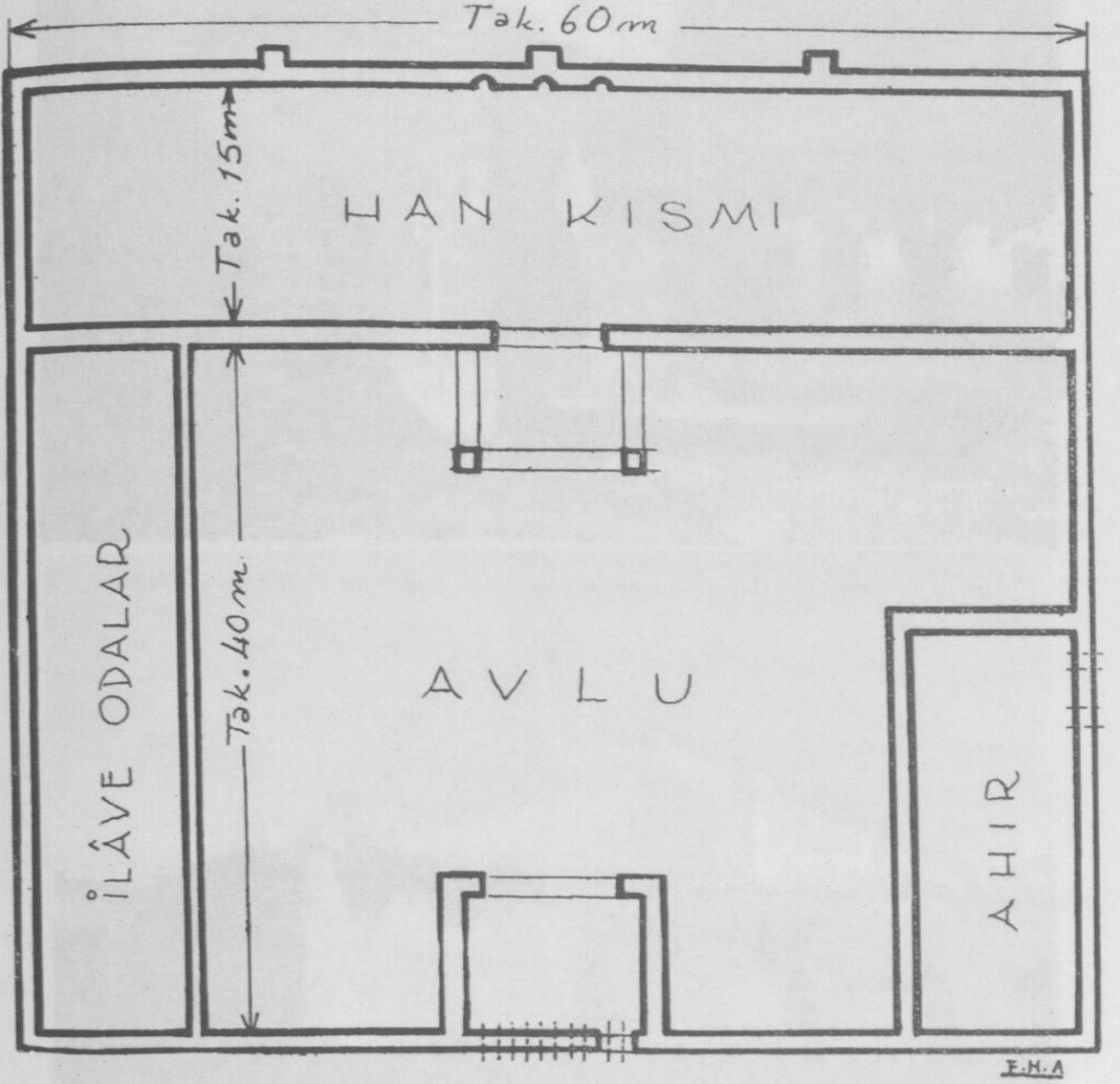
Res. 60 — Koryçi kasabası ve Neretva nehri. (Peltier'den)

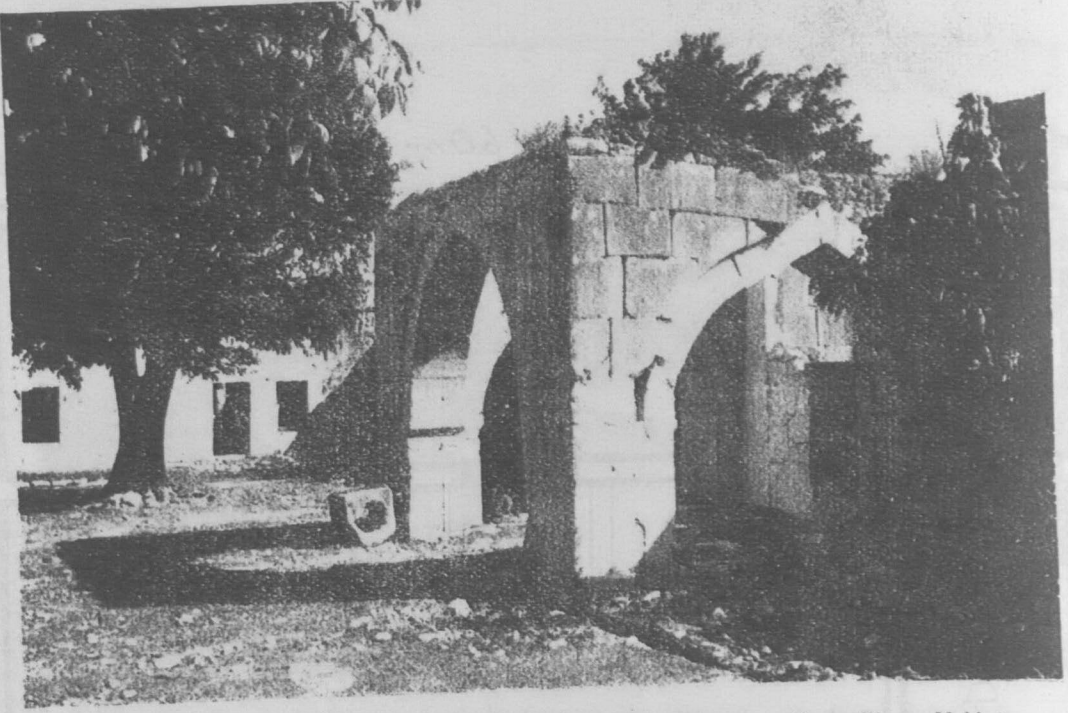
Res. 61 — Konjiç'de Neretva üzerinde Karagöz Bey köprüsü. (Novi Bahar'dan)

Res. 62 — Adriyatik sahili yakınında İvranya kal'esi. (Foto: Ekrem Hakkı)

Res. 63 — Adriyatik sahili yakınında İvranya hanının plân ve krokisi.

Res. 64 — Adriyatik sahili yakınında İvranya hamamı iç kapısı. (Foto: Ekrem Hakkı)

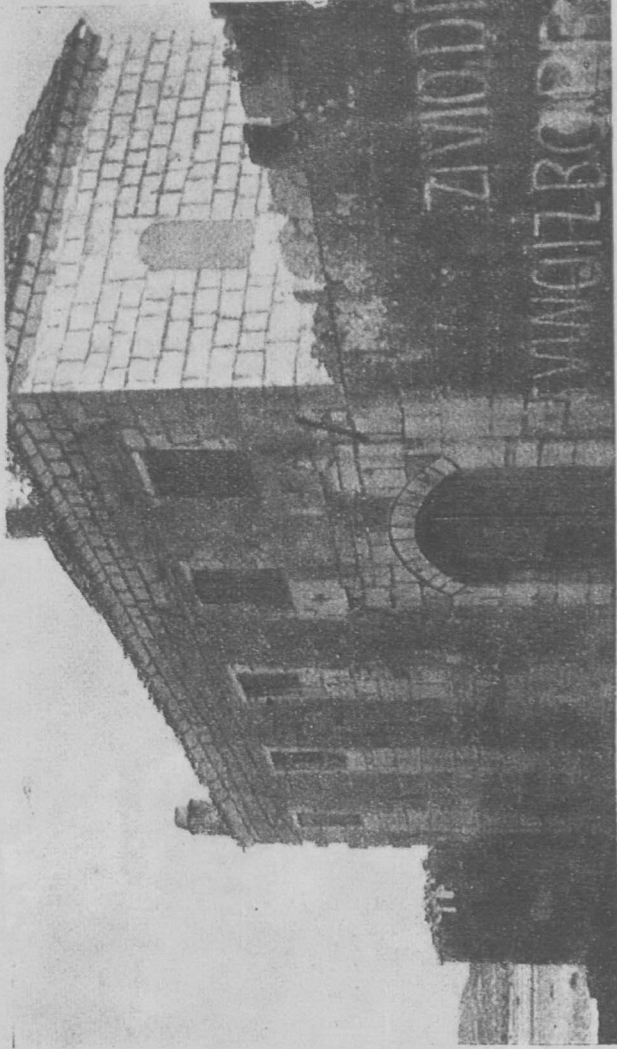
Res. 65 — Adriyatik sahili yakınında İvranya hamamı arka cephesi. (Foto: Ekrem Hakkı)

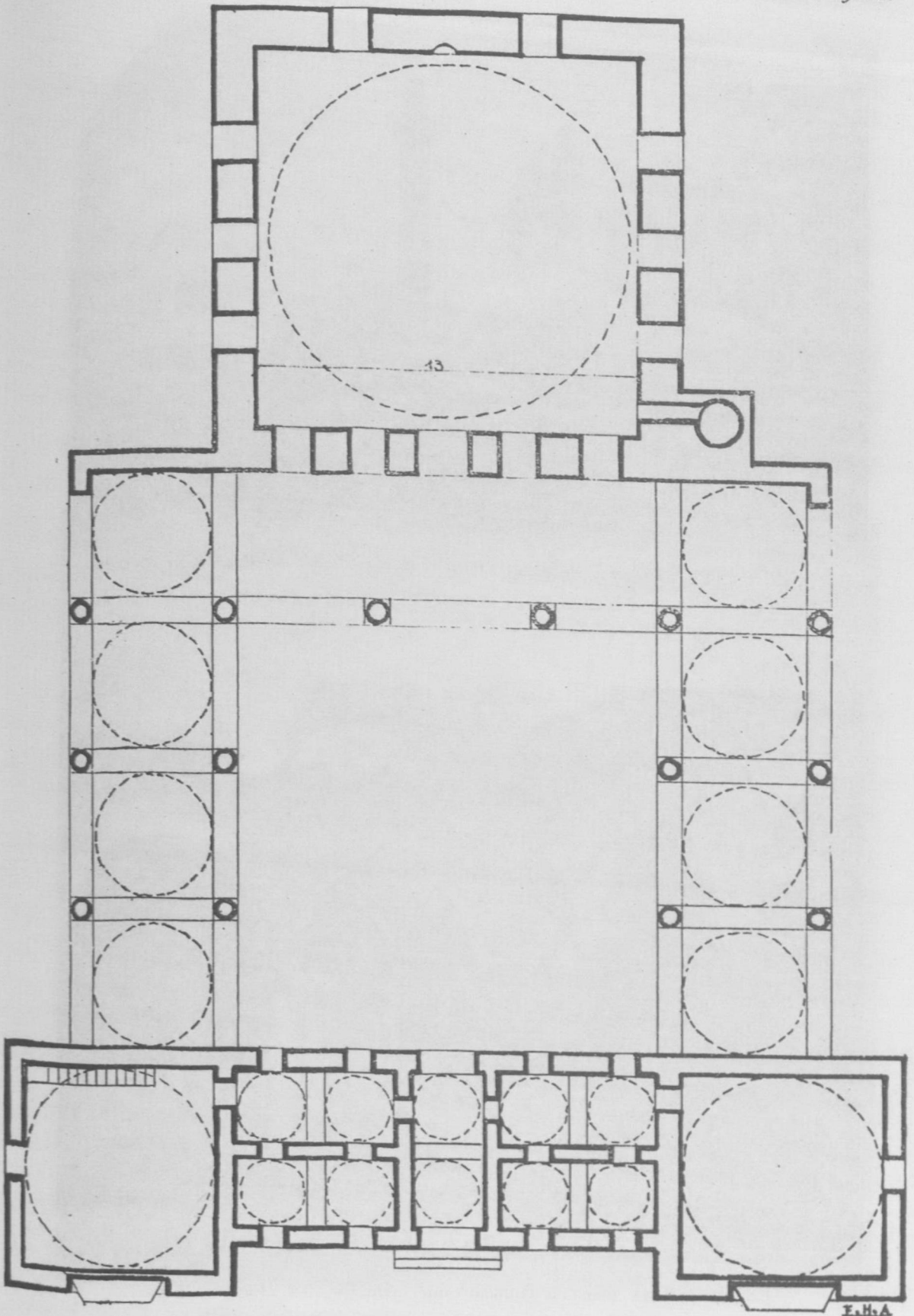
Res. 66 — Adriyatik sahili yakınında İvranya hanımın ahır kısmı. (Foto: Ekrem Hakki)

Res. 67 — Adriyatik sahili yakınında İvranya hanımın harici sağ cephesi. (Foto: Ekrem Hakki)

Res. 68 — Adriyatik sahili yakınında İvranya hamrın meçhali. (Foto: Eberm Hakkı)

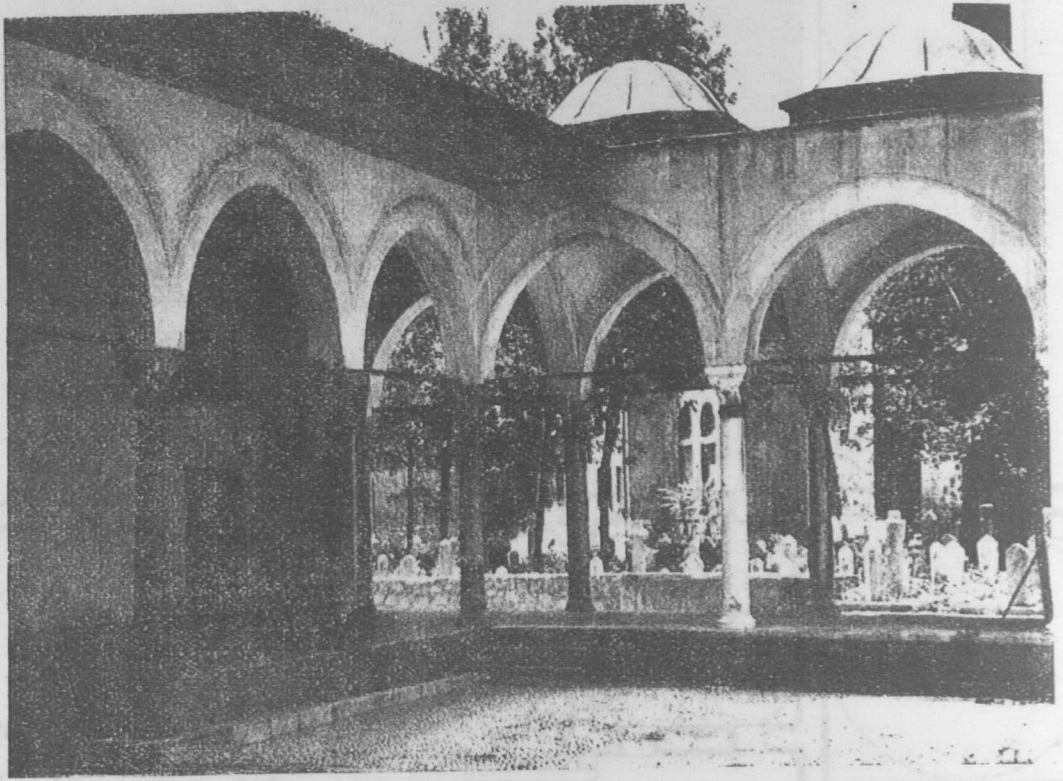

Res. 69 — Saray Bosna'da Hünkâr cami'i plân krokisi.

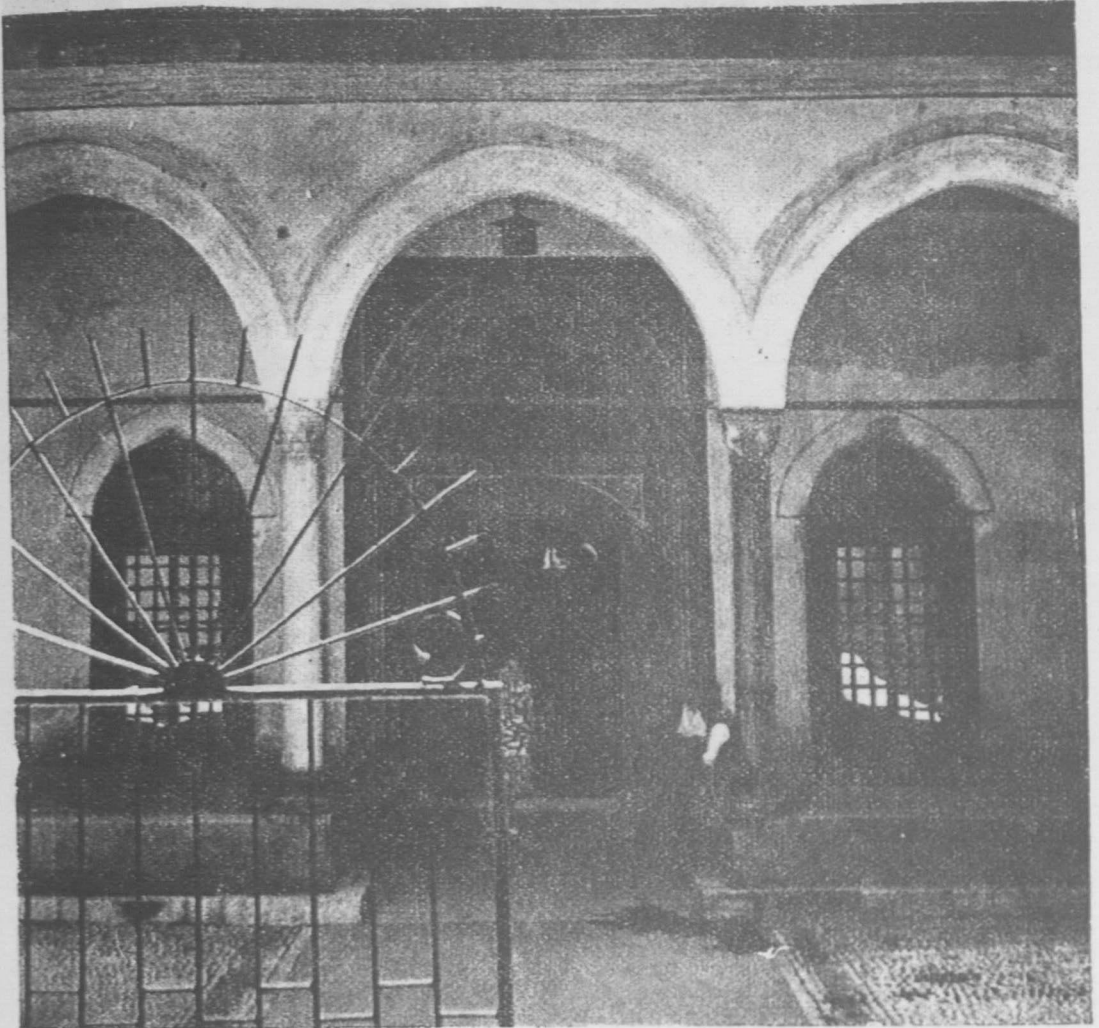
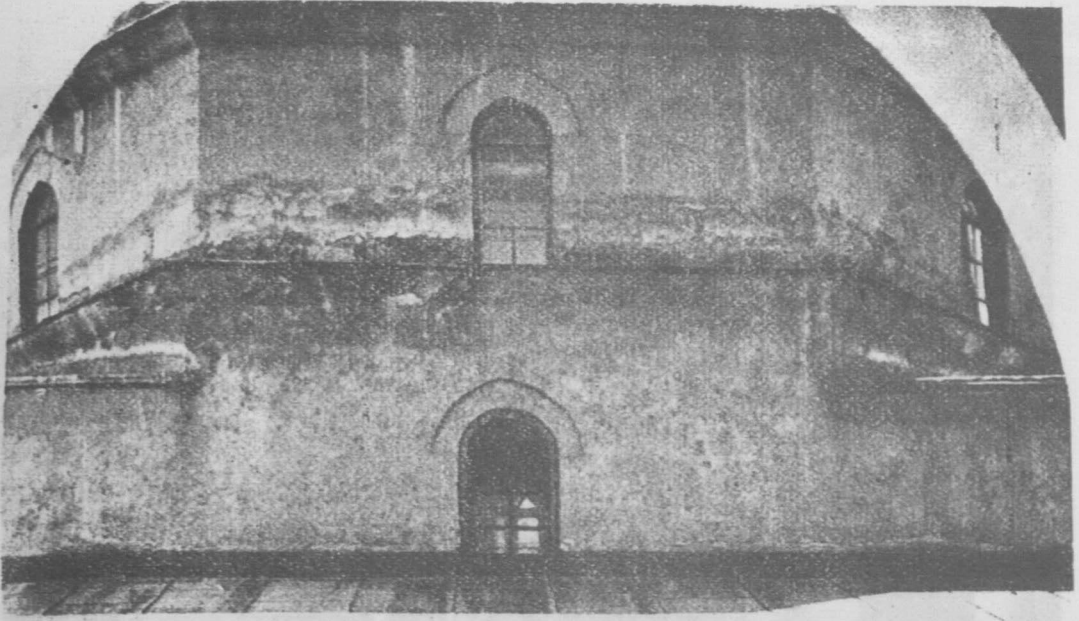
E.H.A

Res. 70 -- Saray Bosna'da Hünkâr cami'i haricî avlu cephesi. (Foto: Ragıb Devres)

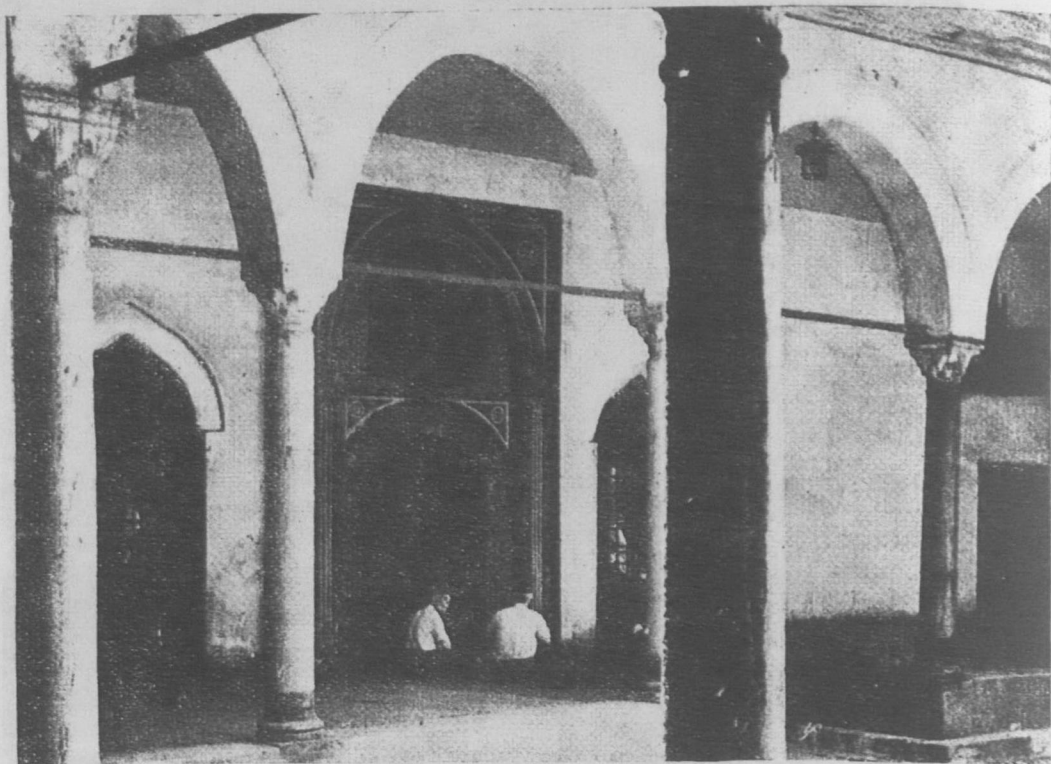

Res. 71 — Saray Bosna'da Hünkâr cami'i avlu içi. (Foto: R. D.)

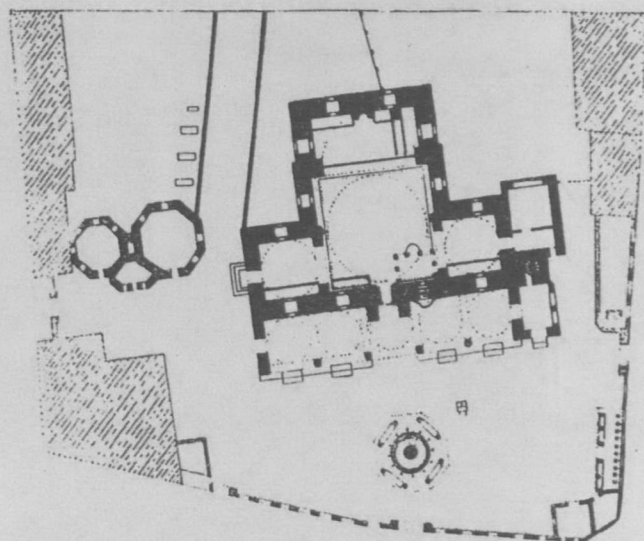

Res. 72 — Saray Bosna'da Hünkâr cami'i.

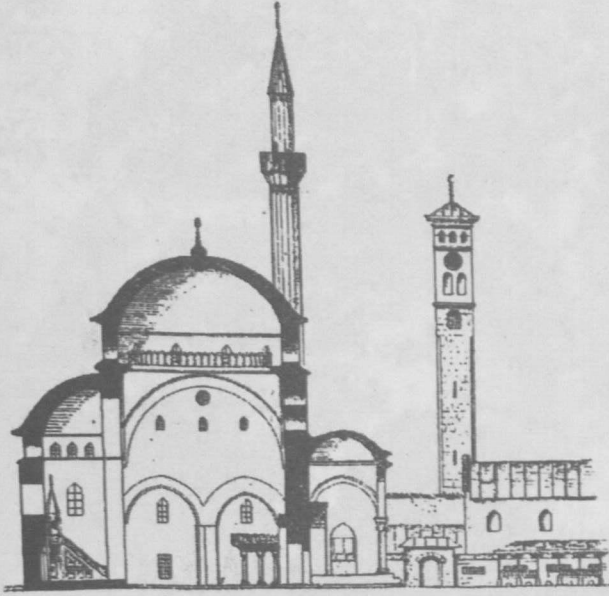
(Foto: R. D.)

Res. 73 — Saray Bosna'da Hünkâr cami'i kitâbesi. (Foto: R. D.)

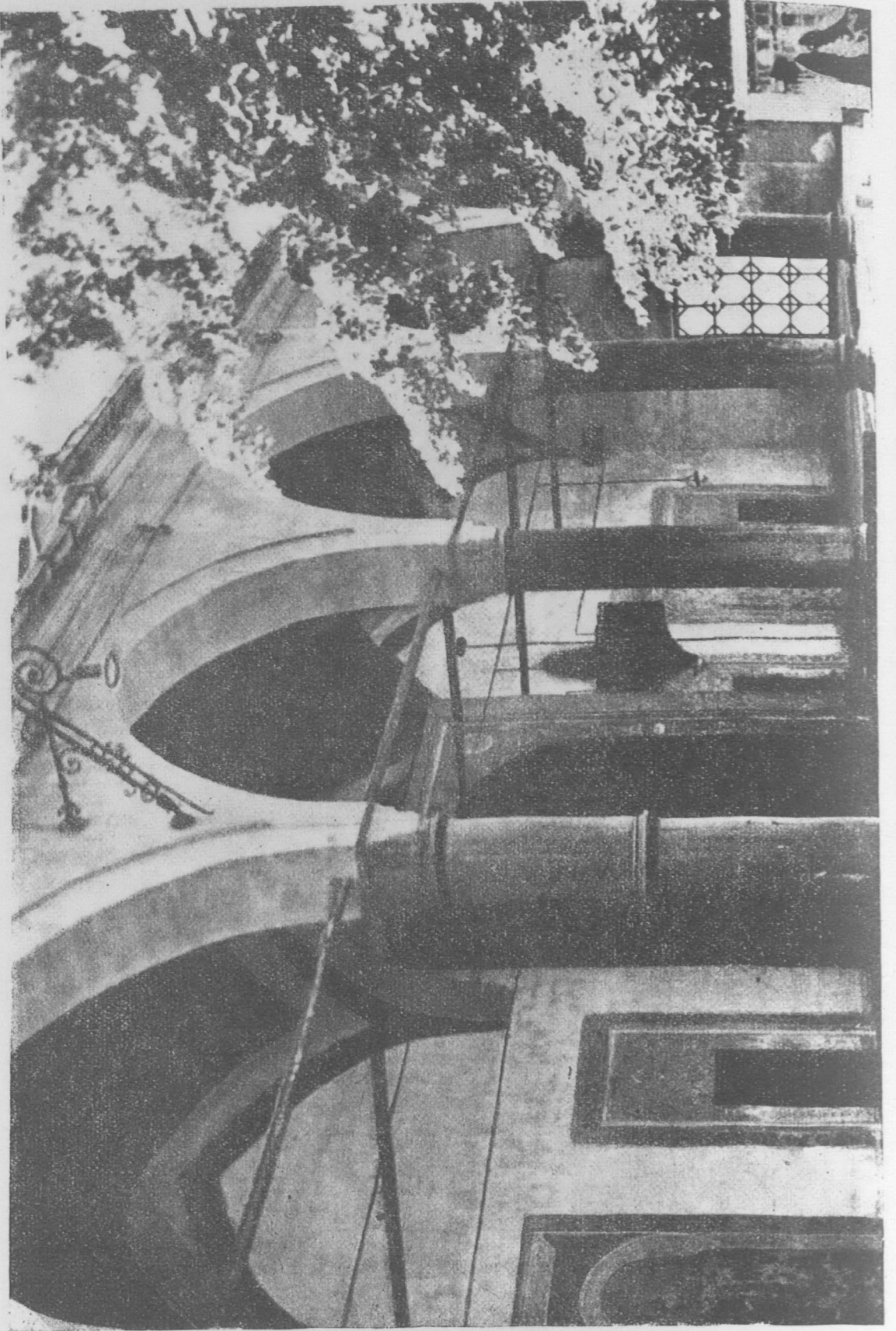
Res. 74 — Saray Bosna'da Gazi Hüseyin Bey cami'i plânı. (Truhelka'dan)

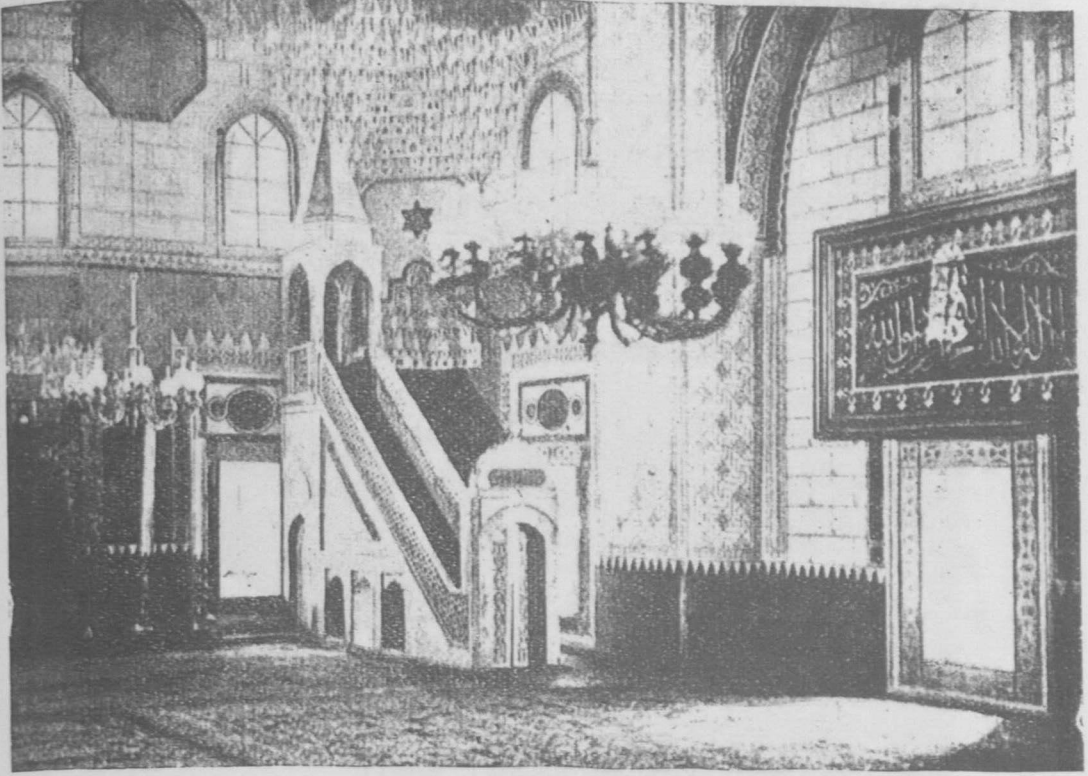
Res. 75 — Saray Bosna'da Gazi Husrev Bey cami'i maktai. (Truhelka'dan)

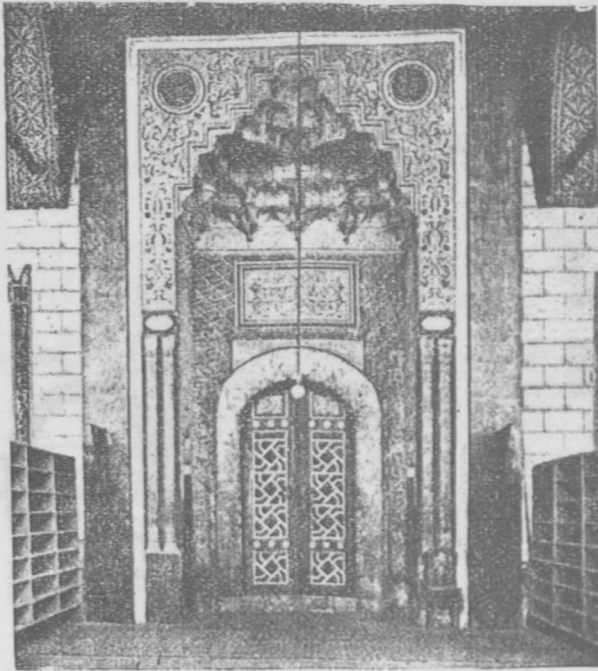
Res. 76 — Saray Bosna'da Gazi Husrev Bey cami'i. (Foto: R. D.)

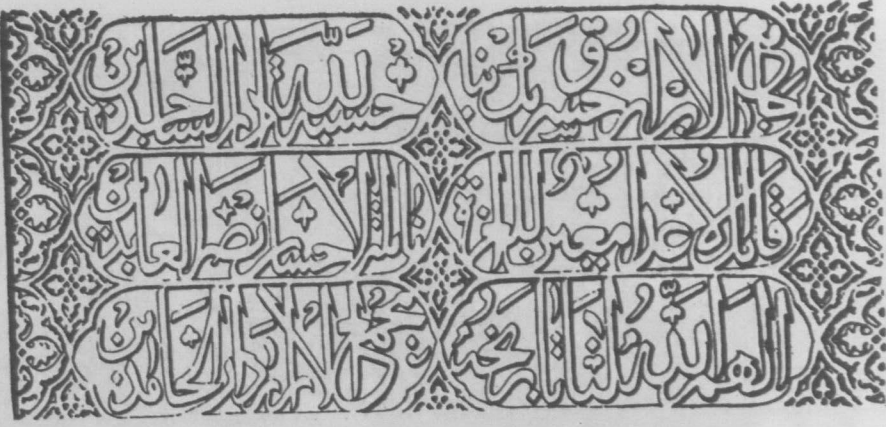
Res. 77 — Saray Lomna'da Gazi Husrev Bey cami'i revakı. (Foto: R. D.)

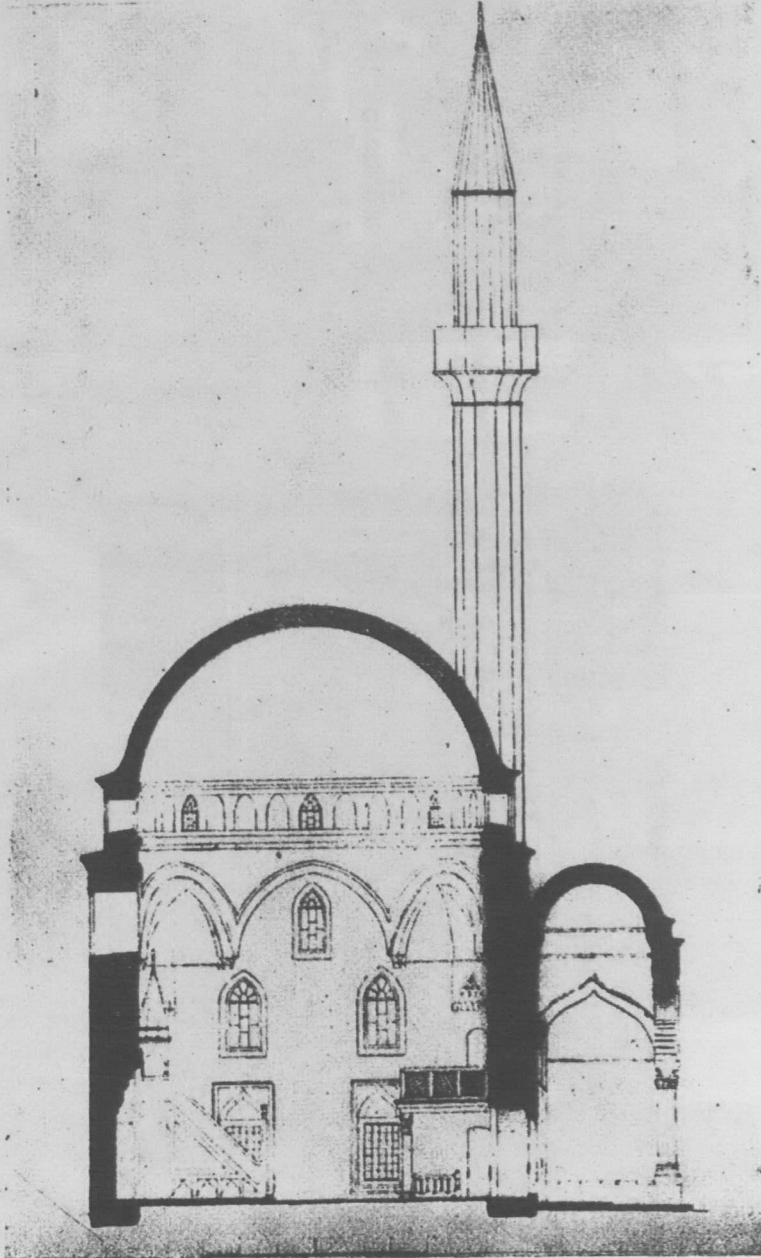
Res. 78 — Saray Bosna'da Gazi Husrev Bey cami'i dahili. (Truhelka'dan)

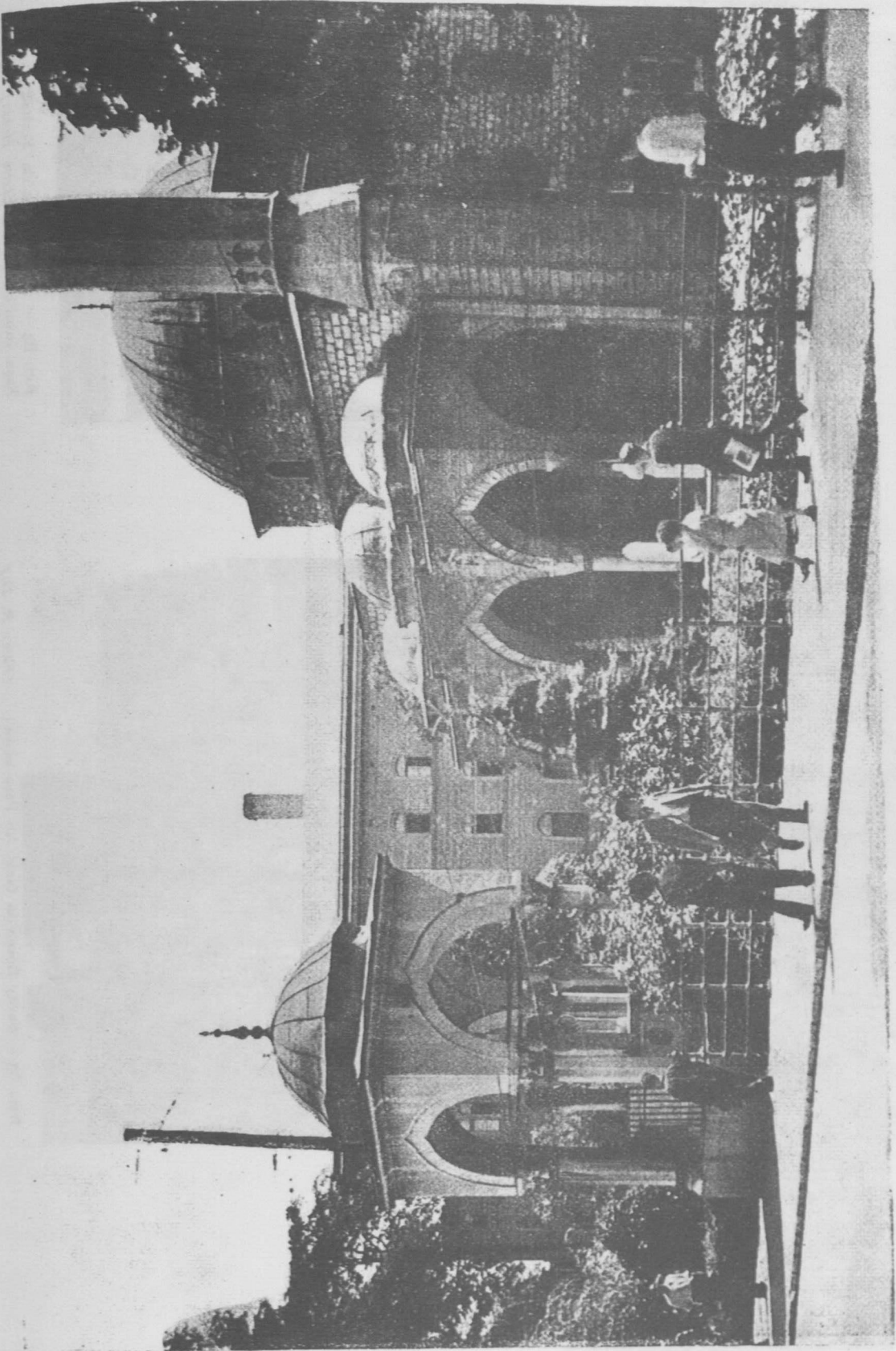
Res. 79 — Saray Bosna'da Gazi Husrev Bey cami'i kapısı. (Truhelka'dan)

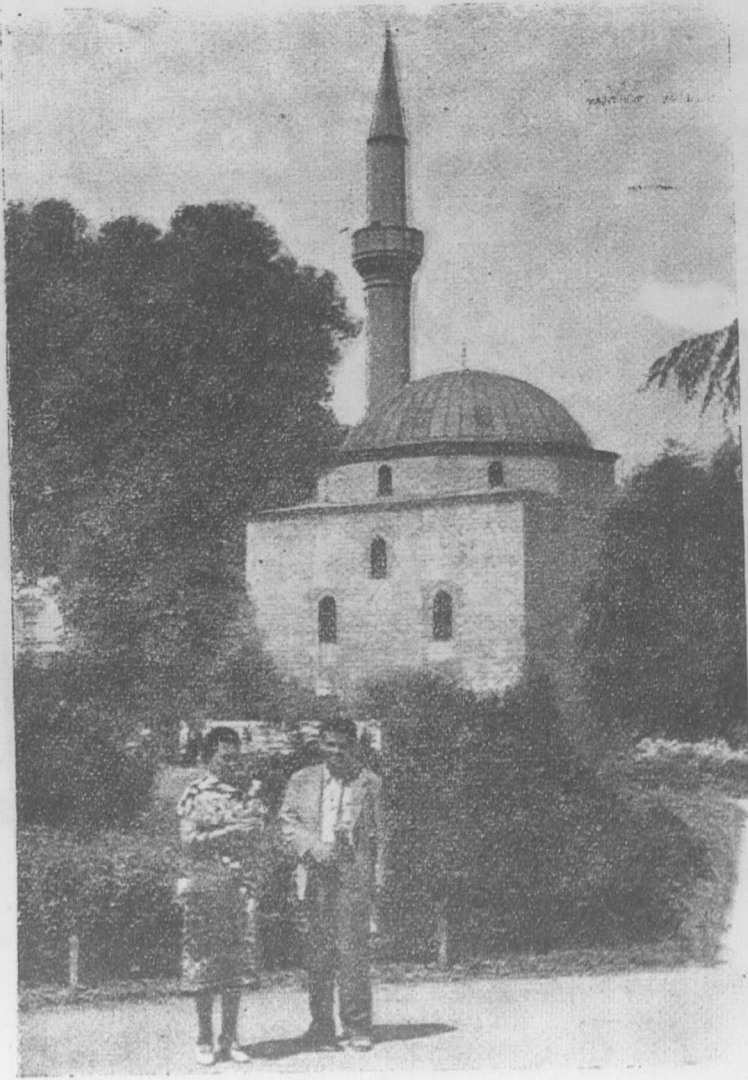
Res. 80 — Saray Bosna'da Gazi Husrev Bey cami'i kitâbesi. (Truhelka'dan)

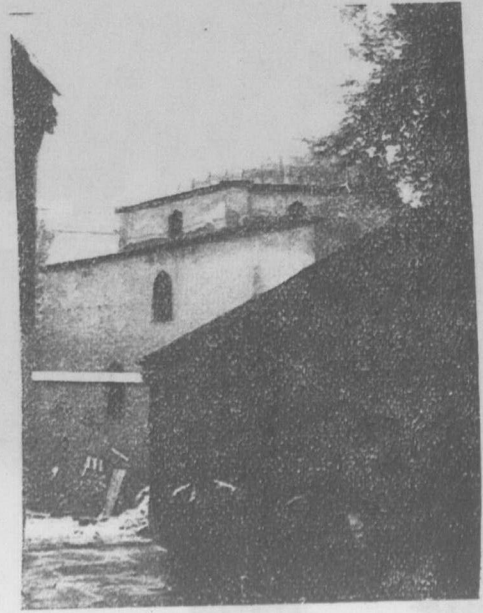
Res. 81 — Saray Bosna'da Gazi Ali Paşa cami'i maktarı. (Ali Bejiç'den)

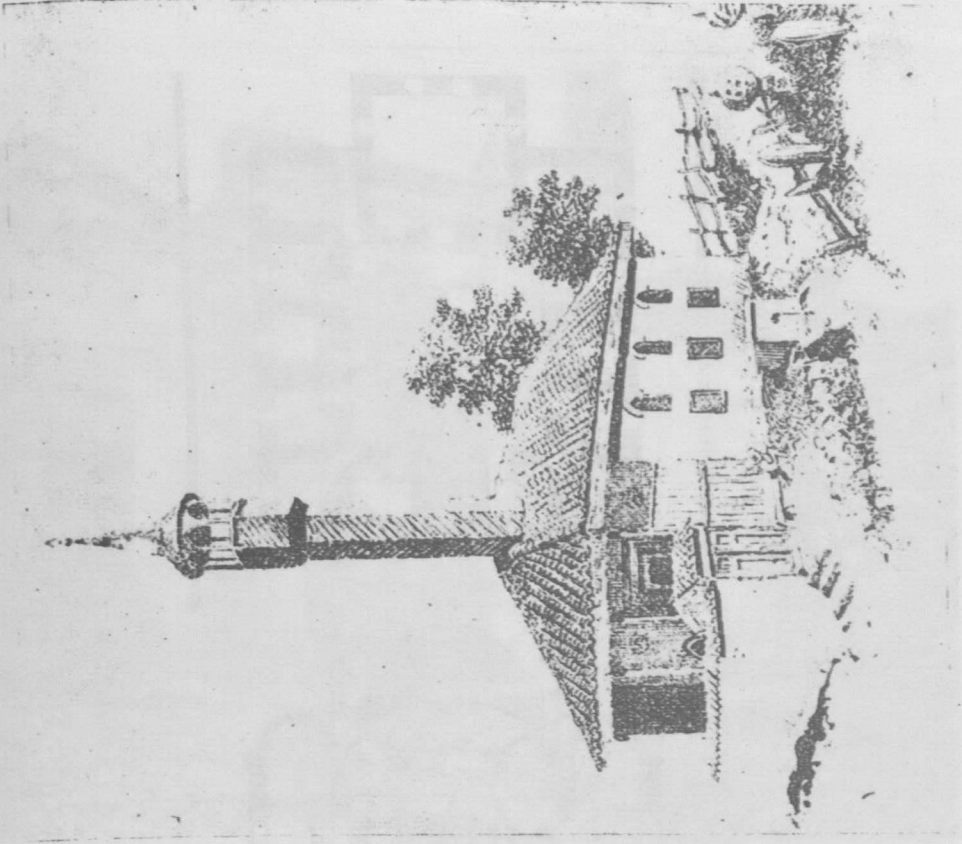
Res. 82 — Saray Bosna'da Gazi Ali Paşa camii. (Foto: E. F.)

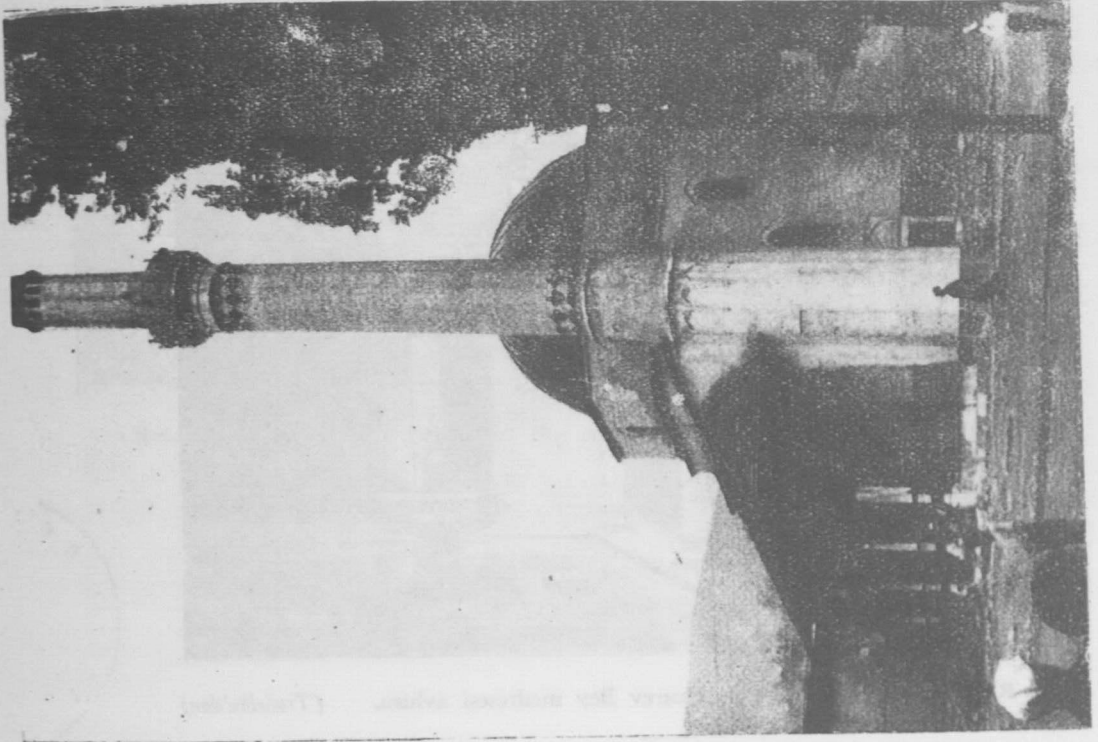
Res. 83 — Saray Bosna'da Gazi Ali Paşa camii. (Foto: R. D.)

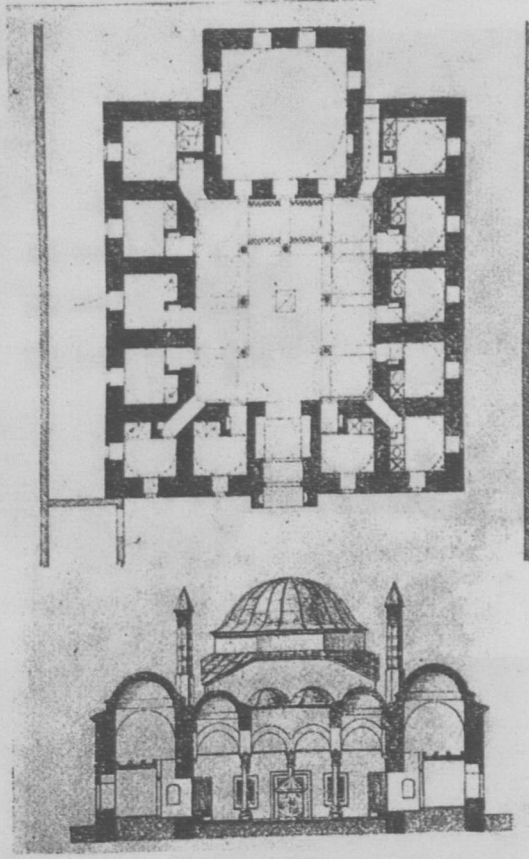
Res. 84 — Saray Bosna'da Ferhad Paşa camii. (Foto: Ekrem Hakkı)

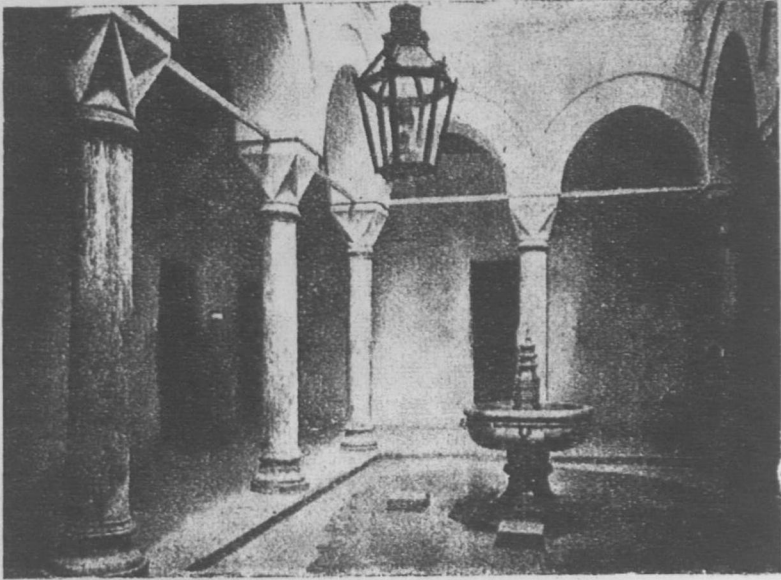
Res. 86 — Saray Bosna'da Şeyh Bağdadi meşridi. (Ali Bejić'den)

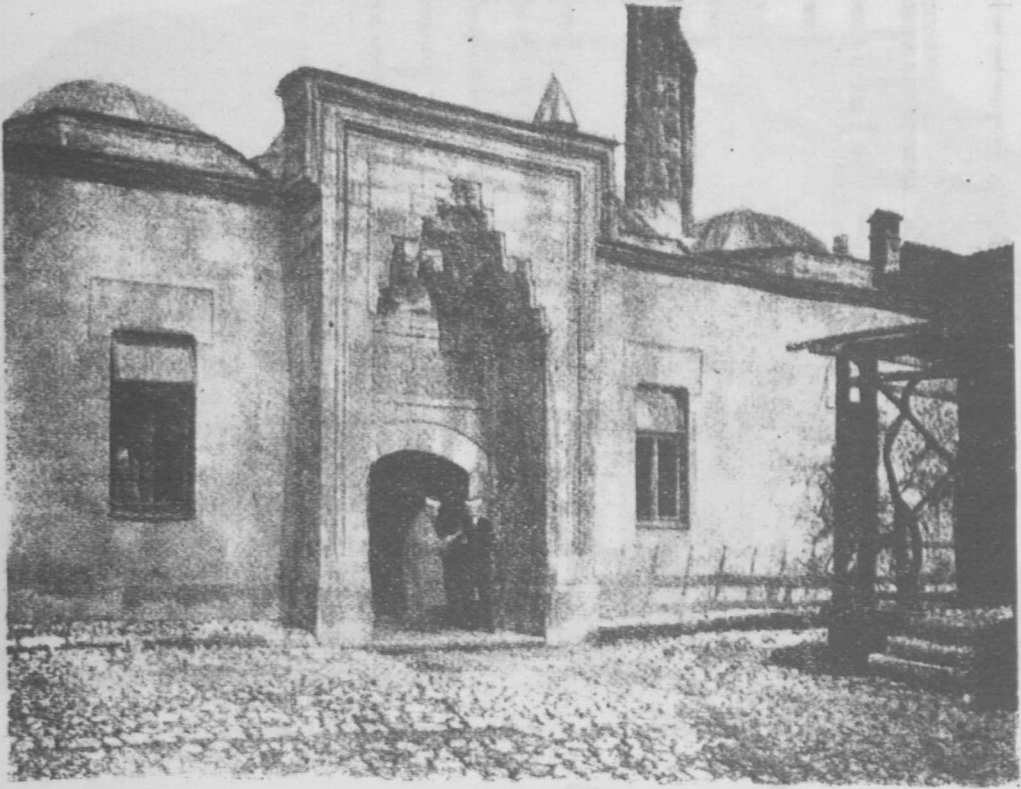
Res. 85 — Saray Bosna'da Başarı cami'i. (Foto: Ekrem Hakkı)

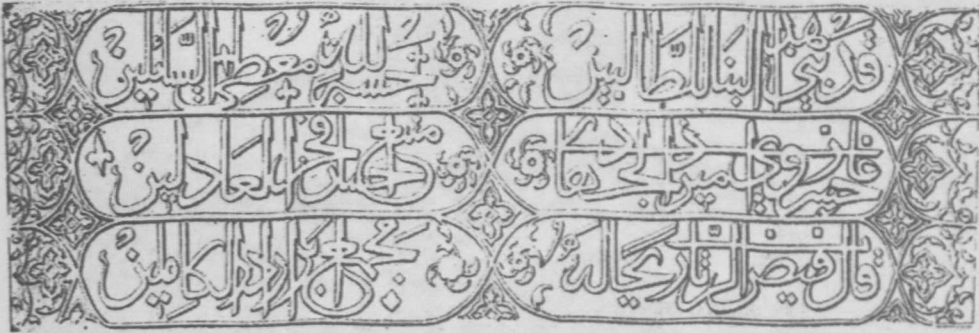
Res. 87 — Saray Bosna'da (Kurşunlu) Husrev Bey medresesi plânı. (Truhelka'dan)

Res. 88 — Saray Bosna'da Husrev Bey medresesi avlusu. (Truhelka'dan)

Res. 89 — Saray Bosna'da Husrev Bey medresesi cebhesi. (Truhelka'dan)

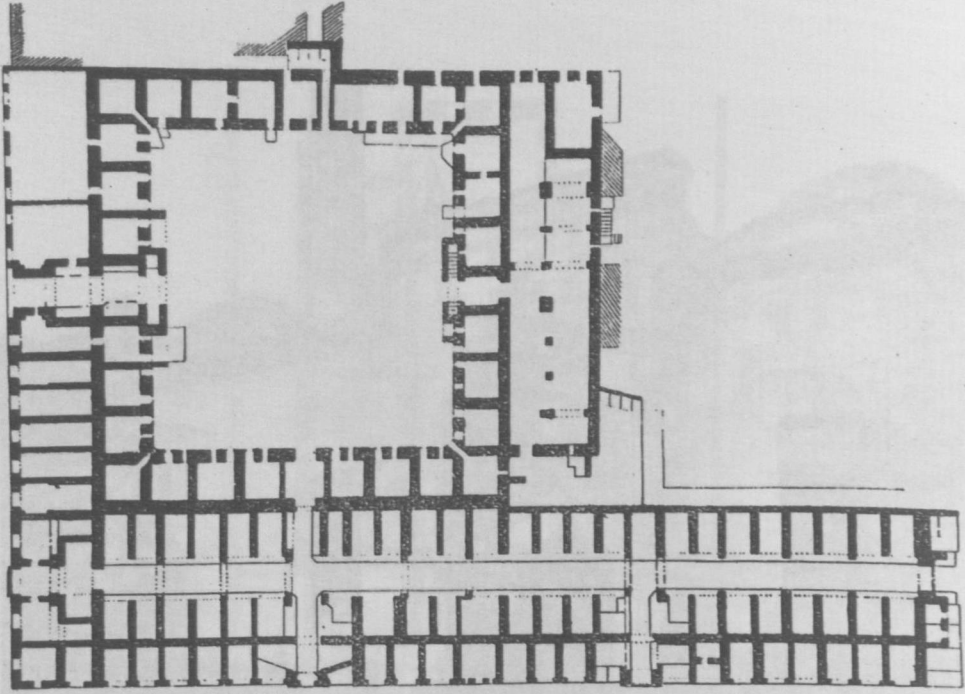
Res. 90 — Saray Bosna'da Husrev Bey medresesi kitâbci. (Truhelka'dan)

Res. 93 — Saray Bosna'da Rüstem Paşa'nın Bursa bedesteni. (Foto: Ekrem Hakkı)

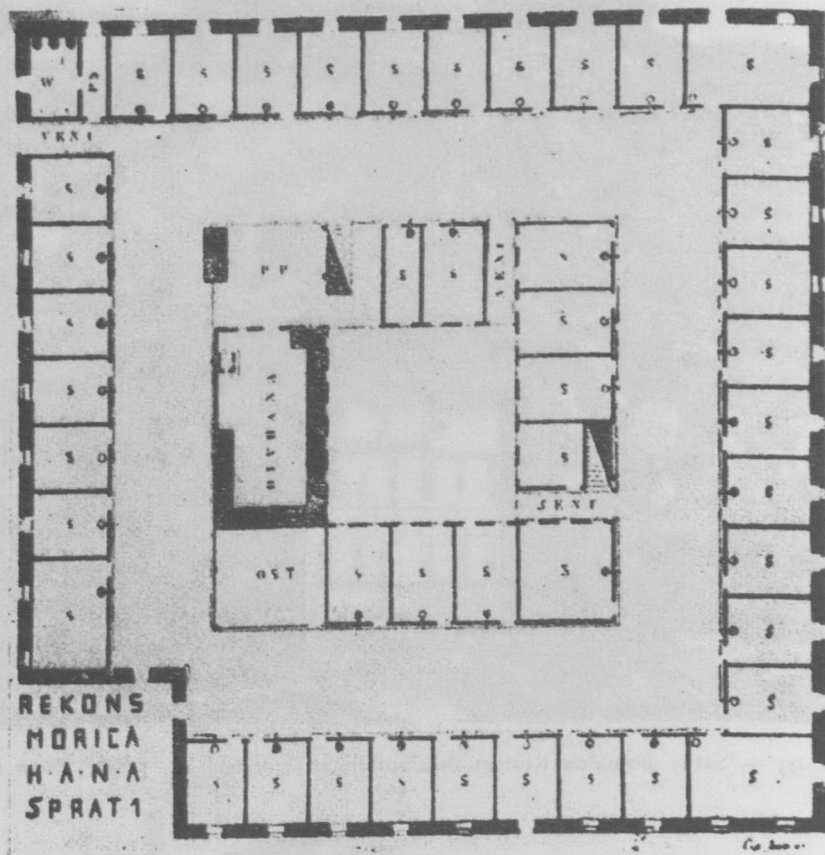
Res. 94 — Saray Bosna'da Rüstem Paşa'nın Bursa bedesteni. (Foto: Ekrem Hakkı)

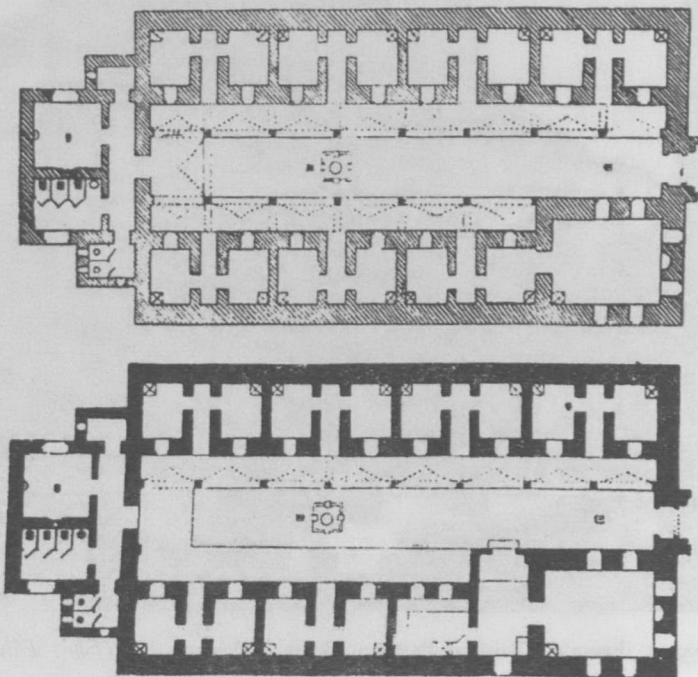
Res. 91 — Saray Bosna'da Husrev Bey bedesteni plâni. (*Truhelka'dan*)

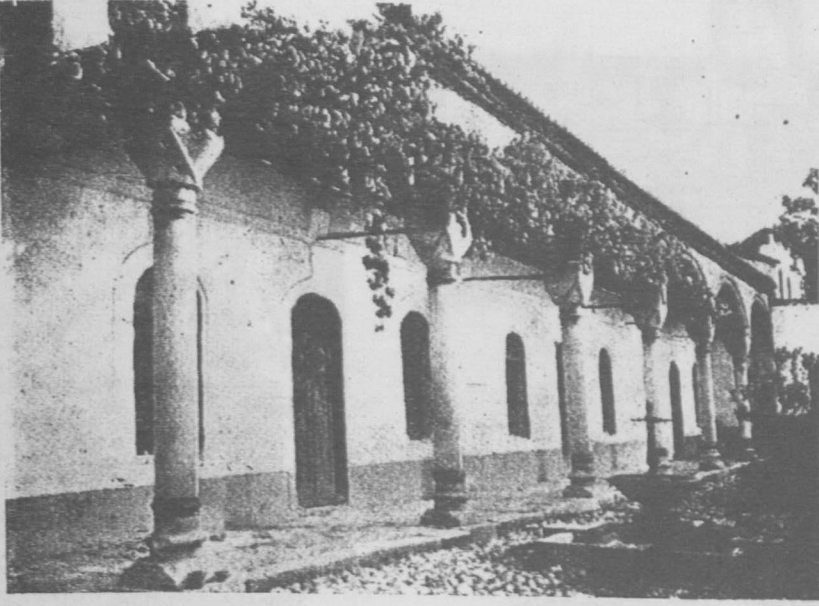
Res. 92 — Saray Bosna'da Husrev Bey bedesteni yan cebhesi. (*Truhelka'dan*)

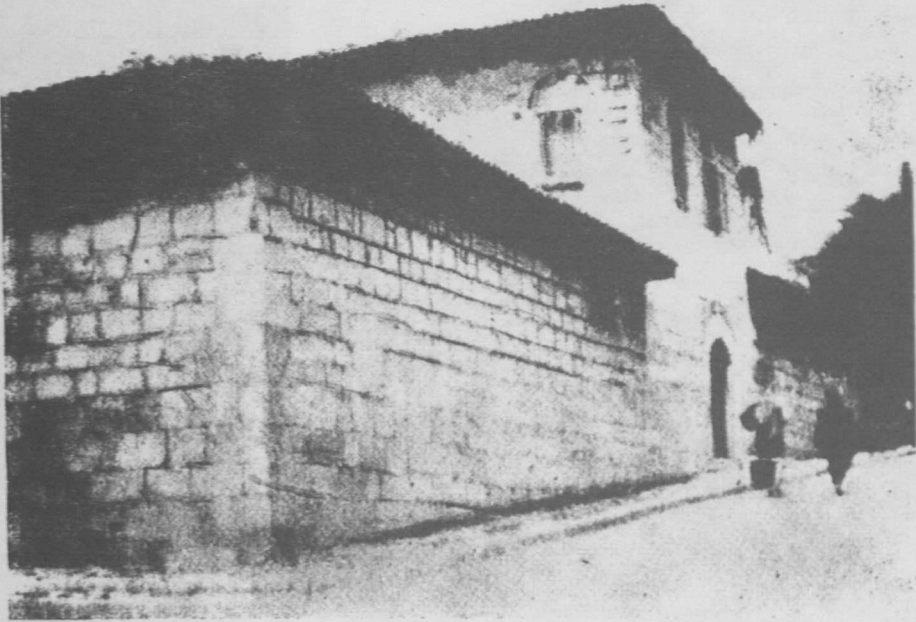
Res. 95 — Saray Bosna'da Gazi Husrev Bey'in Morica hanı. (Ali Bejtic'den)

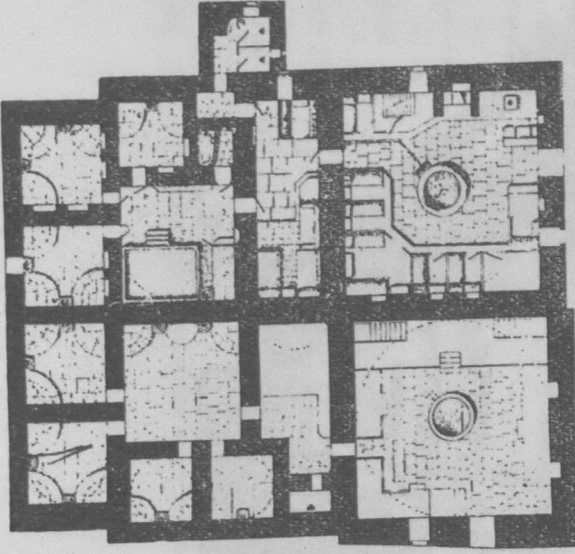
Res. 96 — Saray Bosna'da Gazi Husrev Bey'in Hanikahi. plâni. (Truhelka'dan)

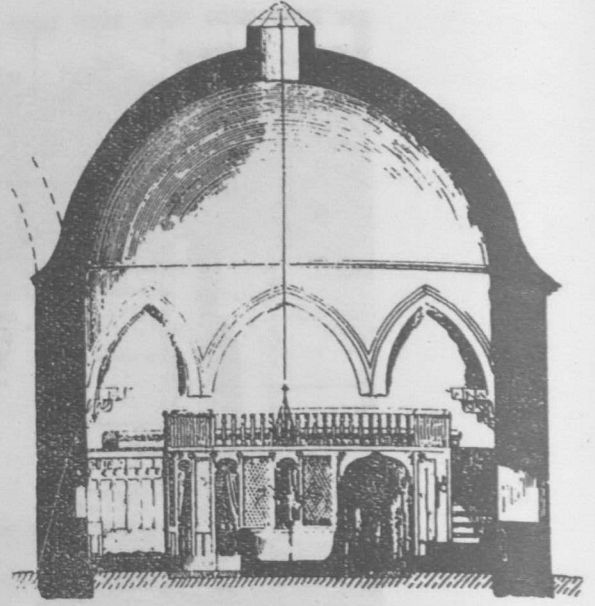
Res. 97 — Saray Bosna'da Gazi Husrev Bey'in hânikâhı. (Truhelka'dan)

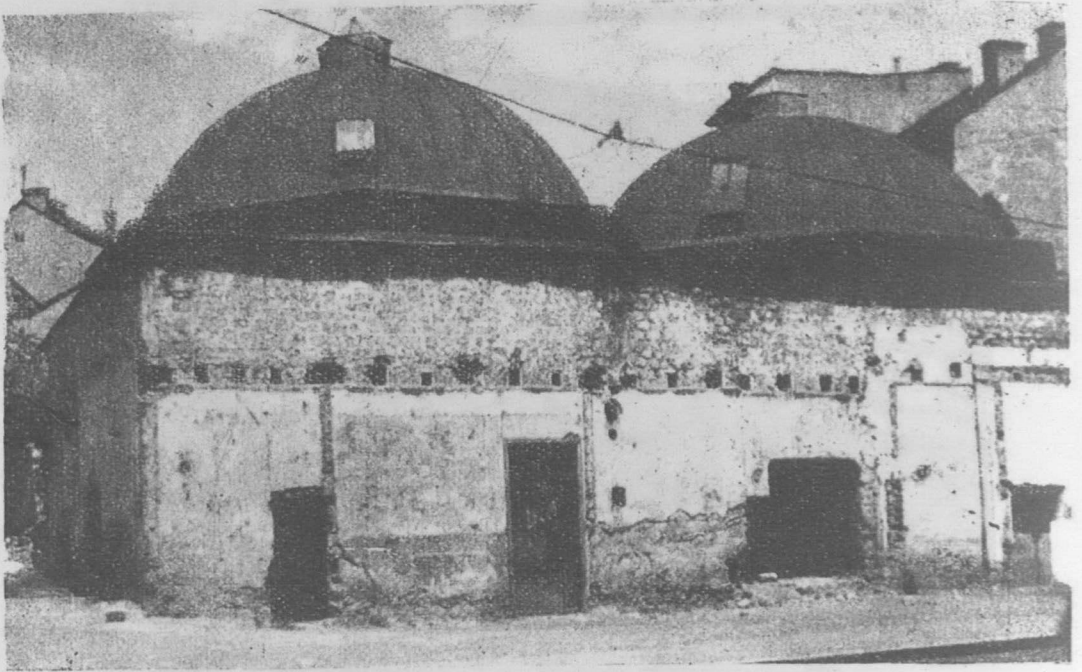
Res. 98 — Saray Bosna'da Şeyh Sinan tekkesi. (Ali Bejtic'den)

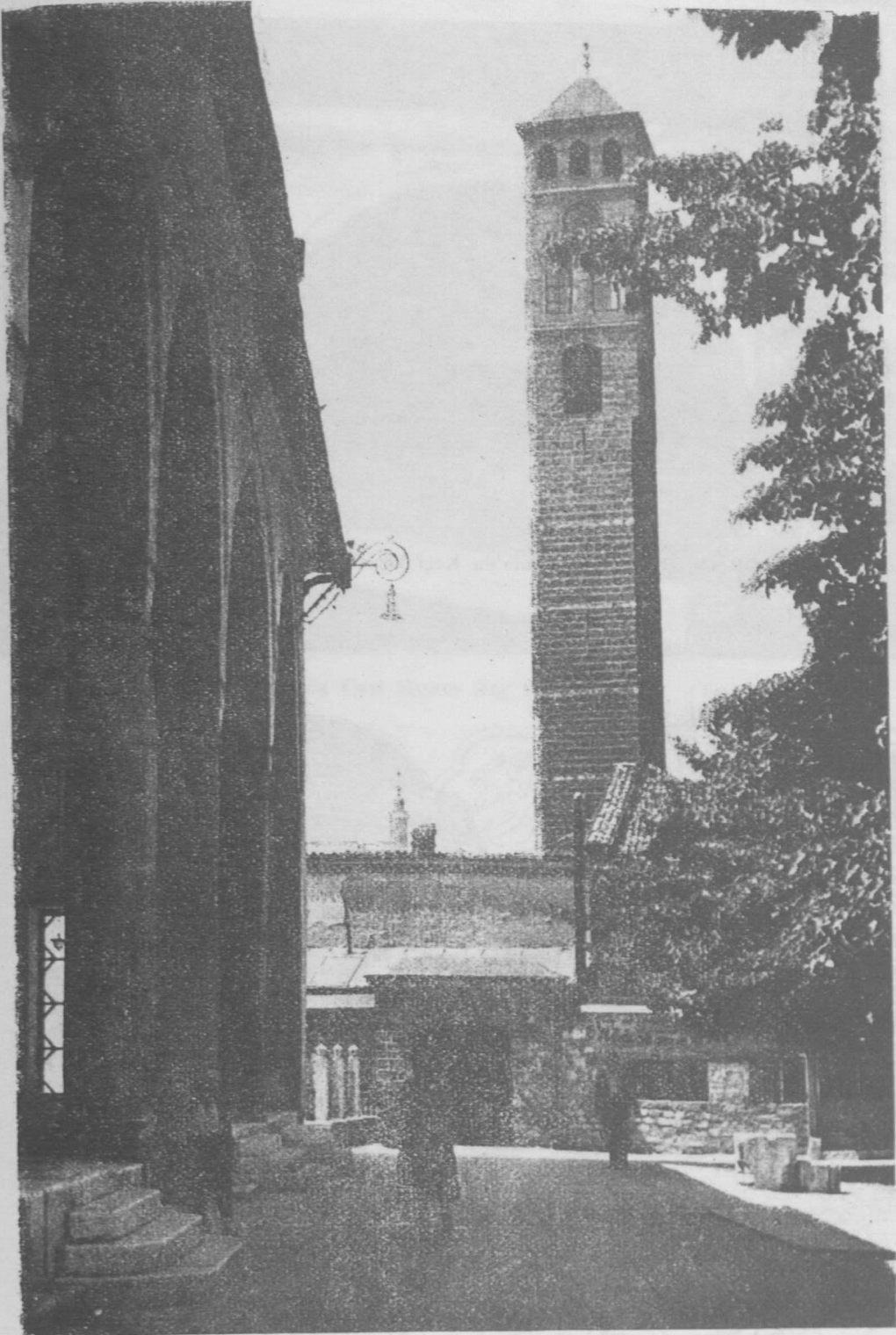
Res. 99 -- Saray Bosna'da Gazi Husrev Bey hamamı plânı. (*'İlka'danruhe*)

Res. 100 -- Saray Bosna'da Gazi Husrev Bey hamamı maktarı. (*'Truhelka'dan*)

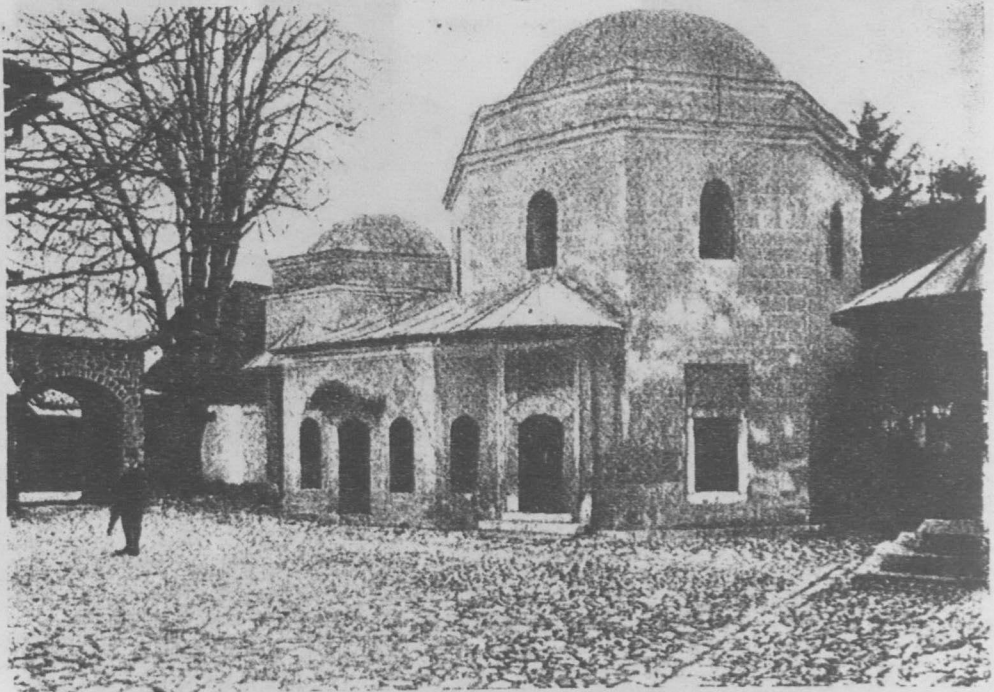
Res. 101 -- Saray Bosna'da Gazi Husrev Bey çift hamamı. (*Foto: Ekrem Hakkı*)

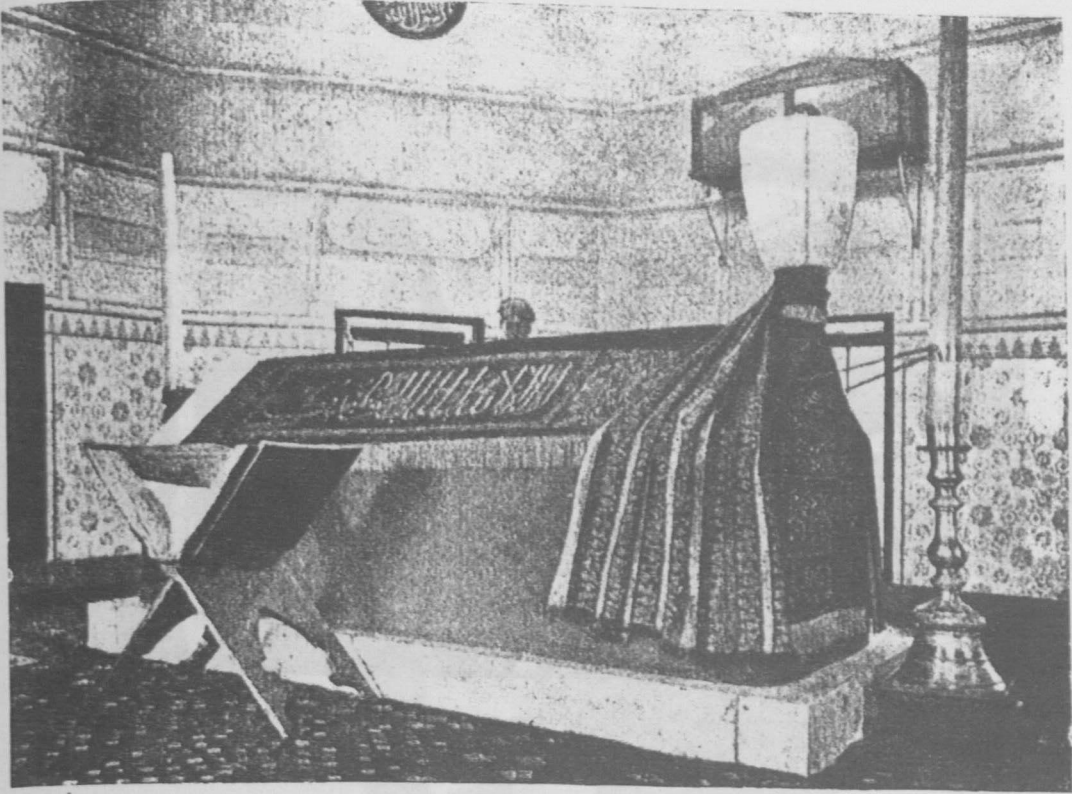
Res. 102 — Saray Bosna'da Saat kulesi ve Gazi Husrev Bey camii revakı. (Ali Bejtic'den)

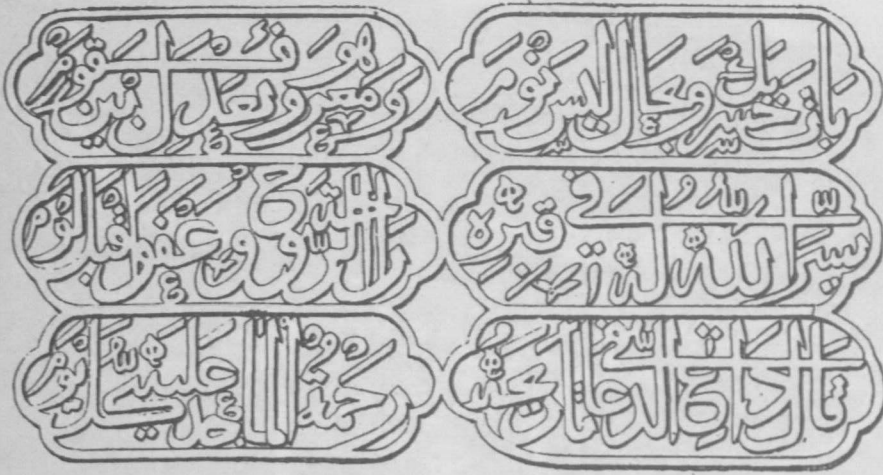
Res. 103 — Saray Bosna'da Keçi köprüsü. (*Ali Bejtic'den*)

Res. 104 — Saray Bosna'da Gazi Husrev ve Gazi Murad Beyler türbesi. (*Truhelka'dan*)

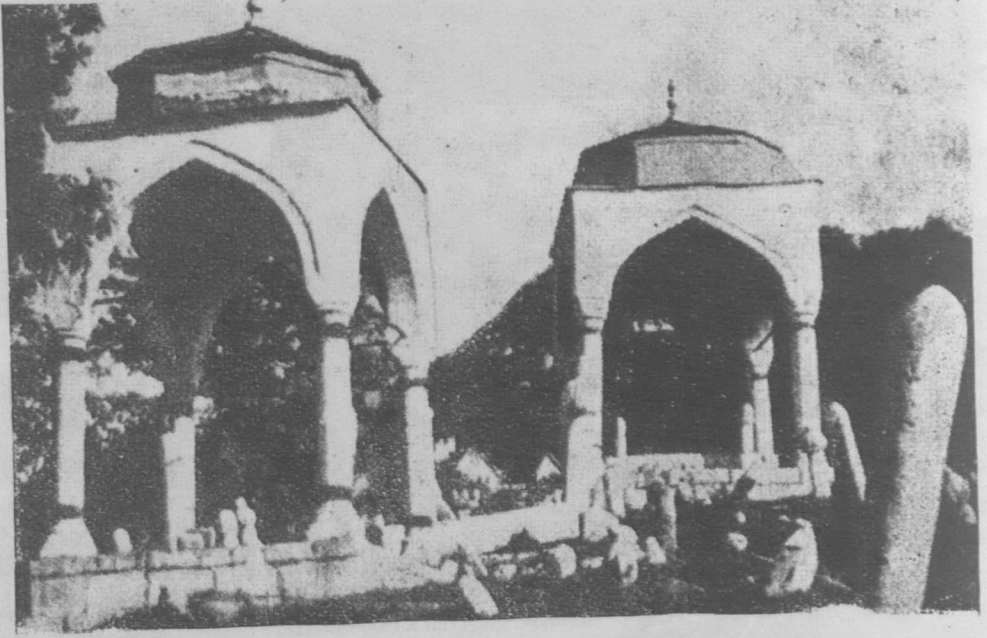
Res. 105 — Saray Bosna'da Gazi Husrev Bey türbesi dahili. (Truhelka'dan)

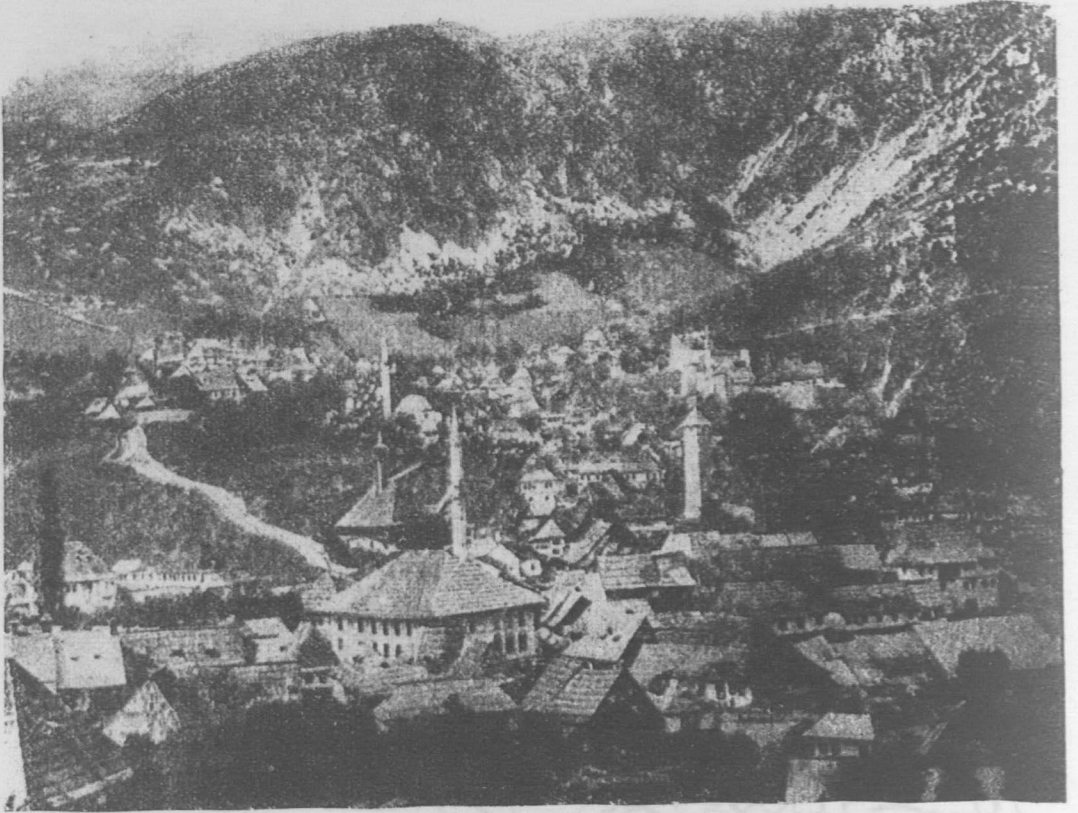
Res. 106^a — Saray Bosna'da Gazi Husrev Bey türbesi kitâbesi. (Truhelka'dan)

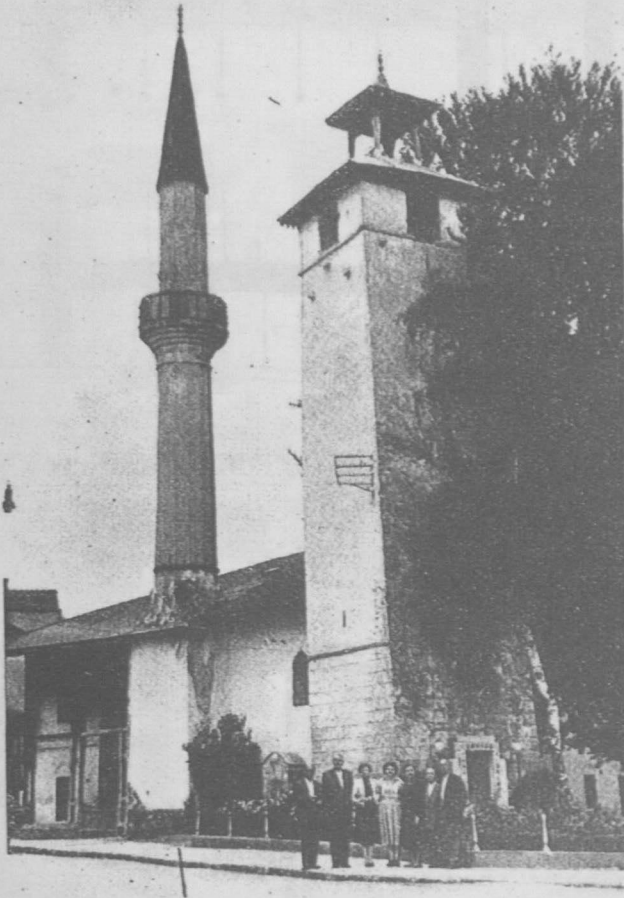
Res. 106^b — Saray Bosna'da Gazi Murad Bey türbesi kitâbesi. (Truhelka'dan)

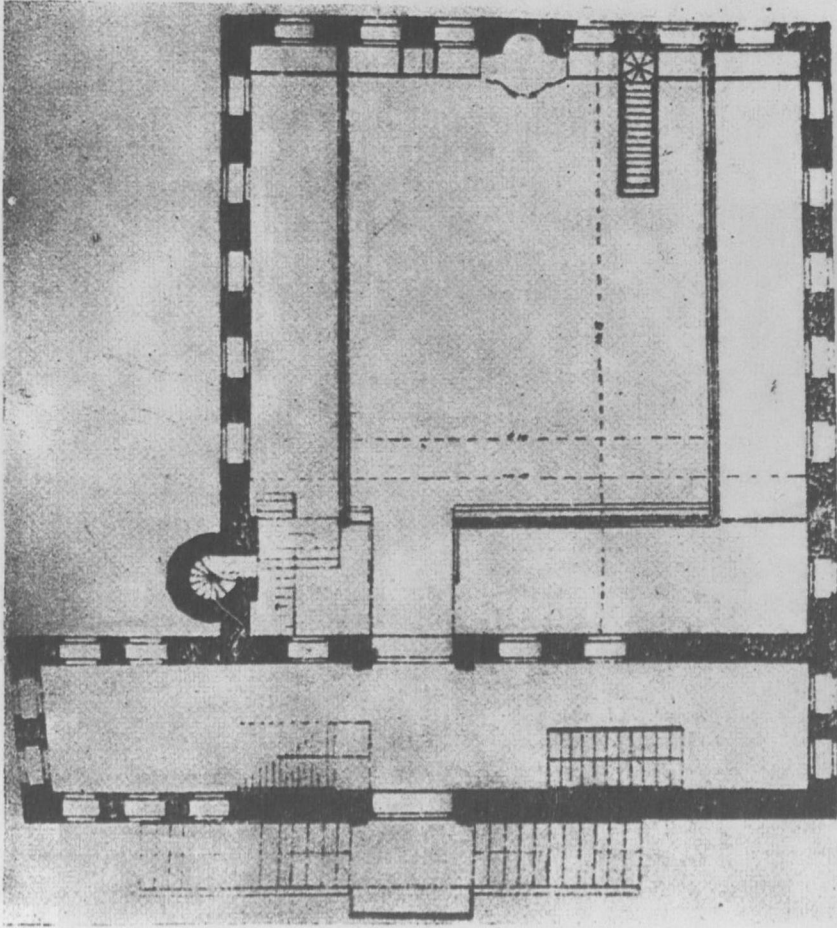
Res. 107 — Saray Bosna'da Ali Fakih kabristanında Köprülü Yusuf Paşa ve Mehmed Yusuf Efendi açık türbeleri. (Pelletier'den)

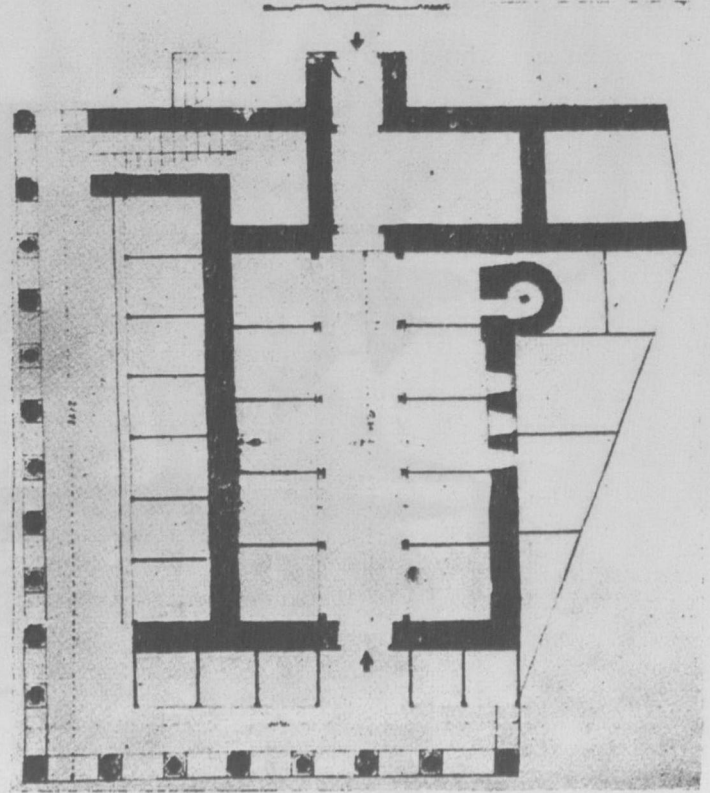
Res. 108 — Travnik şehri.

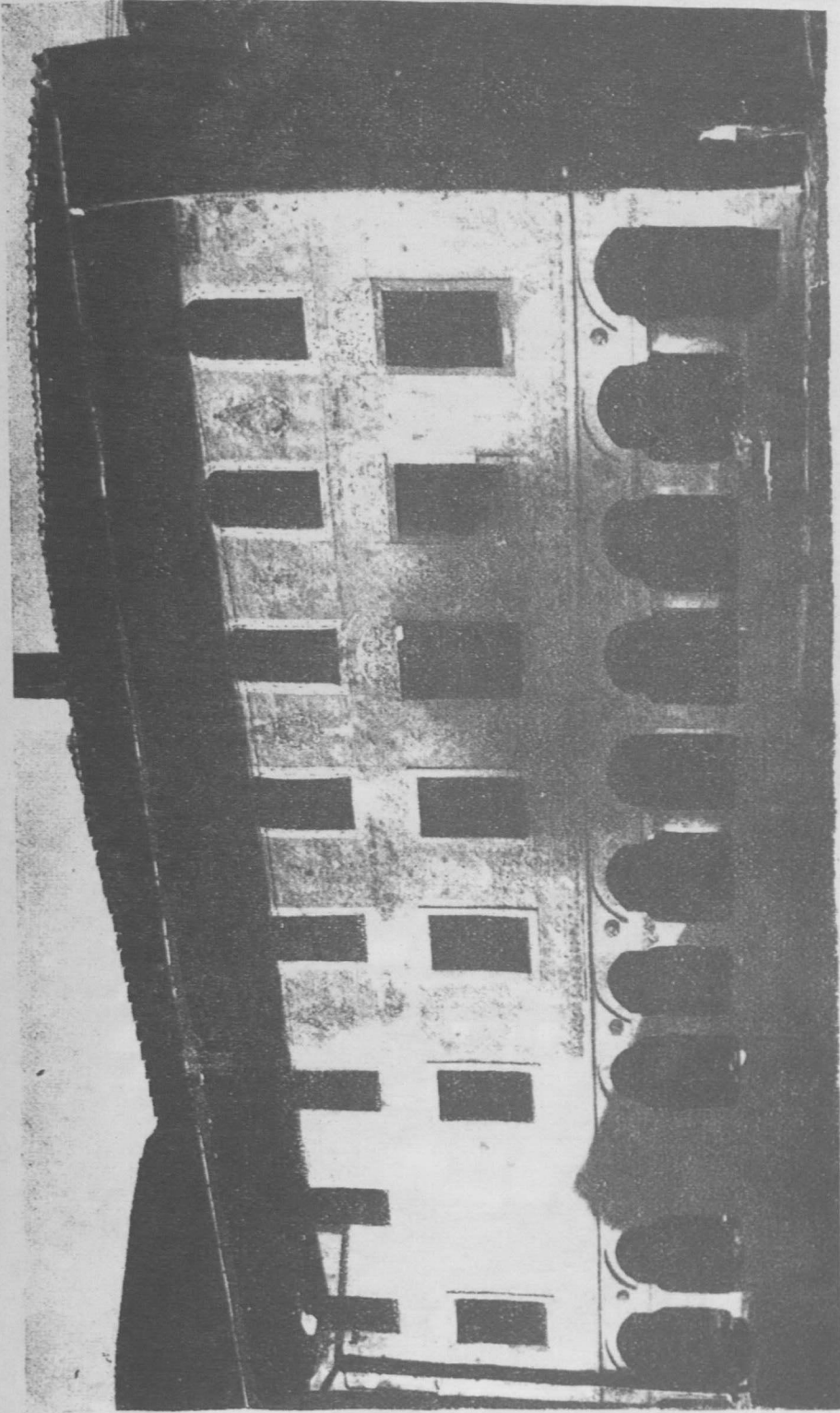
Res. 109 — Travnik'de Ali Bey camii ve Saat kulesi. (Foto: Şefik Berkol)

Res. 110 — Travnik'de Süleyman Paşa camii plânı. (Ali Bejtic'den)

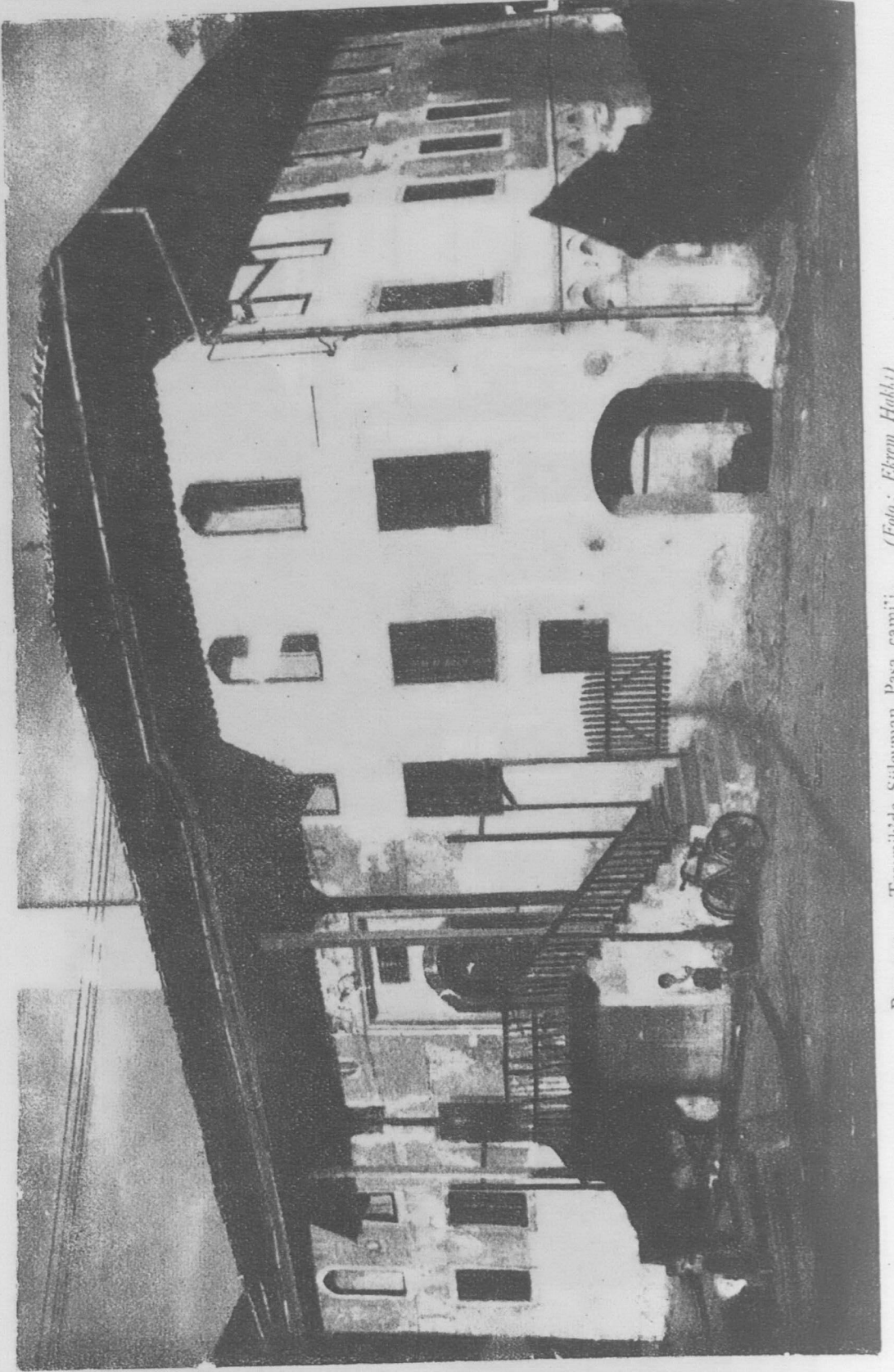

Res. 111 — Travnik'de Süleyman Paşa camii altında bedesten ve dükkânlar. (Ali Bejtic'den)

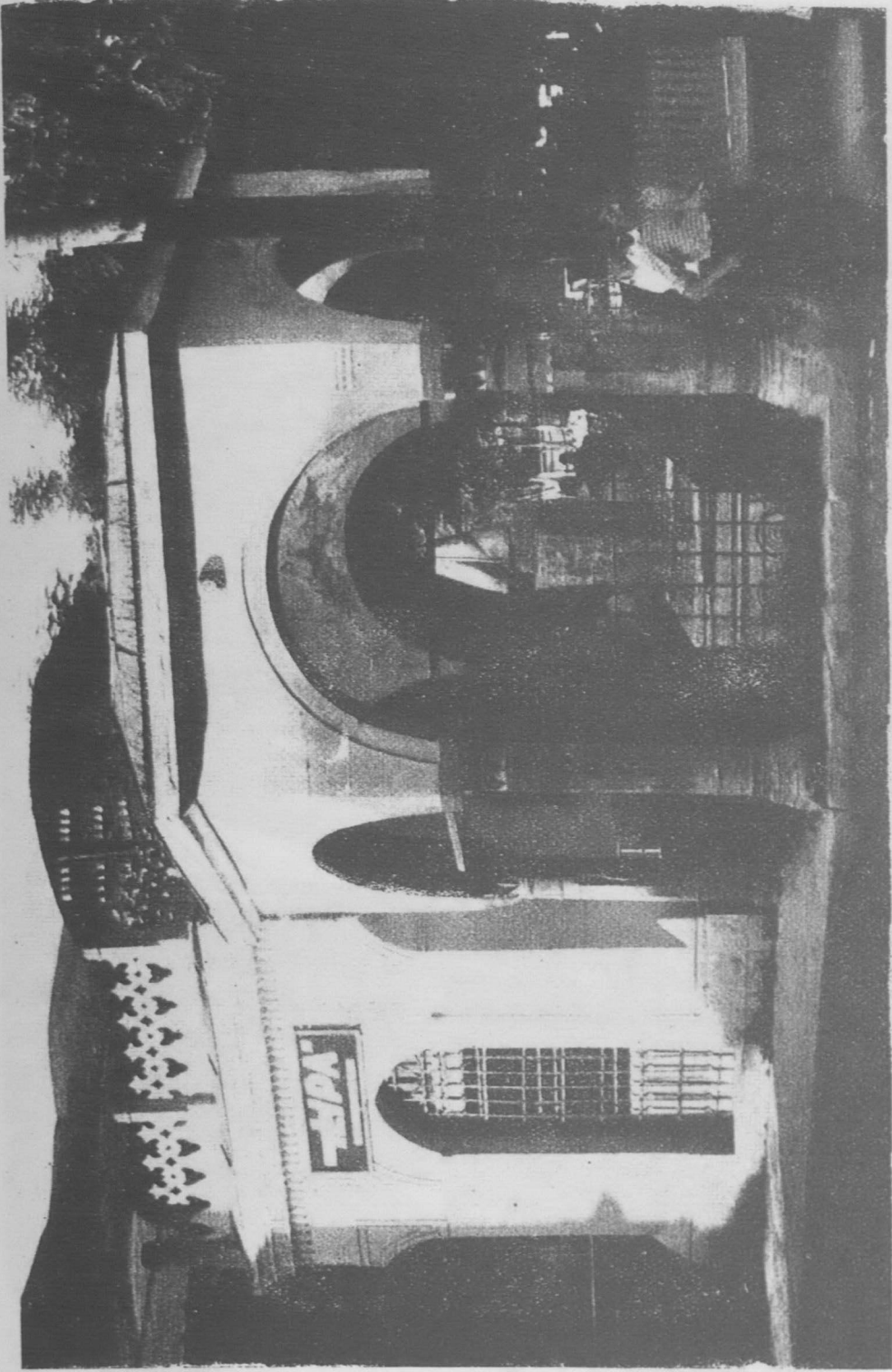

(Foto: Ebram Hakkı)

Res. 112 — Travnik'de Süleyman Paşa camii.

Res. 113 — Travník'de Süleyman Paşa camii. (Foto: Ekrem Hakkı.)

Res. 114 — Travnik'de Perişan Mustafa Paşa türbesi. (Foto: Ekrem Habki)

Res. 115 — Travnik'de Sadr-ı âzam Muhsin-zâde Abdullah ve Hafız Celâlüddin Paşalar türbesi.
(Foto: Ekrem Hakkı)

Res. 116 — Jajce şehri.

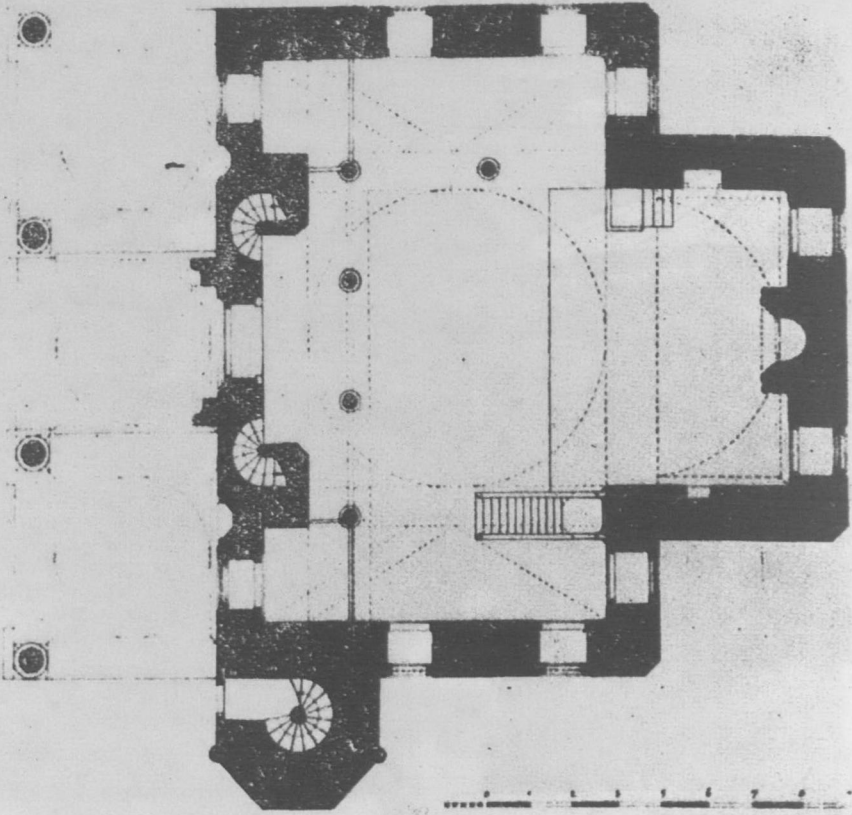

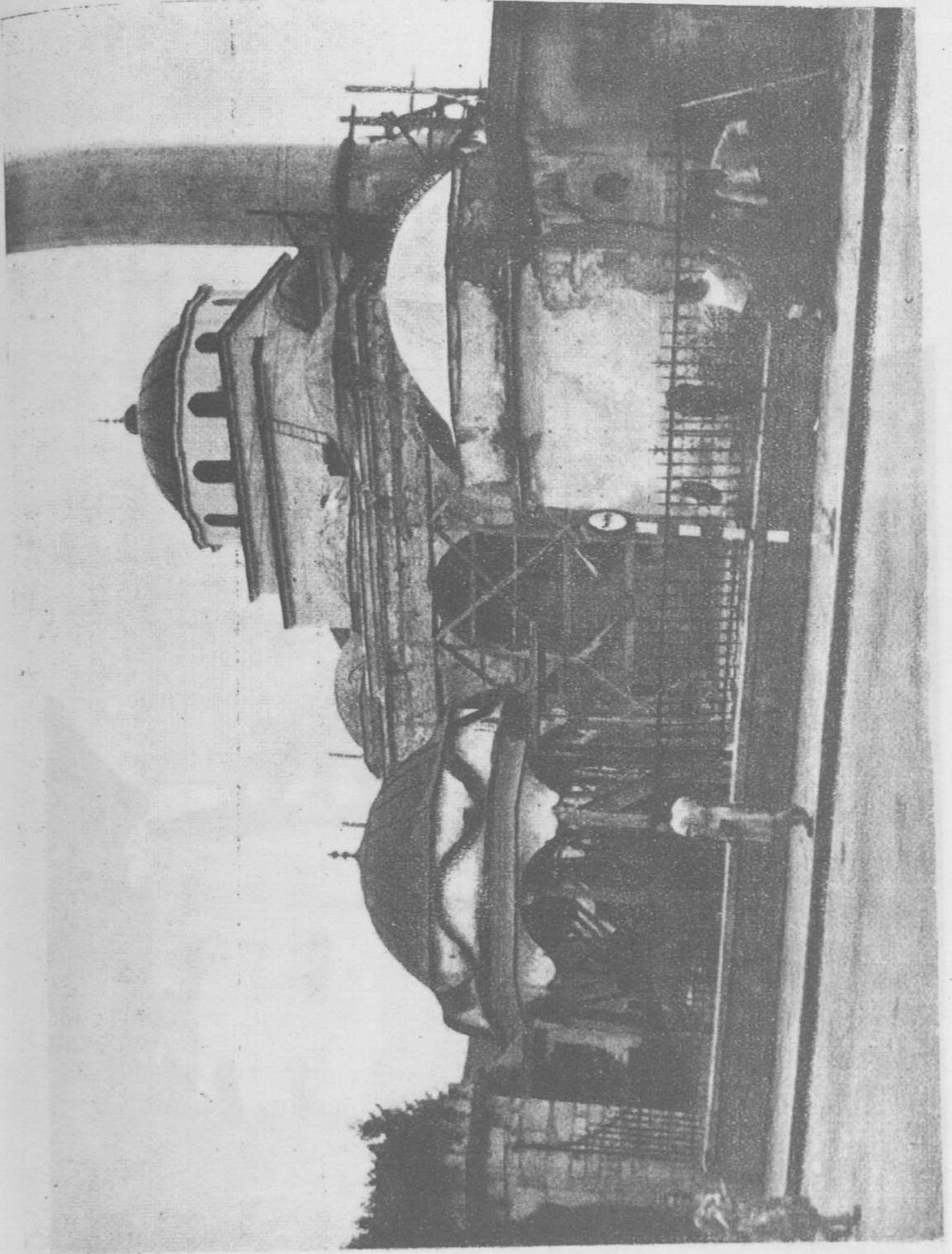
Res. 117 — Mrkonjić Grad'da Kızlar Ağası cami'i. (Foto: Ekrem Hakkı)

Res. 118 — Maglaj kasabası.

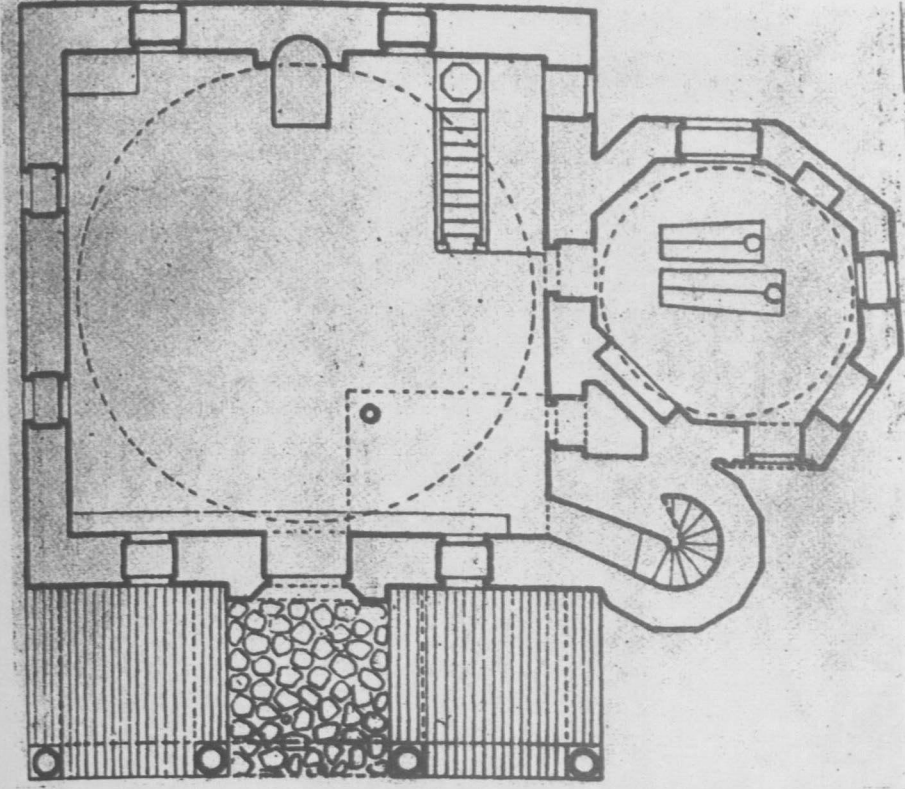
Res. 119 — Bosna'da Banja Luka şehrinde Gazi Ferhad Paşa cami'i plâni. (Ali Bejtic'den)

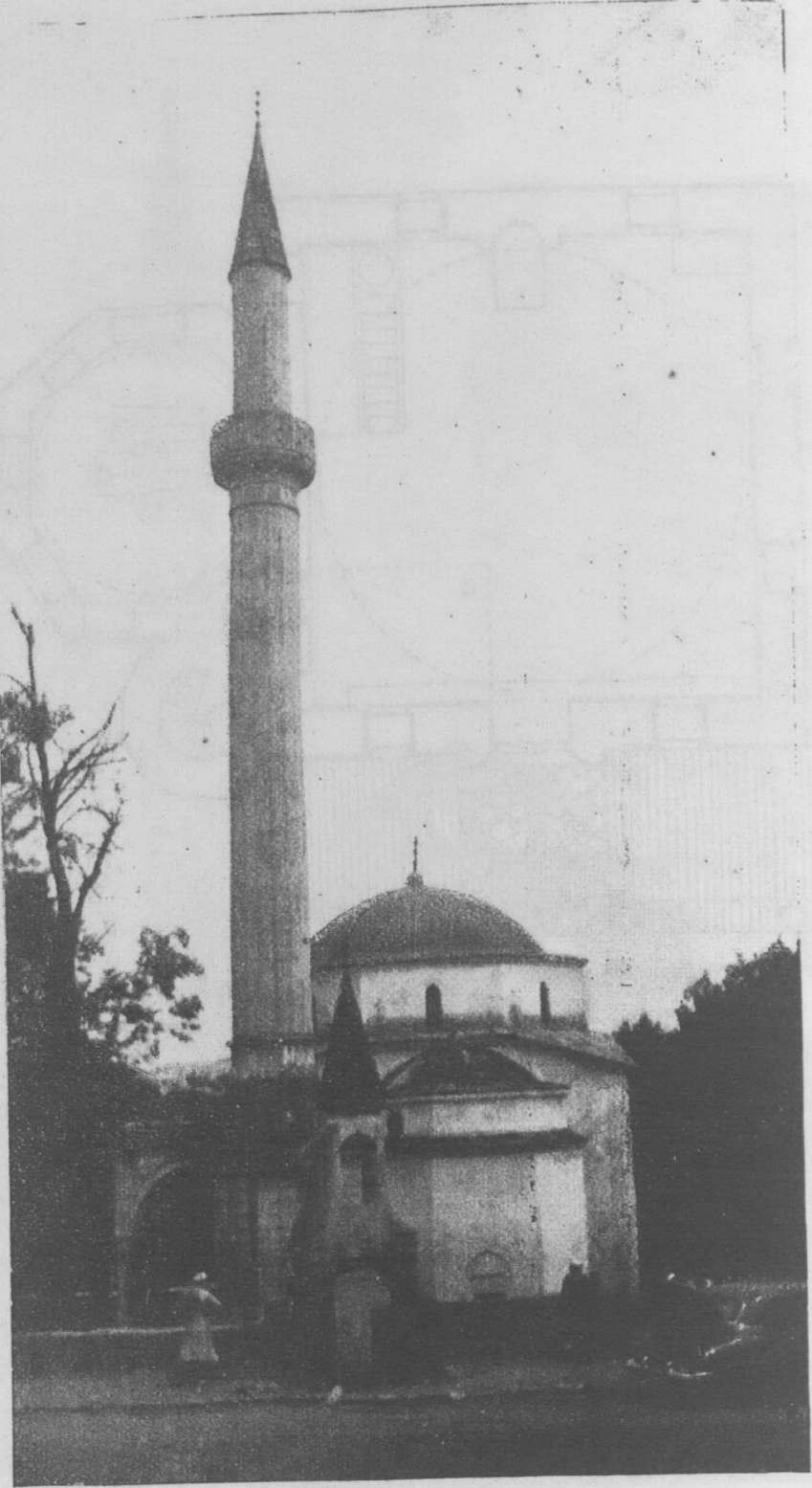
Res. 120 — Banja Luka'da Gazi Ferhad Paşa camii. (Foto: Ekrem Habiba)

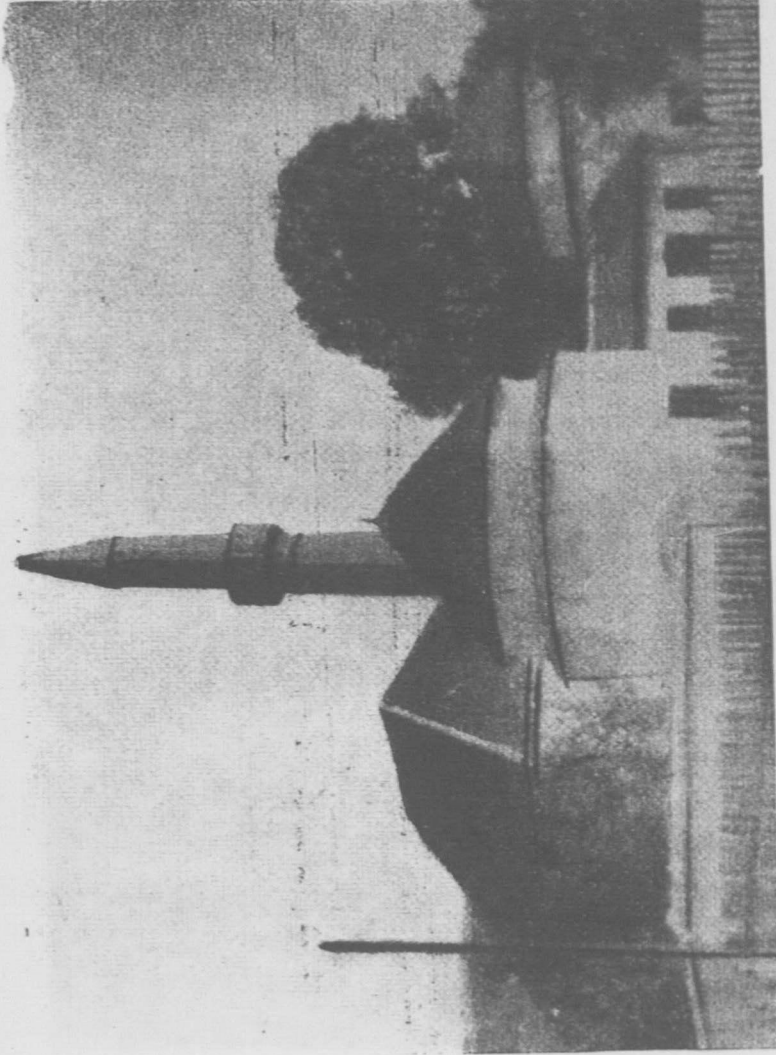
Res. 121 — Banyaluka'da Gazi Ferhad Paşa camii. (Foto: Ekrem Hakkı)

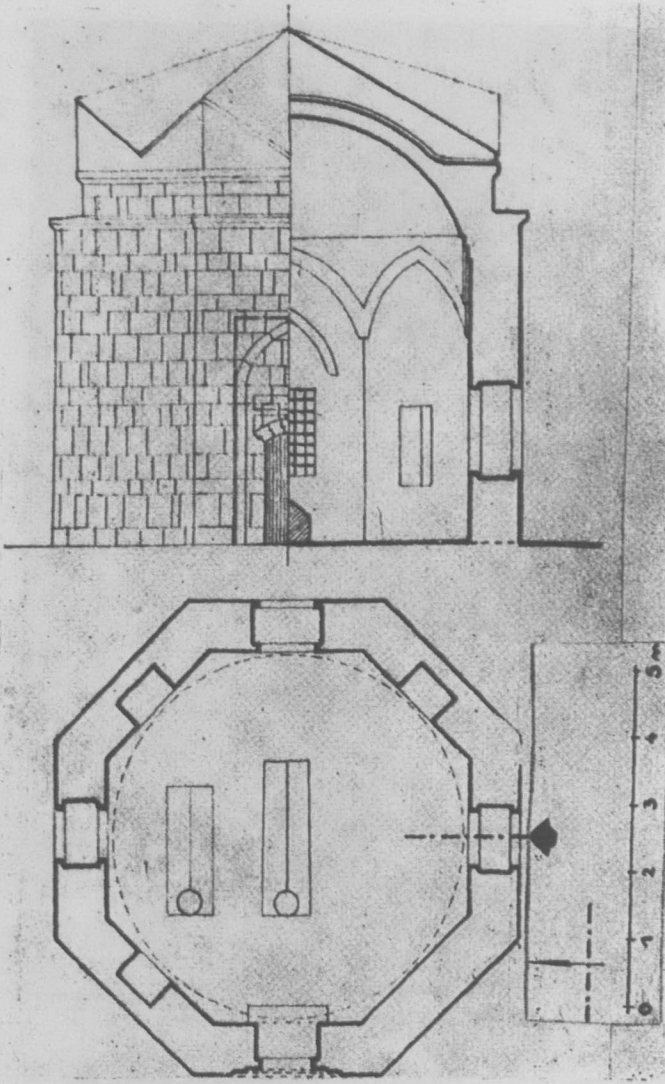
Res. 122 — Banyaluka'da Defterdariye cami'i plânı. (Celic'den)

Res. 123 — Banja Luka'da Defterdariye cami'i. (Foto: Ekrem Hakkı)

Res. 124 -- Banja Luka'da Cazanfer Ağa camii ve türbesi. (Ali Beytiç'den)

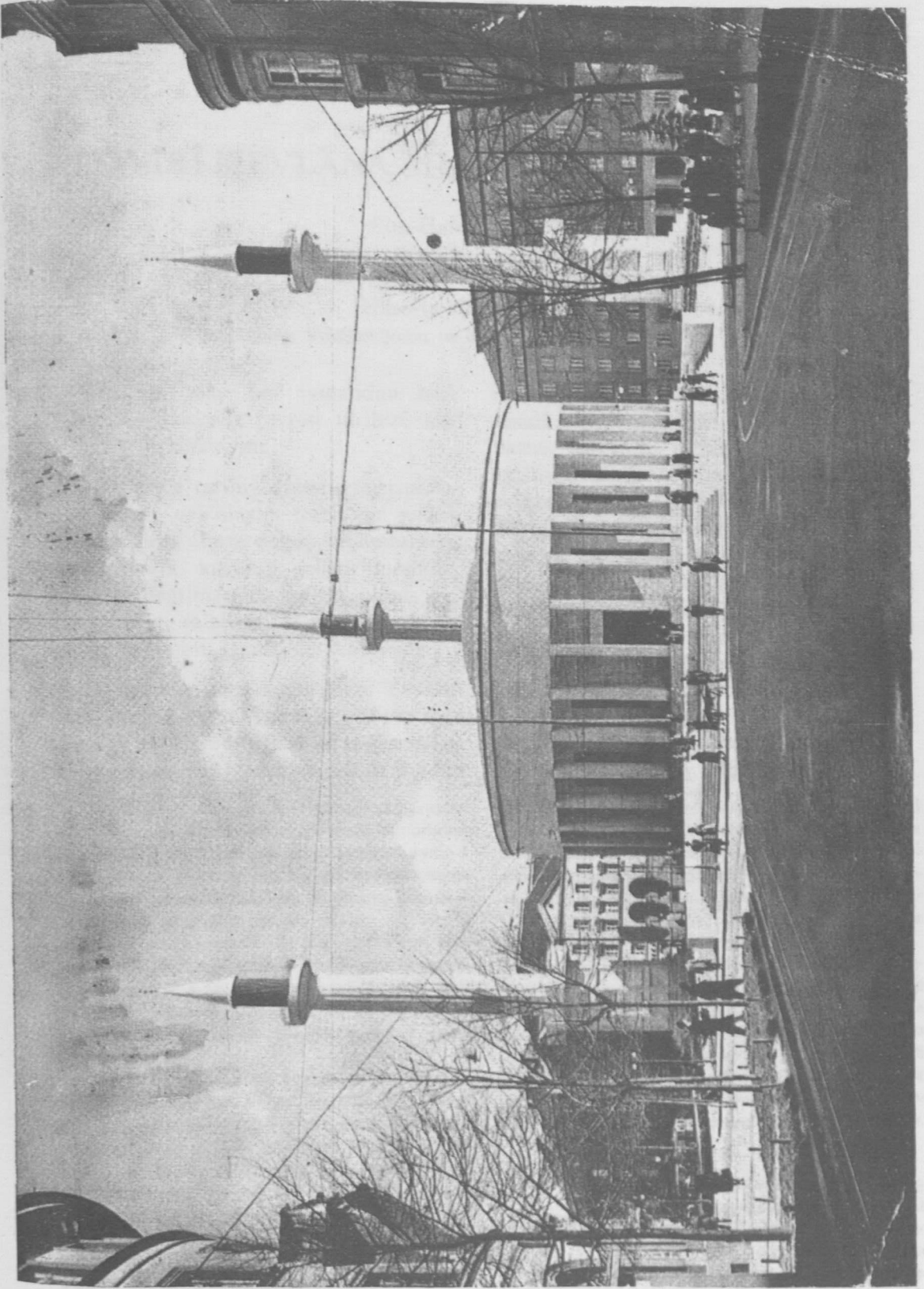
Res. 125 — Banjaluka'da Halil Paşa türbesi. (Celic-Golos'dan)

Res. 126 — Bugojno'da Süleyman Paşa Ocağı kulesi. (Ali Be'ic'den)

Res. 127 — Karadağ'da bir köprü (metin harici). (Foto: Ragıp Devres)

Res. 128 — Zagreb'de 1943 de yakılan cami'i.